n. lorga

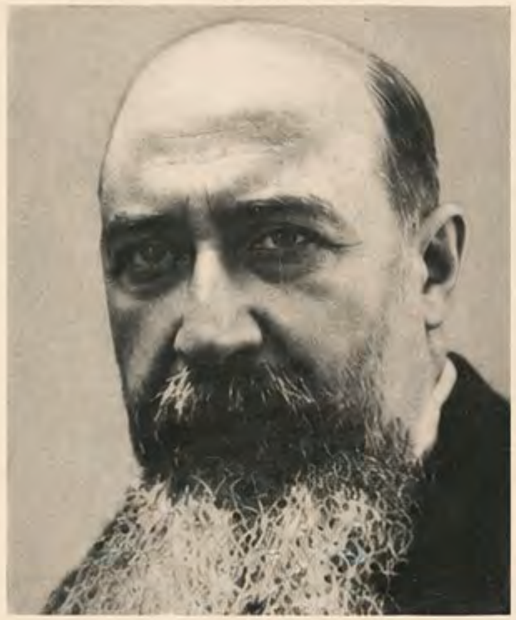

«Cea dintăi sarcină pe care cu toţii trebuie s-o îndeplinim astăzi este să punem temelia unei ţări sigure de viitorul ei. Ce vast câmp de activitate ni se deschide! Nu putem crede că am ajuns la capăt; dacă atunci când cel din urmă ţăran al nostru va fi la nivelul oricărui ţăran din lume. Şi nici atunci nu vom putea [illegible]. Căci problemele de educaţie ale unui popor se pun din nou cu fiecare generaţie, care trebuie educată pentru a face mai departe pasul pe care-i cere neiertătoarea vreme.»

N. IORGA (1920)

editura minerva

Vol. I—II, lei 10

915

n. lorga

pagini alese din însemnările de călătorie prin ardeal şi banat

*

CLUBUL CĂRŢII DIGITALE

BIBLIOTECA ALEPH

Ilustrația copertei : *Dan Matache*

n. iorga

pagini alese din însemnările de călătorie prin ardeal și banat

★

EDIȚIE ÎNGRIJITĂ, PREFAȚĂ ȘI TABEL CRONOLOGIC DE LUCIAN CURSARU

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI • 1977
EDITURA MINERVA • BUCUREȘTI

Pentru ediția de față, toate drepturile rezervate
Editurii Minerva
(B.P.T.)

PREFAŢA

În august 1905, într-o expresie sobră şi de o desăvîrşită noblețe Al. Vlahuţă îi scria lui N. Iorga : „Mi-a rămas la inimă minunata dumitale carte *Neamul românesc*... Am călătorit cu dumneata şi-ţi mulţumesc din suflet pentru cîte m-ai făcut să văd, să înţeleg, să simt. Dumnezeu să te ţie sănătos şi voinic pentru binele acestui neam oropsit pe care-l iubeşti şi-l luminezi ca nimeni altul."

Cei care cunosc ceţoasele incertitudini ale marelui istoric, gîndurile sumbre privind vanitatea propriei sale condiţii de creator, îşi dau seama că acele aprecieri elogioase şi încurajatoare cîte au fost în epocă au avut meritul de a susţine un grandios şi înflăcărat program patriotic, definitoriu pentru unul din bărbaţii neînfricaţi ai acestui neam şi pentru o naţiune care trecea prin cele mai profunde mutaţii.

În anul 1905, odată cu apariţia cărţii, prindea fiinţă o construcţie monumentală, propulsatoare, menită să investigheze dinăuntru situaţia românilor aflaţi în afara graniţelor de atunci, viaţa lor, soarta lor, permanenţa lor istorică şi totodată responsabilitatea statului român liber pentru viitorul acestora. Urmările unui asemenea program favorabil, s-au văzut în timp. Ele au reprezentat mai mult decît o iniţiativă culturală, o responsabilitate ideologică matură, bine orientată, desfăşurată pe planuri diferite dar convergente.

Pledoaria somptuoasă a savantului pentru acest program avea un impresionant realism, el urmărind să fortifice conștiința de sine a acestui neam, să trezească o stare de spirit favorabilă, să educe cu temeinicie sentimentul responsabilității individuale față de soarta colectivă a națiunii.

Neîndoielnic N. Iorga a avut această ardentă vocație de a conferi unui vis milenar statut de realitate. Prima mare deschidere pe care el a inițiat-o a fost studiul istoriei Transilvaniei și a celorlalte meleaguri aflate sub ocupație străină, astfel încît după o progresivă edificare să treacă la răsturnarea tezelor neștiințifice și dușmănoase, apărute într-un context care nu mai concorda cu chipul furtunos al secolului XX.

Faptele ne obligă să evidențiem că aceste cărți nu s-au născut arbitrar, din interiorul unei foarte legitime îndeletniciri universitare-academice. Este absolut limpede că ele au fost solid încorporate într-un plan de lucru, că, mai presus de toate, există o determinare istorică a operei imposibil de ignorat. În prefața la prima ediție a cărții *Drumuri și orașe din România* (1904) Iorga precizează: „Încep cu România, celelalte provincii ale neamului vor fi tratate pe rînd, după însemnătatea lor". Iar în prefața la ediția I a cărții *Sate și mănăstiri din România* (1905) afirma: „În anul viitor îi voi înfățișa, urmînd desfășurarea planului meu, descrierea Ardealului, a părților ungurești locuite de români și chiar a Bucovinei".

Transilvania, Banatul, Bucovina, soarta românilor din aceste provincii asuprite de habsburgi, starea lor de spirit, năzuințele lor clocotitoare de libertate au constituit o preocupare statornică pentru N. Iorga, de o maximă intensitate atît înainte cît și după reîntregirea țării, într-o epocă agitată, confuză, în care disputele parlamentare, „egoismul de partid", strategia politică a partidelor burgheze ridicau probleme grave, complexe, într-un context european încordat, fluctuant și nesigur, agravat de interesele interferente ale marilor puteri.

N. Iorga vizitează în mai multe rînduri aceste provincii românești, se confruntă direct cu realitățile, studiază temeinic locurile, așezările, starea de spirit a oamenilor, specificul național,

abordează problemele bisericii şi ale şcolii, arta şi obiceiurile, întreprinde un comparativism dinamic între trecut şi prezent anticipînd loial şi pasionat viitorul, expune opinii care ajută substanţial la limpezirea unor date de istorie sau dialoghează cu cititorii chemîndu-i să regîndească într-un fel nou lucrurile, luminate de inteligenţa şi erudiţia sa. Desigur că omul de ştiinţă — călăuzit de un simţ psihologic nativ — observă, înregistrează şi adună metodic informaţii, cu o curiozitate nemărginită, trăind actualitatea vibrantă, redescoperind în actualitate mesajul precursorilor, căutînd căi de acces pentru exacta încadrare istorică a faptelor evocate. El depăşeşte deci condiţia unui memorialist conştiincios şi inimos, demonstrează teze, urmărind specificul şi dinamica unor procese istorice, încorporînd operei un material de un înalt grad de obiectivitate şi originalitate.

Nu întîmplător dispunem astăzi de o uriaşă bibliografie istorică privind aceste ţinuturi româneşti izvorînd dintr-o erudiţie impresionantă, lucrări iscoditoare, anulînd teze false sau învechite, propunînd energie noi coordonate teoretice, realizînd conexiuni insolite, în cadrul unor legi şi necesităţi foarte distincte. Se ştie că istoriografia burgheză austro-ungară — condusă de interese şovine şi sensibilităţi obsecvicase — se angajase tenace şi fără suplete să nege continuitatea populaţiei daco-romane pe acele teritorii de străveche matrice; lacunele informaţiei, neverosimilitatea invenţiei şi nota de subiectivitate degradantă învolburate de patimi prolixe, au făcut ca vrafurile de cărţi ale timpului să pună la dispoziţia cercetătorilor adevăraţi, în perspectiva timpului, o serie de argumente decisive în favoarea adevărului. Este meritul covîrşitor al lui N. Iorga de a fi luptat cu o inepuizantă perseverenţă, cu o desăvîrşită cunoaştere a istoriei, cu o energie morală nesecată. Aproape patru decenii glasul său autoritar şi franc, de un farmec particular a fost nelipsit de la marile dezbateri, de la congrese şi reuniuni de specialitate, restabilind adevărul, înghenunchind pseudo-ştiinţa, apărînd triumfător valorile şi geniul poporului român, oprimat şi nedreptăţit timp de veacuri. Numele lui N. Iorga se înscrie astfel pentru totdeauna în conştiinţa culturii şi ştiinţei universale la cota cea mai înaltă.

O suită impresionantă de comunicări, scrieri, tipăriturl de popularizare, fermecătoare eseuri sau conferințe în limbi străine se referă la Transilvania, Banat, Bucovina, de-a lungul deceniilor de neobosită activitate cărturărească. Ceea ce am vrea să mai precizăm este faptul că lucrările n-au rămas exclusiv în domeniul auster, arid și impenetrabil al cercetării, marele nostru istoric, chiar cînd a ajuns la punctul maxim al onorurilor și celebrității, nu a uitat că trebuie să păstreze un contact foarte direct cu publicul larg, n-a uitat, cu alte cuvinte, datoria de a educa omul simplu, de a-i insufla respect și aderare la marile valori ale trecutului și de pe această treaptă de a-l face receptiv la problemele prezentului.

Apariția cărții *Neamul românesc în Ardeal și Țara ungurească la 1906*, reprezintă un nou demers perseverent în îndeplinirea planului său, un reflex al pasiunilor sale dinamice. O sete necontenită de împărtășire, de comunicare cu cea mai desăvîrșită naturalețe, un vast mănunchi de impresii din aria călătoriei sale, o emulație patriotică exemplară caracterizează această carte. Ea face să pulseze cu adeziune maximă și cu înțelegere nuanțată toate frămîntările, toate dramele politice și sociale ale momentului, neliniștea și efervescența căutărilor, acel suflu de înnoiri și regenerare interioară a neamului. Sînt cărțile unei structuri sufletești de excepție, capabile să mînuiască o multiplicitate de planuri de referință. Forța și rezonanța acestor note de călătorie sînt exemplare. Scriitorul, omul, istoricul fac o amplă investigație. El trebuie să dirijeze și să selecteze un torent de date, să investigheze metodic realitățile, valorile, fără a ignora obscuritățile, tendințele extremiste, exaltarea, să caute dimensiuni de cuprindere și observație complete, esențiale.

Cu energia sa extraordinară N. Iorga era nelipsit de la adunările „Astrei" unde conferența, însufleța, diriguia conștient, călăuzit de aceeași preocupare cardinală : desăvîrșirea unității politice și culturale a tuturor românilor. Cînd nu putea fi prezentat la adunări își rostea cuvîntul în publicațiile sale, care treceau totdeauna dincolo de munți, așteptate cu interes, cerute și difuzate.

Venind la conducerea „Ligii culturale", mai întîi în calitate de secretar general, N. Iorga dă acestei asociații, pînă atunci destul de obscură și latentă, o nouă viață, individualitatea ei deficitară se împlinește prin programul energic care se identifică cu țelurile neabătute ale poporului.

Sămănătorul, Neamul românesc, Floarea darurilor, Calendarul Ligii culturale, iar mai tîrziu *Cuget clar, Gloria României* și alte publicații pe care le-a condus au acordat întotdeauna un deosebit interes vieții neamului românesc, faptelor de cultură din provinciile subjugate de imperii străine, propagînd o nevoie implacabilă de reînnoire în numele unui ideal național, vestejind dezbinarea, neînțelegerile meschine, înfierînd actele de samavolnicie ale autorităților, care mergeau de la obstrucțiile aduse școlii, bisericii și limbii, presei și asociațiilor, batjocorirea momentelor istorice, pînă la arestări, schingiuiri și o feroce politică de deznaționalizare.

„Sînteți în luptă și trebuie să vă luptați", scria el în 1902 românilor transilvăneni simțind cît de demoralizante și de aspre erau loviturile asupritorilor. În 1903, în articolul intitulat *Politică și cultură la românii neliberi* avertiza lucid : „O renaștere culturală e și acolo ca și dincoace, mai mult decît dincoace, o necesitate națională".

O propunere semnificativă vizează înființarea unor școli de adulți „ca să sporească astfel numărul românilor știutori de carte", tot el salută înființarea unor formații de teatru, corale, aduce elogii lui Vidu, trupelor de teatru care făceau turnee în aceste provincii românești.

În articolul de fond din *Sămănătorul* apărut la 4 mai 1903, intitulat *Cu prilejul dispariției Tribunei*, Iorga scria cu o caldă recunoaștere în fața tristului eveniment : „...*Tribuna* și-a avut zile mari și folositoare în traiul său, zile care vor figura în istoria norocului și lipsei de noroc a milioanelor care cu jertfe grele își păstrează romanitatea înaintea celor ce voiesc să li-o smulgă".

Anul 1908 înseamnă un alt reper al stăruinței sale. În articolul de fond intitulat *Congresul „Ligii culturale"* apărut în *Neamul românesc*, Iorga conchide : „Doar prin cărți a înviat neamul nos-

tiu în Ardeal, și prin cartea, prin propovăduirea ardelenească ne-am trezit prin umilința sufletelor în zilele lui Gh. Lazăr. O sfîrșitoare muncă în luminarea neamului nostru prin cărți, care să păstreze vie în el credința și să-i împrospăteze puterile de luptă e ce se cere astăzi de la «Ligă»."

Stilul acestor consemnări este atît de pătrunzător și de mișcător încît trebuie să recunoaștem că demersul politic a fost însoțit întotdeauna de o mare artă literară.

Raporturile lui N. Iorga cu cărturarii din aceste provincii au fost multiple, de la colaborare, îndrumare, sub semnul unei nobile magistraturi ideologice și politice, pînă la prietenie și omagiu adus unor oameni de sobră strădanie și remarcabilă conștiință națională.

În corespondența sa bogată, alături de scrisorile lui Slavici, Agârbiceanu, Goga, Sextil Pușcariu, Ion Lupaș, O. Ghibu, Augustin Bunea, Andrei Bârseanu, Ion Bîrlea, Ion Pop-Reteganul și alții găsim gîndurile și sentimentele unor profesori, învățători de țară, studenți, elevi, țărani, oameni vrednici și sinceri care se adresează marelui cărturar și animator unii cerîndu-i sfatul, sprijinul, alții comunicîndu-i rezultate din munca lor nobilă, aducîndu-i material de informație. Aceste scrisori disparate se înfățișează posterității cu autoritatea sporită pe care o dă atît timpul, marile distanțe, dar mai ales curajul și sinceritatea cu care o generație vrednică, cu nimic extravagantă, își elucida întrebările, scruta viitorul, se pregătea nerăbdătoare, deschis pentru marile și fascinantele confruntări cu istoria.

Într-o scrisoare din 29 iulie 1907 Slavici îi scria printre altele lui N. Iorga, cuprins de o emoționantă fidelitate națională : „Sînt acum douăzeci și mai bine de ani de cînd, în tolul unei lupte culturale, pe cît de vii, pe atît de grele, am grăit întîia oară vorba că soarele pentru toți românii de la București răsare".

Cutremurat de evenimentele anului 1907, de marile răscoale țărănești Ion Agârbiceanu îi mărturisea pe cale epistolară : „Domnule Iorga ! Pe mine nu m-a făcut să iubesc țara românească vizita de astă vară, cît o iubesc acuma. Numai acum simt eu cu adevărat că-și-n poporul de-acolo bate aceeași inimă românească."

Cuvinte de prețuire sinceră și fierbinte trădînd un suflu de reală emancipare națională îi scriu în 1906 și tinerii studenți români din Budapesta : „De la dvs., de la toți promotorii culturii românești, de la mișcarea aceasta sfîntă, în fruntea căreia stați, așteptăm noi cei mici, cei de departe, împlinirea visului nostru de unitate națională în limbă, literatură și cultură, care ne va da puterea de a exista și înainta spre sfînta nemurire". Gînduri asemănătoare îi adresează și Societatea academică „Junimea" din Cernăuți.

Cu o profundă satisfacție îi scriu cărturarii transilvăneni și bucovineni despre cărțile sale, vastă și sclipitoare exegeză istorică, culturală, politică, apreciind truda și statornicia autorului, originalitatea operei.

„Am înțeles corect multe lucruri pe care le știam greșit", îi mărturisește profesorul și publicistul Andrei Bârseanu după lectura lucrării *Brașovul și românii* apărută în anul 1905.

Doctorul în teologie Augustin Bunea îi trimite savantului cronicile apărute în *Budapesti Hirlap* menționînd : „...din care poți vedea că și cei de aici urmăresc cu atențiune grandioasa muncă ce o îndeplinești pentru dezvăluirea trecutului poporului românesc".

Lui N. Iorga i se adresează, fără reticențe, tineri cercetători, făcînd excursii în domeniul ideilor sau avînd ca punct de plecare experiența lor personală. Astfel Gh. Alexici îl informează, în 1902, că a descoperit istoria tuturor mănăstirilor din această provincie, iar în 1903 îi trimite statisticile cele mai vechi despre românii din Transilvania : „Nu mă îndoiesc că istoriografia noastră are să profite mult din ele". Ion Bîrlea îl înștiințează, în 1907 : „Am gătat cu descifrarea inscripțiilor de pe cărțile bisericești și bisericilor din Maramureșul românesc".

Ion Pop-Reteganul îi scrie în 1905 într-un registru de avînt sincer și nestăpînit că-l așteaptă pe meleagurile lui : „Să te duc la Ciceul lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș, la acel cuib de vulturi făcut de mîini cicierești, care-i în fundul hotarului nostru dinspre miazănoapte și din care puțin se mai cunoaște".

Numeroase sînt semnele de emoționantă recunoștință pe care N. Iorga le-a primit de la oamenii simpli din aceste provincii, care țineau să cinstească intransigența morală a cărturarului, politica profund patriotică a celui care întemeindu-se pe realitățile prezentului, o patrie dezmembrată, clădea previzionar, într-o maiestoasă dimensiune spirituală, leagănul întregii românimi.

Un elev îi expediază documente referitoare la Gh. Lazăr, un vîrstnic îi semnalează o monedă cu chipul lui Mihai Viteazul bătută la 1600, la Alba Iulia. Elevii interni de la școalele românești îi cer cărți pentru bibliotecile lor, conducerea societății „Dacia" din Bucovina îl anunță că numeroși membri vor să vină în vizită în România la expoziția din 1906, „...școală eminentă pentru țăranul din Bucovina, copleșită de nevoi și mai că deznaționalizată de puhoiul străinilor...", și-l roagă să le obțină unele facilități pentru cazare, transport etc.

Învățătorul D. Brăileanu din Gura Humorului îi cere călduros : „...cărticele de felurite povestiri edificatoare pentru copiii de la școala populară, doar am izbuti cu ajutorul lui D-zeu să avem școala noastră curat românească în Gura Humorului. Avem peste 100 de copii și 2 puteri didactice. Ne lipsesc însă mai toate mijloacele învățămîntului." I se trimit știri despre studenții aflați în străinătate, folclor, este întrebat de vechimea unor cărți bisericești, primește fotografii, producțiile literare ale unor tineri, și savantul se străduie să urmărească un fenomen atît de vast, să ia cunoștință de această trăire spirituală autentică, viguroasă, rezultatul unei mari reînvieri naționale.

Cititorii de azi și cei de mîine vor trebui să examineze cu un simț psihologic deosebit portretul marelui patriot, intuit în esența lui intimă, pornind de la izvoarele operei, identificînd opera cu creatorul ei în interesul major al adevărului, al demnității lui depline.

În *Mențiuni critice IV* Perpessicius pledînd pentru „o carte a vieții și muncii cărturarului, de îndată ce viața i-a fost așa de fecundă și opera așa de prodigioasă", subliniind ecoul volumelor de memorialistică ale lui Iorga, glosa pe marginea acestor jurnale de experiență de viață : „*Memoriile* acestea în care confidența, în

sensul ei etimologic, este filtrată la ultima ei expresie, cuprind atîta tristețe și amărăciune. Sub cuvintele acestea reci, protocolare, bănuiești de tot atîtea ori abisuri de deznădejde. Deznădejdea, ce se revarsă și asupra cititorului și-l împotmolește în toată acea parte a memoriilor în care se zvîrcolesc și mișună viermii politici de după încheierea păcii [1]".

Ferm în idealurile sale, încrezător în destinul neamului românesc, în forțele sale renăscătoare, marele istoric este în severitatea sa moralizantă o personalitate pacificatoare de o mare noblețe, înzestrată cu un acut sentiment al justiției. Capacitatea sa de a identifica și rosti adevărurile răspicat, nu trebuie privită ca un obișnuit demers pedagogic. Aceste trăsături sînt pecetluite de înțelegerea mereu gravă și responsabilă a realității, de o rigoare, de o disciplină și seriozitate exemplară, care se asociază cu o neașteptată ingenuitate sufletească.

Participînd la festivitățile de la Blaj din anul 1911, cînd se sărbătorea o jumătate de veac de la înființarea „Astrei", N. Iorga cuvîntează sclipitor, precizînd rosturile politicii și culturii, datoria pe care o au toți românii pentru ridicarea economică a Blajului, arătînd că momentul acesta aniversar nu poate fi privit altfel decît în succesiunea tragică a deceniilor : „Sînt acum peste 60 de ani de cînd românii de acolo, apăsați, storși, jigniți, prădați, bătuți și sîngerați de aproape o mie de ani și-au pierdut răbdarea și și-au scris și ei cu sînge osînda împotriva dușmanilor. Focul s-a plimbat atunci de la un capăt de țară la altul. Preoți bătrîni s-au urcat în spînzurători și copii nevinovați au pierit sub grinzile arse ale casei părinților. Grozave vremi nemilostive !"

La 1 decembrie 1918 prin voința unanimă a întregului popor român Marea adunare populară de la Alba Iulia consfințea mărețul act al unirii, impunea istoriei o hotărîre definitivă și ireversibilă izvorîtă dintr-o necesitate obiectivă.

Mai presus de orice ideea unității statale a poporului român a constituit un obiectiv permanent al mișcării socialiste de pe ambele versante ale Carpaților. Legăturile strînse dintre socialiștii români din toate provinciile românești, acțiunile lor comune în

[1] Referire la pacea de la Buftea, din 1918 (n. ed.).

lupta pentru desăvîrșirea unității de stat au avut adînci repercusiuni asupra evoluției luptei revoluționare.

Încă din 1916 Lenin califica monarhia austro-ungară drept o „«uniune șubredă» a cîtorva clici de paraziți sociali" și tot el sublinia că „lichidarea Austro-Ungariei nu reprezintă istoricește decît o continuare a destrămării Turciei, fiind ca și aceasta, o necesitate a procesului istoric de dezvoltare."

În ansamblul mișcării popoarelor pentru autodeterminare națională și scuturarea dominației străine se înscrie și lupta maselor populare din toate provinciile românești pentru realizarea statului național unitar.

În toamna anului 1918 evenimentele revoluționare au cuprins Transilvania, polarizînd conștiințele, încălzind inimile, stîrnind un entuziasm răscolitor. În acest context de afirmare a maselor populare s-a creat la 30 octombrie, din inițiativa socialiștilor, Consiliul Național Român, cu sediul la Arad, format din șase reprezentanți ai Partidului social-democrat și șase ai Partidului național român. La marea adunare de la Alba Iulia delegații au primit mandatul orașelor și comunelor Transilvaniei și Banatului, participarea a zeci de mii de oameni a arătat opiniei publice mondiale că adunarea de unire a Transilvaniei și Banatului cu România pentru „toate veacurile" a avut un caracter plebiscitar, constituant, a însemnat exprimarea răspicată a voinței naționale, rezolvarea ireversibilă a unei probleme fundamentale : unificarea statală, făurirea statului român modern.

Cînd unirea românilor într-un singur stat național s-a înfăptuit, după veacuri de robie, istoricul, animat de aceleași adînci simțăminte patriotice, se autorizează să revadă așezările de peste munți, ochiul său descoperea în profunzime noile probleme, dialectica pasionantă a înfruntărilor economice, politice, sociale.

În călătoriile pe care le efectuează în primii ani prin părțile liberate, Nicolae Iorga înregistrează cu surprindere existența unor paradoxe politice inacceptabile, deoarece el avusese o altă reprezentare a dinamicii sociale și politice după făurirea marelui țel — statul național unitar român. Astfel sentimentele sale patriotice

sînt deseori vexate, istoricul nu are certitudinea că a fost realizată o adevărată cotitură, ideologică, atît de necesară, în unele părți nu află convergența tuturor eforturilor de reconstrucție și apropiere.

Chiar dacă uneori se dovedește pripit aspirînd, bunăoară, la o altă arhitectonică a orașelor, ca și cînd ar fi fost posibil și folositor să se demoleze clădirile construite sub vechea monarhie, savantul are rațiuni întemeiate să acuze formulele hibride de administrare, apatia, declanșarea rivalităților politice meschine, obtuze.

Desigur, lumea pe care o revedea după aproape două decenii începuse să capete alte forme, poate fără un marcat spirit ofensiv și tumultuos, dar evoluția nu se arătă nicidecum infructuoasă.

Negația programatică a luptelor politice burgheze și a strategiilor fripturiste, de pe urma cărora păturile de jos n-au ce cîștiga, este important să fie subliniată. Iorga se arată neiertător cu agentul electoral, creație odioasă a politicianismului burghezo-moșieresc, stihie lipsită de sens care nu știe prețul muncii. „Să-l trimitem la brazdă", cere el vehement, și desigur că îi dăm dreptate cînd condamnă această complicitate.

Pentru un stat tînăr care țintea să pună temelii de durată după grele sacrificii și jertfe, alienarea individului, convulsiile ideologice ale partidelor așa zis naționale, ale bisericilor, reprezintă un lest, o desuetudine, o situație vulnerabilă.

Iorga avertizează extrem de oportun împotriva imixtiunilor străine în domeniul religios : „Roma își închipuie că România Mare poate fi considerată ca un cîmp slobod de experiențe confesionale de cuceriri misionare ?"

Istoricul supune unui examen grav administrația, slujbașii ei, viața spirituală a satului, cerințele școlii, perpetuarea valorilor de înrîurire.

Puteam face și mai mult spune el energic : „prin economisirea mijloacelor noastre, prin buna gospodărire de stat." Cu același stil autoritar el acuză pe vinovați : „parveniții vieții politice, deprinși să îngenunche înaintea acelora față de cari trebuiau să se prezinte ca reprezentanți ai Statului român."

Savantul, lucid și generos, consideră primejdioasă și detestabilă jertfirea monumentelor istorice în toiul luptelor politice. El vede cu durere că unele nu mai pot fi recuperate fiindcă au căzut pradă beției de distrugere a unor dușmani scelerați. Au pătimit astfel nefericitele mănăstiri transilvănene, cetățile românești străvechi, nenumărate mărturii ale temeiniciei noastre de veacuri.

„Oricum monumentele n-au de ce să fie întrebuințate în luptele dintre neamuri și pedepsite pentru aceea," pledează savantul impulsionînd o nouă dimensiune morală și politică. Dacă este nevoie de a da un exemplu statornicia sa este remarcabilă.

„Și cînd a venit contesa Bethlen și a cerut să intervin ca să capete o sală pentru expoziția de artă secuiască, i-am spus: nu intervin, vă dau eu sala Ligii Culturale. I-am dat gratis sala și a fost expoziția aici, de s-au cules bani cari s-au dat la școli, la biserici." [1]

Temele sale de meditație, semnul unei conștiințe eminamente reflexivă, constituie o substanțială panoramă a realității, palpitul unei energii sufletești uriașe, a unui caracter de o sinceritate desăvîrșită față de sine însuși și față de ceilalți.

În ciuda avalanșei de informații, de evocări, tablouri ilustrative, de cicluri, de direcții care vor să sugereze continuitatea poporului român pe pămîntul său străbun textul are o tensiune bine dozată, o mișcare de planuri ingenioasă, o vioiciune și o suplețe care fixează aceste pagini în galeria marilor valori ale genului.

Cititorul ar putea să urmărească și ar fi în beneficiul lui, deplasările de accent pe care le cunosc aceste însemnări, adevărate trepte ale rațiunii, semnificative în ascensiunea conștiinței de sine a spiritualității românești, a savantului, dezvăluind nu numai racordări temporale ci și profunzimea implicării reclamate de concordanța cu sensurile istoriei.

„Cea dintîi sarcină pe care cu toții trebuie s-o îndeplinim astăzi este să punem temeliile unei țări sigure de viitorul ei, avertizează N. Iorga dînd contur marilor sale previziuni. Ce vast cîmp de activitate ni se deschide! Nu putem crede că am ajuns

[1] *Cum apărăm noi Ardealul?* 1937.

la capăt decît atunci cînd cel din urmă țăran al nostru va fi la nivelul oricărui țăran din lume. Și nici atunci nu ne vom putea odihni. Căci problemele de educație ale unui popor se pun din nou cu fiecare generație, care trebuie educată pentru a face mai departe pasul pe care-l cere neiertătoarea vreme." Scrise în anul 1920 aceste gînduri oglindesc aceeași dorință de a-și trezi la realitate contemporanii, de a împiedica eludarea problemelor majore ale României moderne.

În scrierile lui N. Iorga găsim în nenumărate rînduri strădania conștientă de a clarifica conținutul problemelor naționale în noua investitură statală. Frumusețea tonului, căldura lui interioară, obiectivitatea, echilibrul judecăților sînt prezente în momente în care patimile și ațîțările reizbucnesc din fățărnicia sau felonia amalgamate ale vechilor și noilor politicieni.

„Nu sînt pentru naționalismul care se răzbună, pentru că răzbunarea, de obicei, nu aduce decît o ură nouă și n-avem nevoie de ură în dezvoltarea normală a poporului nostru. Nu sînt pentru naționalismul care se prăbușește, fiindcă naționalismul nu reprezintă interesele statului, schimbător, ci interesele neamului nemuritor, și care prin urmare n-are nevoie să se grăbească." [1]

Nicolae Iorga a privit întotdeauna cu respect și noblețe poporul maghiar, nu l-a confundat cu politicienii venali. În tot ce a scris pe această temă observația sa este adîncă, adevărată și rațională. „...putem să spunem că, fără îndoială, este o națiune vrednică și care a adus servicii creștinătății și civilizației și raporturile dintre noi și dînsa n-au fost totdeauna rele, foarte deseori au fost chiar bune..." [2].

Cu aceleași cuvinte limpezi, drepte și prietenoase vorbește N. Iorga despre sași, arătînd că aceștia au găsit la venirea lor în Ardeal o civilizație localnică, pe care au influențat-o prin muncă, tenacitate și iscusință: „Oricine cunoaște poporul săsesc știe că el alcătuiește un element foarte prețios, că are un trecut

[1] Din volumul *Conferințe bucovinene*, 1919.
[2] Din volumul *Comemorarea unirii Ardealului și rostul istoric al Unirii.*

de veacuri glorios și plin de muncă și poate servi ca un model de ordine și de moravuri". [1]

Nu putem să nu admirăm și astăzi strălucirea minții și cugetului ilustrului savant care, în febra controverselor, departe de a cădea în ghearele tiranice ale șovinismului, dezvoltă cu toată conștiința respectul cuvenit pentru ființa fiecărei naționalități „Eu n-aș cere nimănui să-și părăsească sufletul lui național pentru sufletul nostru național, fiindcă acel ce părăsește sufletul lui național este incapabil de a avea alt suflet și e, deci, fără nici un fel de importanță, o zdreanță cumpărată, lipsită de orice valoare. Dar doresc ca și de partea cealaltă să se înțeleagă aceea : că nici o națiune nu este făcută ca să stăpînească o alta, chiar dacă Sfîntul Ștefan ar fi fost de trei ori mai sfînt și chiar dacă și crucea de pe coroana lui ar fi fost cea mai dreaptă din toate crucile de pe fața pămîntului, ci toți sîntem făcuți pentru a munci alături de un altul respectînd dreptul aceluia și înălțîndu-ne tocmai prin aceea că-i respectăm dreptul altuia."

Poate noutatea care reîmprospătează această credință o găsim esențialmente decantată într-o altă recunoaștere umană și socială, care izbutește să se identifice cu un concept politic la care au meditat comprehensiv toți democrații și revoluționarii din epocă. „Ura, spune N. Iorga, este numai în straturile de sus, hrănită de ziare, de cărți, cultivată prin școli. Jos, oamenii care depun aceeași muncă se pot înțelege între dînșii. Țăranul român și țăranul maghiar, locuind același pămînt, cînd sînt lăsați în sama lor, fără ațîțări, duc buna casă de odinioară." [2]

A sesiza momentul și a avea personalitatea capabilă să dea contururi precise și perspective reale unei construcții naționale dinamice, reprezenta, de fapt, încununarea și relevarea unui nou tip de savant. N. Iorga a avut mai puternic decît mulți din contemporanii săi proiecția acelei înfăptuiri naționale care devenise apropiată, posibilă, legică. Această căutare a fost, de altfel, nota dominantă a vieții lui, o debordantă pasiune dialectică.

---

[1] Din volumul *Ce sînt și ce vor sașii din Ardeal*, 1919.
[2] Din broșura *Contra dușmăniei dintre nații*, 1932.

Sufletul său entuziast și mintea sa luminoasă au înfăptuit-o mai devreme decît toți dintr-o profundă ambivalență a istoriei și a timpului. N. Iorga nu a fost unul din acei savanți care cred că nimic nu se mai află în afara cunoașterii științifice. După studiul documentelor, al arhivelor, al bibliotecilor el a continuat perseverent urcușul, senin și lucid, urmărit de același imperativ al datoriei. Din acest moment de revelație sufletească a pornit ideea călătoriilor sale. Istoria, imensitatea sa, pe alocuri obscură, sfîșiată și tiranizată de tendințe vinovate și primejdioase, se fructifica sub pana lui vehement combativă în fondul peren al realității, într-o experiență vitală nesofisticată, consumată pe pămîntul românesc, în mijlocul poporului, și într-o perioadă în care acesta își cerea sufletul și trupul ființei sale.

Istoria, cultura, viața politică românească ca și alte domenii de activitate stau strălucită mărturie a marii vocații de tribun pe care a avut-o N. Iorga. El a ridicat un edificiu impunător, masiv prin strădania lui, prin pietatea sa, admirabil prin împlinirea lui multvisată, prin profundul său conținut patriotic. Reeditînd în anul 1939 lucrarea sa *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească la 1906*, itinerariul unui spirit subtil și penetrant, completată cu impresiile recoltate după reîntregirea țării, N. Iorga redacta prefața într-o vădită stare de alarmă: „Retipăresc astăzi, după ce s-a strecurat o viață întreagă înfățișarea călătoriilor mele în Ardeal, pe vremea cînd doar în mintea cîtorva, nu aprinsă, ci luminată de cunoștinți care lipseau celorlalți și mai ales de un înalt ideal, licărea credința că va înceta stăpînirea străină... M-am hotărît s-o dau pentru a se vedea ce era atunci și pentru a se trage de acolo învățăturile de nevoie de acei care au uitat și de cele două generații care n-au trăit acea viață de cîne. Înțeleg această carte ca o întărire, necesară, a sufletelor într-un ceas de mare primejdie, care nu se combate cu teama și descurajarea."

Primejdia nu era o nălucire, marele nostru istoric o presimțise, îi identificase simptomele la timp, trăgînd semnalul de alarmă prin verb, prin scris, prin fapte, cînd focalizînd, cînd înflerînd violent, intransigent, înflăcărat.

Într-o conferință ținută la Ploiești la 30 septembrie 1938 N. Iorga marca aceste primejdii cu o memorabilă francheță: „Iată, în timpul din urmă am vorbit la Abrud, în Ardeal, la Asociație, sau la Astra, cum se numește de obicei. Am pus în vedere ce campanie strașnică se duce împotriva românismului, ce mijloace se întrebuințează pentru a ni tăgădui dreptul de a rămîne acolo unde ne-a așezat dreptul și sacrificiul nostru. Am spus că trebuie combătute aceste atacuri."

Pentru N. Iorga, istoria devine, cu adevărat, arma unui luptător, o știință suprem militantă. Slujită de el și de marii săi înaintași Grigore Ureche, Miron Costin, Cantemir, Bălcescu, Kogălniceanu, Hasdeu, Xenopol, istoria atinge o strălucită și covîrșitoare înălțime.

Notele de călătorie al lui N. Iorga sînt în acest context nu numai niște înflăcărate scrieri literare ci expresia unei angajări totale, respirînd o responsabilitate gravă pentru tot ce trăiește și simte o umanitate greu încercată, de aceea textul erupe, invocă, exaltă, contrariază, zguduie conștiințele printr-o contracțiune dureroasă a amintirilor, a prezentului, prin mocnirea surdă a revoltei, prin mișcările tumultuoase ale confesiunii, prin sentința apodictică.

Ca și celelalte provincii românești, Ardealul își are istoria lui milenară, este și el pămîntul pe care a înflorit și a lăsat vestigii civilizația dacică, s-a dezvoltat cea romană, subminată de seismele secolelor de migrări continui. Pe acest pămînt s-au născut și au luptat cu bărbăție legendarul Decebal, conducătorul de oști, Iancu de Hunedoara, răzvrătiții soartei Horea și Avram Iancu, purtătorii suferinței și demnității unui popor nedreptățit și înșelat. „Dintre acești ostași cu căciula în cap, opincile în picioare și arcul pe umeri s-a ridicat Iancu, spre cel mai mare viitor pe care l-a avut între străini un român, un țăran al nostru din Ardeal".

Privind Streiul, apa limpede și sprințară care-i umple sufletul de poezie, de legendă și vis, Iorga îl descrie cu o clasică frumusețe retorică: „...ea spune despre neamul neînfrînt al dacilor, cei mai depărtați dintre înaintașii noștri, despre războaiele

eroice cu cei dintîi ostaşi ai lumii, cu împăratul cuminte şi stăruitor venit de peste Dunăre, de peste mare, din cetatea stăpînitoare a lumii ; ea cîntă despre visurile lui Decebal strămoşul, care şi-a cufundat comorile în această albie de prunduri şi a mers să se îngroape supt ruinele regatului său sfărîmat de un duşman ce nu se putea învinge. Au trecut o mie opt sute de ani încheiaţi de la jertfa de sine a barbarului acestuia de la care ni vine o parte a neamului, precum de la romanii biruitori porneşte şi limba noastră. Cine se mai poate mîndri pe acest pămînt cu asemenea trecut, care se apropie de a doua mie."

Cînd paşii îl duc în Munţii Apuseni, Iorga notează sugrumat de emoţie o cîntare gravă, tragică, oraculară. „Şi aici stîncile au fost înroşite de sînge, şi aici apele au spălat trupurile celor căzuţi. şi aici din freamătul pădurii se desluşeşte o veche poveste de jale, plîngerea necurmată, duioasa chemare a morţilor cari n-au fost răzbunaţi. E încă unul din locurile noastre de mucenicie glorioasă. Decebal din pragul Carpaţilor, Horea, craiul fioros al ţăranilor scoşi din minţi de suferinţele iobăgiei la străini, a luptat îndărătnic şi nemilos pînă ce arma i s-a frînt în mînă şi cununa de spini a morţii silnice i s-a coborît pe fruntea brăzdată de osteneli şi nenorociri."

Istoricul subliniază cu mîndrie că Ardealul are străvechi legături de sînge cu restul pămîntului românesc, ţăranii au trecut dintr-o parte în alta, domnii şi boierii au avut aici moşii, ctitorii, pîrcălabi, rînduieli de judecată. Făgăraşul este pămînt oltean străvechi, aşezămînt românesc, cu biserici şi mănăstiri ridicate de domnii munteni, scaun vlădicesc chiar, casele au specificul arhitectonic românesc. „Haţegul s-a ţinut desigur pînă după anul 1300 de Ţara Românească, stăpînă şi aici peste munţi, pînă la cel din urmă povîrniş al lor ; după aceea el a fost pierdut pentru totdeauna." Ciceul poartă vestigiile stăpînirii lui Ştefan şi a lui Petru-vodă Rareş, Bistriţa a trăit şi ea în bună pace cu domnii moldoveni ; steampurile Rodnei au pisat piatră metaliferă pentru aceiaşi viteji domni. Amlaşul şi-a înscris numele în titlul voievozilor români, zeci de sate au fost pînă nu de mult moşii de domni şi boieri români păstrînd cu mîndrie vechile acte de danie.

În biserici se găsesc cărți de slujbă dăruite de mitropoliți și domnitori dornici să-și păstreze legăturile spirituale cu frații înrobiți. Situația bisericii românești dezbinate i se pare deprimantă, o falsitate și o extravaganță. „Gîlceava e veche, și nu e vinovat pentru dînsa nimeni decît o îndelungată și cruntă tiranie, care a plecat fruntea atîtor români supt furcile unei prefaceri a legii, dar ori cine mai drege astăzi un zid care s-ar dărîma astfel, ori cine-l înalță mai ales, e vrednic de blăstămul tuturor românilor ce-și iubesc neamul." Nu de puține ori istoricul atrage atenția asupra unei grave anomalii a timpului, în care cele două biserici se luptă egoist și fratricid pentru interese străine. „Sînt două biserici, una lîngă alta, ba chiar două școli deosebite, pentru cele două confesii care se pîndesc pentru a-și face tot răul cu putință." Nici ironia nu lipsește spre a vesteji vanitatea și egoismul clerical. „Turnurile țepoase ale celor două biserici își fac în ciudă ca două cumetre rele ce nu încap una de alta la slujba cea sfîntă a lui Dumnezeu."

Omul și istoricul, martorul unei realități complexe nu ezită să ridice problemele conlucrării poporului român cu naționalitățile conlocuitoare, să demaște separările arbitrare, complicitățile nefaste. De aici și abundența observațiilor cu privire la vitalitatea neamului românesc, la uimitoarea explozie demografică și economică în ciuda opresiunii și inegalității naționale instituite de veacuri.

În Banat ca și în Ardeal, Iorga descoperă cu o intensă bucurie istoria unui popor, rădăcinile adînci ale descendenței, ale ilustrilor strămoși, întipărite în port, în fizionomie, în obiceiuri, în meșteșuguri, în grai, în durabilitatea nealterată a monumentelor — chiar dacă ele poartă urmele ireparabile ale trecerii timpului.

Bănățeanul îi place pentru că e zdravăn, îndrăznet și sigur, avînd o „lăudăroșenie sudică", „mintea plină de nesfîrșite cotloane de înțelepciune puțin cam vicleană".

Descrierea fizionomică denotă un penel delicat, în care citim o înduioșare tandră dar și aprecieri subtile, exacte.

„Figuri rotunde, cu ochii mari, cu pielița foarte arsă de soare; mișcări iuți, cam speriate, de o spontaneitate aproape sălbatecă. În aceste trupuri vînjoase se zbat comori de energie."

Banatul îi dezvăluie, pe alocuri, o bună stare care îl bucură, o mărturie de credință națională exprimată semeț în zugrăveala caselor care închipuie tricolorul neamului nostru.

Românii bănățeni se dovedesc imbatabili în multe privințe, statul stăpînitor „nu cutează a veni cu școala lui de ungurește", ei au bănci proprii, o presă modestă dar harnică, biblioteci, seminarii și preparandii. „Mă mai bucur încă o dată la vederea acestor tineri inimoși și mîndri de neamul lor cari învață astăzi în deosebite școli pe care le ține țărănimea noastră din aceste părți supuse străinului și care mîne vor da o nouă îndreptare mai sigură și mai puternică, hotărît românească, tuturor puterilor de viață ale neamului românesc de aice".

Și în Banat s-a complotat împotriva elementului românesc, pentru a sfărîma această continuitate, s-a încercat deznaționalizarea exercitată ca o presiune social-economică, psihologică și chiar lingvistică, colonizările masive fiind una dintre opțiunile stăpînitorilor. Efemeritatea rezultatelor este cunoscută, crezul de neclintit al românilor bănățeni a fost susținut de minți luminate ca Eftimie Murgu, de socialiștii români, de sutele de mii de oameni simpli care și-au mobilizat toate energiile pentru a ține nestinsă flacăra idealului de libertate națională și unitate a tuturor românilor.

Din păcate, nu dispunem de prea multe pagini de însemnări, despre aceste meleaguri ; *Addenda* a căutat să integreze o seamă de pagini noi, mărturii pregnante, investigații revelatorii care statuarizează vremurile, oamenii, un neam văzut față în față cu lupta sa de veacuri.

Așa cum am mai arătat istoricul este extrem de sensibil la acel angrenaj complex care este conviețuirea noastră cu naționalitățile conlocuitoare. Din inițiativa lui și a Ligii Culturale se fac donații unor sate secuiești, se înființează biblioteci, sînt ajutați materialicește scriitorii maghiari din Ardeal care prin scrisul lor contribuie la strîngerea legăturilor culturale româno-maghiare sînt deschise expoziții de artă a naționalităților conlocuitoare, la cursurile Universității de vară de la Vălenii de Munte iau parte cărturari din rîndul naționalităților, care țin prelegeri, alții care

sînt auditori. La această generozitate el cere să se răspundă cu aceeași măsură ; de aceea înșelăciunea este vestejită în cuvinte drastice. Iorga critică astfel pe un istoric maghiar clujan care editînd 11 volume de documente, cu sprijinul Academiei Române, „bune și rele, adesea prost publicate" se dovedește tolerant față de tendințele impure, negatoare, caligrafiind arabescuri șovine ceea ce echivalează cu o trădare.

„Sîntem cel mai răbdător popor din lume, scrie Iorga într-un editorial din 4 mai 1940. Suferim să ni se spuie orice și uităm de o a doua jignire. E o infirmitate, una periculoasă, dar n-o putem lecui. Oricum, un lucru se poate cere : să nu fim batjocoriți în țara noastră, pe banii noștri." Reproșul este de o mare sinceritate, aspru dar drept, fiindcă asupră țării apasă amenințări grave, „de jur împrejurul nostru freamătă națiile parcă le-ar îndemna o patimă a omorului și a morții, o sete de sînge cum nu s-a mai pomenit nici în vremile cele mai sălbatice și mai crude. Înainte de a se arunca bombele care ucid se aruncă de la o țară la alta vorbele care înveninează."

Istoricii, chiar dacă sînt și scriitori, nu se pot degaja de istorie, de punctele ei nodale, ei nu se pot supune altor legi de cît cele ale dialecticii, conexiunilor logice firești, supremei obiectivități. Sînt memorabile și de o mare utilitate cuvintele pline de pătrundere exprimate de Iorga în 1938 cu privire la concepția sa asupra istoriei naționale : „S-a întîmplat însă, în timpurile din urmă, că s-au ivit tot felul de teorii : că Istoria românilor ar trebui scrisă obiectiv, ca să nu se supere nici vecinii din dreapta, nici vecinii din stînga, nici toți adversarii noștri, care ei ne supără pe noi, dar noi nu avem dreptul să-i supărăm măcar spunînd adevărul despre noi înșine."

Savantul poate fi uneori retoric, imprevizibil, în furtunile pe care le declanșează, sentimental și pedagogic, dar e autentic și sincer, are curajul marilor înfăptuiri, detestă dogmatismul are entuziasmul de a vibra la marile idei și comandamente ale timpului său.

Este cît se poate de revelator faptul că adîncimea investigațiilor sale istorice, conștiința sa neiertătoare cu minciuna, cu im-

postura găsește apărători sinceri în chiar rîndul publiciștilor naționalităților conlocuitoare. Astfel în iulie 1938 apărea la Cluj, în publicația *Független Ujság* un articol semnat de Victor Rôszler care lua apărarea lui N. Iorga împotriva mistificărilor deznădăjduite și stridente ale istoriografului budapestan Domanovsky, ca și a spiritului revanșard propagat de presa de peste hotare subvenționată de contele Bethlen. „Pentru îndreptarea părerilor greșite, așa de răspîndite, care privesc istoria acestor două neamuri, nimeni nu e mai chemat de cît marele dascăl al poporului român, N. Iorga, a cărui competență indiscutabilă și meritele-i de om politic dau cuvîntului său o tărie cît se poate de mare. Trebuie să regretăm că pe timpuri cuvintele lui N. Iorga au răsunat în van, dar simțim datoria ca azi, după cinci ani, să le evocăm, să ne amintim de ele. Cartea lui *Contra dușmăniei dintre națiii — români și unguri* — combate cu obiectivitatea unui istorician concepția prin care se arată că legăturile dintre români și unguri ar fi fost în trecut antagoniste și dușmănoase. Sîntem datori personalității lui și tăriei cuvîntului lui, să-i redăm cît mai precis ideile. De aceea publicăm unele constatări ale cărții lui, cuvînt cu cuvînt."

Acest protest de o sinceritate frustă, demascînd intențiunile revizioniste, demonstrează cu claritate încă o dată, că istoricul, opera sa se bucurau de impunitatea pe care o aduce onestitatea, spiritul de cumpănire, de justă determinare a cauzelor, o desăvîrșită concordanță între vorbă și faptă.

Trebuie să înregistrăm faptul că savantul, pus în situația de a judeca epoci trecute, de a căuta date și argumente asemeni unui arhitect care veghează la rezistența construcției sale, recurge la transcrierea unor acte și scrisori din arhivele ardelene, o face personal, o fac cei apropiați, el asumîndu-și sarcina de a le revedea și corecta.

Instinctul său a lucrat excepțional punînd în evidență matricea fundamentală, tradiția, înclinînd cumpăna științei în favoarea poporului său. Afluența de date obținute, integratoare, ipostaze existențiale fundamentale vor atenua obscuritățile, des-

curajante pînă atunci, favorabile desigur, adversarilor, vor da un răspuns viguros bazat pe documente certe.

De fapt, ca să fim drepți și istoricii și cărturarii dinaintea lui fuseseră interesați de arhivele ardelene. Hasdeu cercetase pe cele din Brașov și Sibiu, Slavici, Ion Bogdan, Ioan Bianu, după preferințe personale își asumaseră aceiași dificilă sarcină.

Au fost obținute astfel documente prețioase care vorbesc grăitor despre legăturile seculare ale tuturor țărilor române, ale secuilor cu Moldova, despre Brașov și români, despre schimburi comerciale, alianțe, adversități, frămîntările veacurilor trecute, ipostazele istorice ale unei continuități de o deosebită coerență.

Sibiul, Făgărașul, Bistrița, Maramureșul, au pus și ele la dispoziție date prețioase, care au zdruncinat mistificările, arbitrariul, fanteziile conspirative.

Nicolae Iorga nu a pregetat să caute izvoare și în arhivele budapestane, să valorifice însemnările epigrafice, lucrînd cu febrilitate dar și luciditate fermă.

Bineînțeles că adversarii, ignoranții l-au acuzat de arghirofilie pentru publicarea acestor documente. Nici că se putea o contestare mai ridicolă, o mai mare vrăjmășie. Din fericire savantul n-a abandonat munca și nu s-a lăsat descumpănit de miopia și răutatea acestor nechemați. El a simțit că, mai presus de orice, are un mandat încredințat de popor.

Într-una din mărturisirile sale din anul 1938 găsim o explicație, făcută cu o blîndă înțelepciune și o melancolie aproape ostentativă. Să nu uităm că istoricul avea atunci 68 de ani. „Mulți cred că felul în care îmi petrec vremea copiind documente nu este potrivit. Alții s-au întrebat de ce nu rămîn la cercetările documentelor. Dacă n-ar fi fost documentele culese de mine, de bine de rău, astăzi nu s-ar fi putut scrie „Istoria românilor"... Astfel am crezut de folos că trebuie scrisă Istoria românilor și am terminat cele 11 volume."

După cum se știe N. Iorga, o personalitate iluminatoare a culturii noastre a enunțat, deseori, în modul cel mai șocant, teze izvorînd dintr-o ideologie conservatoare, istoricește clasată dar încă

rezonantă mai ales într-o stare de spirit care accepta umbrele romantice ale tradiționalismului, propunînd sterile pastorale clasice în care boierii și țăranii sînt integrați într-o matcă de o ascetică puritate.

Și totuși savantul, niciodată închis în propria personalitate, omul care a demascat injustețea, abuzul, samavolnicia individuală sau statală, omul a cărui structură morală și generozitate au decis gesturi de curaj, împotrivire dîrză și răbdătoare s-a indignat în fața rapacității capitalismului străin, s-a solidarizat cu cei nedreptățiți. Se știe, de astfel, că în tinerețe N. Iorga se apropiase de mișcarea socialistă.

Cu setea lui de adevăr, de dreptate, de cinste, N. Iorga comunică cititorului multiple aspecte privind soarta proletariatului.

Trecînd prin Petroșani, el sesizează pe cititor asupra exploatărilor miniere și a celor care duc greul acestor munci"... o mare bogăție a ieșit la iveală chemînd la sine pe doritorii de cîștig răpede și pe muncitorii care primesc cea mai grea muncă pentru plata cea mai mică".

Mizeria îl decepționează, orășelul trăiește într-o abandonare înjositoare : „prăvălii proaste scot la uși și ferești mărfuri ieftine și rele", cîrciumîle sînt locuri „de stricăciune și decădere omenească", pe cînd „mulțimea cea mare a locuitorilor lucrează chinuită în pămînt la cărbunele negru care umple de duhoare aerul umed".

În descrierea așezărilor minerești din Apuseni găsim aceleași rezonanțe afective, o copleșitoare și obsedantă neliniște. „Acuma o companie germană lucrează în gropi cu lucrători români, cari cercetează prin adîncuri sau pisează bolovanii cuprinzători de bogăție și astfel se ofilesc zi de zi, pînă pier de greul unei munci străsnice, plătită cu mizeria unei coroane pe zi. La steampurile aurarilor nemți se prăpădesc așa, în chip nevrednic, trudind și bînd, urmașii acelora cari au făcut din Horea un rege al țăranilor și din Avram Iancu arhanghel răsplătitor pentru cruzimile, vechi și nouă..."

Cît de bucuros era Iorga să descopere la Crișcior, tot un sat minieresc, o altă ambianță, un teritoriu în care nu s-au încuibat încă deznădejdea, libertinajul și violența. „Se văd cîteva case ale minerilor români, foarte bine alcătuite și ținute, avînd ceea ce e foarte rar în Ardeal — grădini cu flori și umbrare cu iederă. Din ele apar femei în haine de tîrg și copii bine îmbrăcați ; mi se spune că lucrătorii «fac lux» și nu prea string pentru bătrînețe în care nu mai pot face munca grea de supt pămînt. Dar patima românului pentru brazda și gospodăria lui se păstrează și la acești țărani cari nu-și mai fac meșteșugul îndătinat de plugari, ei n-au alt gînd mai aproape decît acela de a cumpăra, de a se așeza tot mai larg în satul lor."

Peregrinul N. Iorga nu cunoaște plictisul călătorilor romantici. Însemnările sale sînt un fosforescent documentar, o adevărată frescă cu toate laturile sale adiacente. Natura generoasă a pămîntului românesc îi oferă prilej de elogiu adus simplicității naturale și virtuților satului, fără exaltări și grandilocvență, într-o metaforă de cea mai bună calitate : „După Buciumi, Gaura, Mesteacăn și Răstoace, apusul se lasă peste dealurile din dreapta. Acolo cerul e împrejmuit de flăcări roșii, supt ușori nouri vineți, cari cresc încă strălucirea focului din urmă a soarelui ce moare. Acest foc pătează de sînge largi pete de apă, sămănate în fundul văilor : acela e Someșul, care vine de la Dej, mergînd spre Tisa. Mai departe, spre drum, apa albă soarbe adînc umbrele copacilor singuratici. Iar craiul nou, cu lumina foarte ascuțită, pare că se oprește pentru a privi minunea de foc, apoi el prinde a călători în largul albastrului ceresc.

În coborîrea la vale, atingem Lemniul. Un abur trandafiriu plutește pe margenea satului. Acolo e cimitirul, și pe morminte, în această zi de toamnă cînd se pomenesc morții, scînteie lumini răzlețe în care arde durerea și iubirea ; pe una din ridicăturile de țernă, supt o cruce care se desface adînc neagră, arde făclie lîngă făclie, în șiruri dese, care par florile de lumină ale țărmului de peste moarte."

Într-o viață de om însetată de cunoaștere, de acțiune, de luptă au fost și șovăieli, și erori, dispute pierdute, precepte lite-

rare eşuate, prietenii nefericite, ambianţe politice iluzorii, viziuni istorice seducătoare dar fragile pe care timpul le-a neantizat. Toate acestea se cer înţelese, interpretate, creată o distanţare pentru a le privi cu o supremă obiectivitate, decantate de inconsistent, de aberaţii, de orice contact impur.

În opera sa, în publicistică, găsim o legitimă reflecţie a unui spirit viu care se îngrijorează asupra destinului naţiei sale atît din cauza exploatării sîngeroase, cît şi a proliferării ignoranţei, obscurantismului, din cauza patimilor politice, a diversiunilor degradante, a sărăciei.

Dezvăluirea acestei suferinţe nu se face apatic, în formule de o cuminţenie respectuoasă. Ca întotdeauna există un verb polemic, aspru pînă la extincţie, animat de dorinţa de a exprima un protest viguros, o solidaritate responsabilă şi activă.

Impunerea adevărului presupune întotdeauna pasiune, precizie, calm dar şi severitate, principialitate şi — de ce nu? — subtilitate. Ar fi o eroare să ascundem cititorului faptul că în aceste texte există nu numai sclipirea fugară a speranţei ori triumful orgolios ci şi frigul deznădejdii, intonaţii şovăitoare, previziuni sumbre. Există chiar o cruzime a limbajului, o îndîrjire subliniată care îşi află explicaţia în particularităţile temperamentale ale autorului. Au fost aruncate în luptă toate forţele, o uluitoare alchimie verbală, acte de revoltă negatoare nu incompatibile cu structura intimă a istoricului, îndîrjită, dar niciodată ipocrită. Căci omul a dovedit de-a lungul anilor dorinţa de a îndrepta propriile erori, orice atitudine vehementă determinată de polemici, o nobilă receptivitate la mutaţiile petrecute în societate, în structura spirituală a naţiunii.

Seismograful cel mai sensibil, conştiinţa sa, se reflectă în paginile de publicistică unde descoperim o patetică dezvăluire a credinţelor şi nădejdilor, un filon de emotivitate care ne desenează fiinţa spirituală a savantului, edificiul său moral.

„Sub regimul românesc, fără nici o silinţă de deznaţionalizare, fără eliminarea funcţionarilor de altă rasă, fără persecuţii contra şcolilor celor de alt neam, fără procese de presă şi fără

închisoare politică, saşii n-au nimic de regretat din trecut şi conaţionalii lor din Banat şi din părţile Oradiei au pentru prima oară dreptul de-a se declara şi a se menţinea germani. Vreau ei deci să se întoarcă la un trecut în care locul lor era cu mult mai modest şi nesfîrşit mai puţin sigur ?

Au cerut-o vreodată, în România sau în afară de dînsa ? Sub acelaşi regim românesc, secuii au devenit mici proprietari în rînd cu românii înşişi. Vreau ei să riste ce posedă astăzi, trecînd sub regimul feudalităţii din Budapesta ?

Ţăranii unguri au scăpat şi ei de exploatarea, aşa de aspră, a marii proprietăţi. Un partid întreg se opune întoarcerii aristocraţiei lor. Vreau ei s-o aibă din nou în spinare ?

Dar toţi aceşti neromâni doresc ei să treacă în stare de copărtaşi cu românii ?

Dacă nu se gîndeşte cineva, ceea ce conştiinţa chiar a epocii noastre n-ar tolera-o, să facă din românii singuri o naţie fără drepturi, cum ei ar fi în majoritate, majoritatea aceasta a lor ar domina toată viaţa politică viitoare." *(Intangibilitatea tratatelor* „Neamul românesc" 13 dec. 1933).

Legăturile sale profunde cu toate provinciile ţării, lupta pentru dreptate, integritate şi afirmare naţională au reprezentat un imperativ istoric, examenul moral al unei conştiinţe solidare cu sufletul poporului. Poate că în succesiunea deceniilor un cititor distant şi neavizat ar fi tentat să vadă în aceste călătorii doar demersul unui temperament fugar, atras irezistibil de privilegiul unor studii reconfortante. O seamă de documente ne stau însă mărturie că de fiecare dată N. Iorga a obţinut cu greu paşaportul din partea autorităţilor imperiale, jandarmii l-au şicanat şi ameninţat cu expulzarea, în arhivele secrete ale fostului stat dualist se găsesc, puse cap la cap, comunicările poliţiei secrete care a organizat o severă supraveghere a cărturarului român.

În ochii posterităţii acest senzaţional pur poate fi un element de surpriză, un stimulent al curiozităţii şi al interesului tolerant. Nu vom apela nicidecum la el. O caracteristică de nedezmînţit a vremurilor noastre este cinstirea deplină adusă curajo-

șilor înaintași, marilor patrioți și luptători neînfricați din zbuciumata noastră istorie.

La 29 noiembrie 1940, în Aula Academiei Române filozoful C. Rădulescu-Motru, președintele de atunci, spunea în cuvîntul funerar cu care era petrecut marele dispărut: „O figură de legendă, încă din timpul vieții și care va cîștiga în grandoare cu cît timpul va trece".

Cuvinte de un omagiu suprem, care răsună adînc și cuprind un mare, temeinic și impresionant adevăr.

LUCIAN CURSARU

TABEL CRONOLOGIC

1860 Nicu Iorga, în vîrstă de 23 de ani, se căsătoreşte cu Zulnia Arghiropol, în etate de 17 (?) ani.

Întemeierea Universităţii din Iaşi.

Al. Odobescu publică nuvela istorică *Doamna Chiajna.*

Poarta Otomană admite unirea administrativă şi politică a Principatelor cu condiţia ca aceasta să înceteze odată cu sfîrşitul domniei lui Cuza.

1861 Ia fiinţă Asociaţiunea Transilvană pentru literatura română şi cultura poporului român (ASTRA) cu sediul la Sibiu, preşedinte fiind mitropolitul A. Şaguna, iar vicepreşedinte T. Cipariu. Ea are un rol însemnat în lupta de eliberare naţională.

La Sighet ia fiinţă Asociaţia pentru cultura poporului român din Maramureş.

I. G. Sbiera înfiinţează Societatea literară din Cernăuţi.

Al. Odobescu editează *Revista română pentru ştiinţe, litere şi arte* care continuă tradiţia *României literare.*

Apare la Budapesta primul număr din ziarul *Concordia.*

1862 Se formează primul guvern unitar al României. Alexandru I. Cuza proclamă, în faţa Adunărilor Moldovei şi

Țării Românești reunite la București, „uniunea definitivă a Principatelor" iar orașul București este declarat capitala țării.
La Cernăuți se creează „Reuniunea română de lectură" transformată peste un an în „Societatea pentru cultură și literatură română din Bucovina".
Se constituie la Arad „Asociația națională arădeană pentru cultură și conversarea poporului român".
Se înființează la Caransebeș „Reuniunea română de lectură".

1863 Se întrunește, la Sibiu, Dieta Transilvaniei, în care, pentru prima oară, românii trimit cei mai mulți delegați. Împăratul aprobă legea privitoare la egala îndreptățire a națiunii române.
Adunarea legislativă a României votează legea de secularizare a averilor mănăstirești.
Apare în volum romanul *Ciocoii vechi și noi* de N. Filimon.
Moare Andrei Mureșanu.
Moare Iancu Văcărescu.
Apare revista *Buciumul* editată de C. Bolliac.

1864 Domnitorul Al. I. Cuza a promulgat noua lege agrară, Codul Penal și legea privind organizarea învățământului.
Se înființează la Viena „Societatea literară și științifică" al cărei scop era „cultivarea limbii și literaturii naționale prin producerea de teme în limba română".
Moare Simion Bărnuțiu.
La Iași își începe activitatea societatea „Junimea".
Prin decret domnesc se înființează Universitatea din București.

1865 Dieta Transilvaniei de la Sibiu este desființată printr-un decret imperial. De asemenea este anulată legislația emanată de aceasta în 1863—1864. Dieta deschisă la Cluj prin decret imperial votează încorporarea Transilvaniei la Ungaria, autonomia principatului este desființată.

Apare *Peregrinula transilvanu* al lui Ion Codru-Drăgușanu.
Moare Nicolae Filimon.
Apare revista *Familia* sub conducerea lui Iosif Vulcan.
B. P. Hasdeu tipărește monografia *Ion Vodă cel Cumplit*.
Apare la București *Tipograful român*, cel mai vechi ziar muncitoresc.

1866 În urma înfrîngerii suferite în războiul cu Prusia, guvernul imperial austriac a fost silit să iasă din federația statelor germane. Românii protestează cu hotărîre împotriva anexării principatului Transilvaniei la Ungaria, votată în 1865 la Cluj de o dietă cu majoritate maghiară. Din 377 de deputați numai 19 erau români. Protestul înaintat împăratului în anul 1866 purta 1493 de semnături, în frunte cu cele ale lui George Barițiu și Ioan Rațiu. „Întîi țăranilor nu li s-a vorbit nimic. Tot ce s-a făcut de la 1866—1868 s-a petrecut numai în lumea cărturarilor, scrie N. Iorga, și cînd zic cărturari, înțeleg pe cărturarii cei mai de sus, nu lumea învățătorilor și a preoților."
Alexandru Ioan Cuza este silit să abdice.
Apare la Viena (apoi la Pesta) ziarul *Albina*.
Moare Aron Pumnul, pașoptist ardelean, unul din conducătorii mișcării de renaștere națională din Bucovina. Acum scrie Eminescu prima sa poezie intitulată *La mormîntul lui Aron Pumnul*.
Se înființează „Societatea literară română" care va deveni Academia română.
Se naște George Coșbuc.

1867 Nicu Iorga devine subprefect al plasei Tîrgului din județul Botoșani. Era un om capabil și onest, dar iute din fire și risipitor, pasionat de jocul de cărți.

La 17 februarie se încheie acordul austro-ungar prin care se pun bazele statului dualist Austro-Ungaria.
La 8 iunie, împăratul Francisc Iosif I s-a încoronat rege al Ungariei și a aprobat legea asupra încorporării Transil-

vaniei la Ungaria. În acest fel principatul a pierdut în scurtă vreme resturile autonomiei sale politice, situație în care a rămas pînă la prăbușirea imperiului habsburgic, în 1918. Pactul dualist încheiat de clasele dominante austriece și maghiare era, în esență, o alianță de clasă, care a dus și la adîncirea asupririi naționale.

Împăratul abrogă legile votate în dieta de la Sibiu, privitoare la egala îndreptățire a națiunii române și a limbii române.

Ia ființă prima instituție de credit românească „Societatea de păstrare și împrumut din Rășinari".

La 1 martie apare primul număr din *Convorbiri literare*.

Apare la Blaj revista *Archiva pentru filologie și istorie* editată de T. Cipariu.

1868 Un grup de intelectuali semnează la Blaj un protest public împotriva alipirii Transilvaniei la Ungaria. Actul s-a numit *Pronunciamentul de la Blaj* și formula revendicarea autonomiei Transilvaniei și redeschiderea dietei principatului „pe baza unei adevărate reprezentări populare".

Autoritățile maghiare intentează un proces lui Iacob Mureșanu și altor intelectuali români transilvăneni.

Apare la Brașov revista *Transilvania*.

La 30 sept./12 oct. se constituie „Asociația generală a muncitorilor din Timișoara". Ea număra circa 1000 de membri. Peste un an se va constitui o asociație asemănătoare și la Cluj.

Apare la Budapesta periodicul *Federațiunea*.

1869 Moare Costache Iorga, bunicul viitorului istoric. Se înrăutățește sănătatea avocatului Nicu Iorga.

Laurian și Massim publică *Dicționarul limbii române*.

La Timișoara se pun bazele Partidului Național din Banat și Ungaria. Ca tactică politică se proclamă „activismul", participarea la viața politică din Ungaria.

Se constituie de asemenea Partidul național român din Transilvania. Deoarece autoritățile maghiare nu-l aprobă el are o existență semilegală. Ca tactică politică el practică „pasivismul".
Moare Gh. Asaki.

1870 Se înființează Societatea generală de asigurare reciprocă Transilvania cu sediul la Sibiu. Ea are o agenție și la București.
La Deva se constituie „Societatea pentru fond de teatru român".
Miron Pompiliu publică culegerea *Balade populare românești.*
Hasdeu editează revista *Columna lui Traian.*
Moare poetul C. Stamate.

*

1871 *„Act de naștere. Din anul una mie opt sute șaptezeci și unu, în șase ale lunei iunie, orele zece dimineața. Act de naștere al copilului Nicu N. Iorga, de sex masculin, de religie ortodoxă, născut ieri la orele douăsprezece din noapte, în casa părintească în orașul Botoșani, din strada Copoului, fiu al domnului Nicu Iorga, de treizeci și trei de ani, de profesie avocat și a doamnei Zulnia, de douăzeci și cinci, ambii domiciliați în Botoșani."*

Au loc serbările de la Putna, puternică demonstrație de patriotism român.
La Viena ia naștere prin fuzionare societatea „România jună".
Se înființează „Societatea teatrală a românilor din Transilvania".
Ia ființă la Sibiu banca românească „Albina".
Comuna din Paris este proclamată prin insurecția proletariatului parizian.
La 23 mai se naște, la Tg. Frumos, Garabet Ibrăileanu.

1872 Ia ființă Universitatea din Cluj (maghiară).
Legea presei promulgată de autoritățile imperiale conține prevederi aspre împotriva tuturor acelora care militau în scris pentru apărarea drepturilor naționale, demascau caracterul reacționar al regimului și luptau pentru eliberarea maselor.
Fruntașii politici români din Transilvania întocmesc un memoriu prin care cer recunoașterea limbii române ca a doua limbă oficială, o nouă lege electorală și reorganizare administrativ-teritorială etc.
Din inițiativa Societății Academice Române s-a început publicarea operei complete a lui D. Cantemir după manuscrisele originale.
La Viena se înființează o catedră de limba și literatura română.
Încetează din viață, la 20 august, D. Bolintineanu.
Al. Macedonski publică volumul său de debut *Prima verba*.

1873 În familia avocatului Nicu Iorga se naște al doilea fiu, George.

Criza economică împletită cu cea agrară se face simțită în Transilvania.
La Blaj apare bilunarul *Economul*, editat de agronomul Ștefan Pop.

1874 Legile electorale votate de Parlamentul maghiar care s-au aplicat și în Transilvania și Banat exclud de la vot marea masă românească.
Își începe apariția la Brașov ziarul *Orientul latin*, editat de Aron Densusianu.
Apare *Pseudokineghetikos*.

1875 Nicolae Iorga își însoțește mama într-o călătorie la Suceava; pe atunci Bucovina era încorporată la Austro-Ungaria.

„Românește am învățat din casa părintească, adecă din casa mamei, așa cum se vorbea : limpede, frumos și mai ales puternic și colorat, fără amestecul ziarului, discursului și cărților de succes".

Ion Creangă debutează la *Convorbiri literare* cu povestea *Soacra cu trei nurori.*
Se naște, la Brașov, St. O. Iosif.

1876 Capul familiei, avocatul Nicu Iorga, moare în vîrstă de 38 de ani (sau 39). Băiatul său Nicolae se dovedește un copil precoce, dotat cu o inteligență scăpărătoare. *„Eu n-am învățat a ceti și scrie : sînt lucruri care mi-au venit de la sine. Nu-mi aduc aminte de nici un ceas de pregătire «pedagogică» pentru a descoperi literele și a le îmbina în silabe, care pe urmă să-mi dea cuvîntul".*

La șase ani micul Nicolae citește Letopisețele, cronicele Moldovei din ediția Kogălniceanu, știe pe de rost fabulele lui Florian și *Orientalele* lui Victor Hugo, parcurge în original pe Champfleury, pe Amédée Pichot și Emile Sauvestre, precum și diverși autori români. Mama sa, Zulnia Iorga, îl înscrie, în aprilie, 1878, la școala primară Marchian din Botoșani, vestită prin localul spațios și institutorii săi buni, director fiind domnul Bălășescu. Promovează clasa, fiind al treilea în ordinea mediilor obținute.

„La umbra unui stufos arbore, mama lucra, cosea, împletea, supraveghind jocul destul de zburdalnic al copilului mai mic. Celălalt — Nicu — stătea lîngă ea, cu o carte în mînă". (Din amintirile profesorului universitar Ion Simionescu).

Apare primul volum din *Documente privitoare la istoria românilor*, editate de Eudoxiu Hurmuzaki.
Își începe apariția ziarul *Timpul.*

1877 Se proclamă independența de stat a României. Guvernul român anulează tributul către Turcia. Armata română intră în luptă.
Gazeta Transilvaniei înserează corespondențe din București, lansează un apel pentru ajutorarea ostașilor răniți în război, exprimă solidaritatea românilor din Transilvania cu lupta dreaptă a ostașilor români. Tineri voluntari vor veni să lupte în rîndurile armatei române.

1879 Se naște, la Pașcani, Mihail Sadoveanu.

1880 Se naște, la București, Tudor Arghezi.

1881 Nicolae Iorga termină școala primară și se înscrie la liceul din Botoșani. *„Slăbuț, stătea mai izolat. La cea mai mică atingere mai vehementă îl podidea plînsul, probabil din ciudă că nu poate domina și cu pumnul"* (I. Simionescu).

Se naște Octavian Goga.
Se naște George Enescu.
Începe să apară, la Iași, revista *Contemporanul.*
La Sibiu se hotărăște unificarea celor două partide naționale române (înființate în 1869) într-un singur partid.
Moare August Treboniu Laurian.

1882 La Brașov se reprezintă opereta *Craiu nou* de Ciprian Porumbescu.

1883 Familia Iorga întîmpină greutăți materiale. Citeodată le mai vin în ajutor rudele, dar nevoile casei sînt mari.
Nicolae Iorga începe să dea meditații. *„O, chinul de umilire și de oboseală al lecțiilor acestora, începute aproape de la zece ani"* Are mari aptitudini pentru limbi străine. Mama sa Zulnia coase, se zbate din

răsputeri să-și crească cei doi copii. *„Am prins de la început felul de a vorbi al minților formate, al sentimentelor care s-au încercat cu viața. De aici mi-a venit disprețul, dezgustul pentru tot ce e strîmbătură, nereal, artificialitate. Mi s-a spus că, în anii copilăriei dintîi încă, aveam groaza alintatului, și gestul de netezire mă înspăimînta.“*

La Sibiu se ține o adunare de protest împotriva legilor școlare promulgate de parlamentul maghiar, care tindeau la maghiarizarea forțată a națiunilor asuprite.

1884 N. Iorga debutează în presă scriind cîteva articole în ziarul *Romanu* editat de unchiul său avocatul și ziaristul Manolache Arghiropol.

Apare la Sibiu ziarul *Tribuna*. El are un rol important în lupta de eliberare a românilor din Transilvania.

Apare la București ziarul *Universul*, primul mare cotidian românesc.

Are loc premiera piesei *O scrisoare pierdută*.

Moare, la Sibiu, Ion Codru-Drăgușanu.

1885 Liceul din Botoșani, la care învață tînărul Iorga, dobîndește o clădire nouă și numele lui August Treboniu Laurian.

Iorga termină cl. IV cu premiul I.

„Nu m-am făcut istoric nici din cărți, nici de la profesori, nici prin metodele seminariilor, eram așa de cînd îmi aduc aminte și poate și din ceea ce au lăsat în mine alții care pe vremea lor au văzut larg istoria țării, și au și făcut-o.“

România denunță convenția comercială cu Austro-Ungaria din 1875 din cauza poziției vamale a acesteia, nefavorabilă economiei românești.

Se naşte Liviu Rebreanu.

Apare la Budapesta, apoi la Viena şi Sibiu periodicul ştiinţific *Rumänische Revue.*

1886 N. Iorga, eminent elev al liceului, este sancţionat disciplinar cu o eliminare de 15 zile, datorită unui conflict banal. Elevul se transferă la Liceul Naţional din Iaşi.

Se înfiinţează băncile româneşti „Patria" din Blaj şi „Economul" din Cluj.

Se tipăresc operele complete, în două volume, ale lui Miron Costin.

1887 Greutăţile materiale îl obligă pe tînărul elev să se angajeze ca pedagog la un internat particular. *„Nu l-am văzut lenevind, odihnindu-se. La Şcoala normală era cu cartea-n mînă şi la mîncare. Cînd alţii hoinăreau pe străzile Iaşului, el se înfunda în librăria Kupperman"* (I. Simionescu).

Conferinţa Partidului Naţional Român, ţinută la Sibiu, hotărăşte neparticiparea la alegeri.

1888 Elev fiind, N. Iorga frecventează şedinţele cercului socialist din Iaşi: *„La 17 ani ceteam* Capitalul *lui Marx, făceam conferinţe despre dînsul şi împărţeam numere din* Revista socială *şi extrase din numerele ei..."*

Este din nou eliminat din liceu, pentru un alt incident avut cu un profesor, dar i se aprobă să dea examenele, pe care le trece strălucit, fără a primi însă distincţiile ce i se cuveneau. În toamnă îşi ia bacalaureatul, fiind declarat întîiul, după care se înscrie la Facultatea de litere a Universităţii din Iaşi, secţia istorico-literară.

În țară izbucnesc răscoale țărănești.
A. D. Xenopol începe publicarea operei sale *Istoria românilor din Dacia Traiană.*
Apare, la Blaj, *Muza română, foaie muzicală și literară lunară,* editată de Iacob Mureșanu.
Își începe apariția la București cotidianul *Adevĕrul.*

1889 La 18 ani și jumătate, încă student, N. Iorga cere aprobarea să-și susțină licența arătînd că sănătatea sa se află într-o stare precară. Deși întîmpină împotrivirea unor profesori (printre ei Aron Densusianu), cererea e sprijinită de istoricul A. D. Xenopol și aprobată de minister.
În decembrie, după ce susținuse, pentru a obține absolvirea, 27 de examene, N. Iorga își dă examenul de licență obținînd calificativul *„Magna cum laude".*
A. D. Xenopol organizează un banchet pentru a-l sărbători pe proaspătul licențiat, care realizase o performanță cu totul neobișnuită.
În același timp N. Iorga solicită un post de profesor suplinitor la liceul din Focșani. *„Știe foarte bine limbile clasice, cunoaște franceza, spaniola și italiana, mai puțin germana cu care însă se ocupă. El a făcut admirația noastră a tuturora și ar merita să se creeze o bursă anume pentru dînsul"* (Ștefan Vârgolici).
Începe să colaboreze cu studii istorice, articole și recenzii asupra literaturii universale la revista ieșeană *Arhiva.* Foștii săi profesori și alți cărturari ieșeni, care cunosc sărăcia în care se zbate tînărul profesor și-i apreciază excepționalele cunoștințe, talentul, intervin și solicită pentru el o bursă.

În ziua de 15 iunie moare M. Eminescu.
În ziua de 31 decembrie moare Ion Creangă.
G. Coșbuc vine la București.

1890 N. Iorga se căsătorește cu Maria V. Tasu ; la 9 aprilie 1890 a fost numit prin concurs titularul catedrei de limba latină la liceul din Ploiești. Primește bursa de studii, și la 15 aprilie pleacă într-o călătorie în Italia. Încep astfel pasionantele sale călătorii în străinătate, care se vor converti în numeroase însemnări, articole, cărți. La sfîrșitul aceluiași an se află la Paris, unde va urma cursurile Școlii de înalte studii (L'École des Hautes-Études).
În același an are loc debutul său literar: publică poezii în *Contemporanul* și *Revista nouă*, foiletoane la *Lupta* și primele impresii de călătorie în *Revista nouă : Din Italia* (Napoli, Veneția, Padova, Vicenza, Verona, Milano, Florența).
Colaborează la *Enciclopedia franceză*.

La Hlinți, la București, „Liga pentru unitatea culturală a tuturor românilor", care sprijină lupta națională a românilor transilvăneni.

1891 Își continuă studiile și pregătește lucrarea de diplomă ; se inițiază în limbile nordice.
D. A. Teodoru, unul din prietenii lui N. Iorga îi cere acestuia poezii și articole pentru publicațiile socialiste din Iași. Același lucru îl face, peste un an, Dobrogeanu Gherea.

V. A. Urechia își începe publicarea cursului universitar *Istoria românilor.*
Ion Bogdan publică volumul *Vechile cronici moldovenești pînă la Ureche.*
Moare Mihail Kogălniceanu.
Din inițiativa „Astrei" începe să apară colecția *Biblioteca populară.*
La Congresul interparlamentar de la Roma, N. Fleva prezintă un raport cu privire la nedreptățile suferite de românii din Transilvania.

1892 N. Iorga, stabilit la Paris de doi ani de zile, studiază istoria și filologia, audiază nenumărate cursuri, citește uluitor de mult. La 25 iunie i se conferă titlul de „elev diplomat". Susține lucrarea sa de istorie universală asupra lui Philippe de Mézières.
În acest timp mai face scurte călătorii de studii în Italia și Anglia.

Apare la Iași prima ediție, postumă, a operelor lui Creangă.
Apar primele volume de proză ale lui Caragiale.
Conferința extraordinară a Partidului Național Român hotărăște alcătuirea unui *Memorandum* către împărat cuprinzînd revendicările românilor și o critică a politicii intolerante a guvernului maghiar. Împăratul refuză să primească delegația și trimite *Memorandumul* guvernului ungar de la Budapesta.

1893 Începînd din 12 ianuarie se află în Germania unde se pregătește pentru doctorat. Subiectul ales: *Thomas III, Marquis de Saluces, étude historique et littéraire.* Doctoratul îl susține la Leipzig. Iorga va rămîne pentru totdeauna legat de profesorul Karl Lamprecht, savant de valoare mondială. În același an lucrarea de doctorat apare la Paris, în editura H. Champion. Vede lumina tiparului și volumul *Poezii* (1890—1893).
Eliberat de grijile universitare, Iorga începe să cerceteze cu pasiune în arhivele europene documente referitoare la poporul nostru. De aici înainte toată viața sa va fi consacrată științei.

Se înființează Partidul Social-Democrat al Muncitorilor din România.
Apare volumul *Balade și idile* de G. Coșbuc.
La Viena se ține o conferință a reprezentanților românilor, slovenilor și sîrbilor, care reprezintă un pas însemnat pe calea coordonării acțiunilor luptei de eliberare.

Procesul de la Cluj intentat conducătorilor politici români memorandiști atrage un val de proteste.

1894 Întorcîndu-se din străinătate N. Iorga se prezintă la concursul pentru catedra de istorie medie și modernă de la Universitatea din București. Întîmpină destule dificultăți, deși își depășește cu mult concurenții. Primește suplinirea catedrei, și la 1 noiembrie își ține lecția de deschidere *Despre concepția actuală a istoriei și geneza ei.*

La 1 ianuarie apare la București revista *Vatra* sub redacția lui Slavici, Coșbuc și Caragiale.
În primăvară au loc răscoale țărănești în județele Tecuci Tutova, Fălciu, Bacău.
Se naște Camil Petrescu.
Puternice manifestații populare la București împotriva sentințelor date în procesul „memorandiștilor".

1895 După ce susține un nou concurs, N. Iorga devine profesor universitar titular. Apare volumul *Amintiri din Italia* (Veneția ; Padova ; Vicența ; Verona ; Milano ; Turin ; Genova ; Piza ; Roma ; Florența ; Napoli). Spicuim din prefață : *„Cînd amintirile din Italia au fost compuse, autorul era foarte tînăr, sau mai bine prea tînăr și ele au însușirile și defectele cărților făcute înainte de 20 de ani".*
Tot în acest an publică primul volum din culegerea *Acte și fragmente cu privire la Istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului.* În 1896 și 1897 vor apărea următoarele două volume.

Comitetul de conducere al „Astrei" decide elaborarea și publicarea *Enciclopediei române.*
Apare la editura-librărie „Carol Müller" din București primul număr al „Bibliotecii pentru toți".

Are loc, la Budapesta, Congresul reprezentanților naționalităților asuprite din Austro-Ungaria și Transilvania.
Sub presiunea opiniei publice europene și a intervențiilor diplomatice ale României Franz-Iosif I grațiază pe memorandiști.

Se naște Lucian Blaga.

1896 Pe lîngă activitatea didactică și publicistică, în vacanțe N. Iorga continuă să cerceteze arhivele străine, copiază documente, își scrie impresiile de călătorie.

1897 La 7 aprilie 1897 este propus membru corespondent al Academiei Române. Este ales cu 18 voturi pentru și două contra. Lucrează cu toate puterile sale, face comunicări, adună documente.

Parlamentul maghiar votează legea de maghiarizare a numelor de localități din Transilvania.

1898 Nicolae Iorga se află în Transilvania ; face popasuri în diverse orașe, leagă prietenii, cercetează arhive dar și viața poporului asuprit. *„Am găsit bătrîni care-și aminteau cu drag de clipa cînd așteptau ca armata lui Vodă Cuza să intre în Ardeal, am găsit la fete tinere admirabile mici biblioteci românești...“*

1899 Istoricul întîmpină dificultăți materiale, opoziția unor colegi de academie.
Începînd colaborarea la gazeta bucureșteană *L'Indépendence roumaine* cu o suită de articole polemice : N. Iorga își va alcătui volumul intitulat *Opinions sincères, La Vie intellectuelle des Roumains en 1899.*
Publică la Paris : *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croissades au XV-e siècle,* vol. I și II.

Face comunicări la Academie despre legătura cetăților transilvane cu țările române subliniind ideea unității românilor.

Apare primul număr din *România jună* la care colaborează și Iorga.

1900 An de muncă, de luptă îndîrjită. Este atacat violent de Gr. Tocilescu care cere înlăturarea lui din Academie.
N. Iorga reunește în volum *Opinions pérnicieuses d'un mauvais patriote,* altă serie de articole polemice publicate în *L'Indépendence roumaine.* Se desparte de prima soție. Face călătorii în Ardeal.

Răscoale țărănești în județele Rîmnicu Sărat, Buzău, Dîmbovița, Prahova și Putna.

1901 Se căsătorește la Brașov cu Ecaterina Bogdan, sora slavistului și istoricului Ion Bogdan. Pleacă din nou în străinătate. În septembrie vorbește studenților români de la Budapesta despre Mihai Viteazul. Cercetează arhive, copiază documente.
Academia Română îi respinge de la premiere o lucrare : *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea,* care apare în două volume. Începe publicarea culegerii *Studii și documente cu privire la istoria românilor* proiectată în 31 de volume. Apar, de asemenea : *Istoria lui Mihai Viteazul pentru poporul românesc, Scrierile Cantacuzinilor, Documente privitoare la Constantin-vodă Brîncoveanu, Fragmente de cronici și știri despre cronicari.*

Apare monumentala monografie a lui Ch. Diehl : *Justinian și civilizația bizantină în secolul al VI-lea.*
Iese de sub tipar la 2 decembrie primul număr al revistei *Semănătorul* sub direcția lui Vlahuță și G. Coșbuc.

La 10 decembrie apare la București, *România ilustrată*. G. Coșbuc publică *Ziarul unui pierde vară*.

1902 N. Iorga publică, printre altele, volumul *Sate și preoți din Ardeal*, rod al unor studii în Ardeal și Ungaria, al descoperirii unor documente inedite. Este sprijinit în continuare de cărturarii ardeleni. Continuă seria cercetărilor despre familiile Cantacuzino și Callimachi.

Apare la Budapesta revista românească *Luceafărul*. Iorga se adresează revistei și românilor transilvăneni : „Sînteți în luptă și trebuie să vă luptați".

1904 N. Iorga desfășoară o susținută activitate publicistică pentru comemorarea a patru sute de ani de la moartea lui Ștefan cel Mare. Scrie *Istoria lui Ștefan cel Mare povestită neamului românesc*. Tot în acest an apar : *Pe drumuri depărtate*, note de călătorie europene, și *Drumuri și orașe din România*.

Apare *Junimea literară*.

1905 Revista *Sămănătorul* la care colaborează de doi ani, înscrie numele său ca director.
Iorga vizitează din nou provinciile de peste munți. E prezent la marile festivități de la Sibiu.
Văd lumina tiparului alte cărți de călătorie : *Sate și mănăstiri din România, Neamul românesc în Bucovina*.

La Craiova apare revista *Ramuri* de orientare sămănătoristă.
Partidul Național Român din Transilvania adoptă tactica „noului activism" reintrînd în lupta electorală.
Moare Ion Pop-Reteganul, învățător și folclorist ardelean.

1906 N. Iorga se ridică pentru apărarea limbii românești cerînd ca Teatrul Național și Ateneul Român să ia parte activă la dezvoltarea culturii românești. Un număr impresionant de scriitori, studenți, profesori și elevi îl susțin călduros. La 35 de ani savantul dovedea oamenilor politici ai vremii și monarhiei imensa lui autoritate și popularitate.
La 10 mai își începe apariția publicația *Neamul românesc*. Apare *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească la 1906*, două volume de o uriașă informare istorică și vibrant patriotism.

Moare Axentie Sever, „una din căpeteniile românilor în mișcarea de la 1848".

1907 N. Iorga înființează revista *Floarea darurilor*. Cînd în țară izbucnesc marile răscoale țărănești savantul patriot ia apărarea țăranilor prin scris și prin conferințe, face colecte și trimite ajutoare celor ce au avut de suferit în urma sîngeroasei represiuni ordonate de guvern. Această atitudine curajoasă îi aduce, ca și lui Sadoveanu, acuzația de „instigator". Este ales în conducerea Ligii pentru unitatea culturală a românilor. Întreprinde o nouă călătorie peste hotare, din care rezultă volumul *Prin Bulgaria la Constantinopole*. La Londra îi apare volumul *The Byzantin Empire*, iar în țară *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea*, vol. I (vol. II și III vor apărea în 1908 și 1909).

La Berlin I. L. Caragiale scrie vigurosul pamflet *1907, din primăvară pînă-n toamnă*.
Moare Vincențiu Babeș, cărturar ardelean, membru al Academiei Române.
Moare Simion Fl. Marian, folclorist bucovinean.

Moare Iosif Vulcan... „A fost unul din predicatorii unității culturale, ceea ce nu trebuie să uite nimeni și noi, mai ales, cei de aici, nu vom uita" (N. Iorga).
O. Goga scoate la Brașov revista *Țara noastră*.

1908 Din acest an cărturarul editează și *Neamul românesc literar*. Este ales secretar al Ligii culturale, în cadrul căreia desfășoară o vie activitate, donează o bibliotecă însumînd 10 000 de cărți. Se mută la Vălenii de Munte unde va înființa vestita Universitate populară frecventată și de numeroși invitați de peste hotare. Aici, la 21 mai, întemeiază, cu sprijinul prietenilor și admiratorilor, o tipografie de sub teascurile căreia vor ieși numeroase broșuri, calendare, cărți, reviste. La Gotha, în aceeași colecție îngrijită de Karl Lamprecht, apare *Geschichte des Osmanischen Reiches* (5 vol. pînă în 1913).
În *Neamul românesc* Iorga publică o seamă de articole despre românii de peste hotare : *Chestia școlilor românești din Ungaria și sinoadele eparhiale, Tinerii bucovineni și cursurile de vacanță din România, Cultură și conferințe, Votul plural și noua politică a românilor din Ungaria, Chestia presei românești de dincolo* și altele.

Făptuitori necunoscuți au sfărîmat și aruncat în aer monumentul comemorativ de pe Cîmpul Libertății.

1909 Autoritățile austriece îi interzic o călătorie în Bucovina.

1910 N. Iorga creează partidul naționalist-democrat. Începe să apară *Neamul românesc pentru popor*. Văd lumina tiparului : *Istoria armatei românești*, vol. I (vol. II în 1919), *Balada populară românească*, *Viața*

femeilor în trecutul românesc, și volumul de însemnări *Țara românilor, România, Județul Prahova.*

1911 N. Iorga este primit membru activ al Academiei Române. Discursul său de recepție este intitulat *Două concepții istorice.* Îi apar numeroase lucrări de istorie, *Mihai Viteazul* (schiță de poem dramatic), *Cugetări, Oameni cari au fost*, scriere care va fi reluată, adăugită și reeditată. *Pagini din istoria culturală, Femeile în viața neamului nostru.*

Moare Gh. Cîrțan, țăranul autodidact cunoscut sub numele de „Badea Cîrțan", prieten devotat al Ligii culturale.

1912 Văd lumina tiparului, la Vălenii de Munte, alte scrieri istorice, precum și volumul *Trei drame (Mihai Viteazul, Învierea lui Ștefan cel Mare, Un domn pribeag).*

Cursurile de vară de la Văleni se bucură de cel mai mare număr de români veniți din toate provinciile românești. O. Goga e întemnițat la Seghedin pentru articolele sale patriotice.

8—9 iunie Moare, la Berlin, I.L. Caragiale.

1913 N. Iorga participă la Congresul de istorie de la Londra. Publică, printre altele, *Note de drum : Prin Germania* (Colonia ; Spre Bruxelles ; Prin Franța de Nord la Calais ; Rînduri din Anglia ; Oxford, Windsor ; Paris, Versailles).

Din cauza începerii războiului balcanic cursurile de la Văleni nu mai au loc.

Moare Aurel Vlaicu.

Moare St. O. Iosif.

1914 N. Iorga împreună cu V. Pârvan și G. Murgoci înființează Institutul de studii sud-est europene și publicația acestuia *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*. Lucrări mai importante ale savantului : *Venezia în Marea Neagră*, 3 volume ; *Cinci conferințe despre Venezia, O luptă literară*, vol. I (vol. II, în 1916) ; traduce din Goldoni — *Hangița*, publică de asemenea drama în cinci acte *Constantin Brîncoveanu*, *Histoire des États balcanique à l'epoque moderne*, *Pagini despre Serbia de azi*.

Începe primul război mondial.
Savantul se mută din nou la București.

1915 An de mari frămîntări politice — savantul caută să polarizeze toate conștiințele pentru înfăptuirea idealului național. La 3 mai, la Ateneul Român, ține o vibrantă conferință cu privire la Ardeal. Scrie alte numeroase articole. Îi apar, printre altele : *Istoria comerțului românesc*, vol. I, *Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie*, vol. I (vol. II, în 1916).
Apare la București, sub conducerea lui N. Iorga, *Revista istorică*.

1916 La 15 august România intră în război, de partea Antantei, Iorga scrie : *„a sosit un ceas pe care-l așteptăm de peste două veacuri, pentru care am trăit întreaga noastră viață națională, pentru care am muncit și am scris, am luptat și am gîndit. A sosit ceasul în care cerem și noi lumii cinstit, cu arma în mînă, cu jerfta a tot ce avem, ceea ce alte neamuri, mai fericite, au de atîta vreme, unele fără să fi vărsat o picătură de sînge pentru aceasta :*

dreptul de a trăi pentru noi, dreptul de a nu da nimănui ca robi rodul ostenelilor noastre."
Savantul pleacă în refugiu în Moldova. Cuvîntările sale rostite în parlament la Iași, sădesc încrederea în sufletele soldaților și ale populației.
Dintre volumele care apar menționăm : *Acte românești din Ardeal, Drumuri și orașe*, ediția a II-a, *Sate și mănăstiri din România*, ediția a II-a.

1917 *Neamul românesc* își continuă apariția, vestejind fărădelegile ocupanților, pe politicienii germanofili trădători, ridică moralul ostașilor și poporului, scoate în evidență ajutorul unor țări aliate dat României. În ziar apar îndemnuri înflăcărate pentru soluționarea problemei țărănești.

1918 Revenit din refugiu, N. Iorga se stabilește din nou la București. Tipografia, casa, Universitatea populară din Vălenii de Munte, după ce au servit un scurt timp ca spital pentru răniții noștri, fuseseră ocupate de comenduirea germană, transformate în închisoare și lagăr și deteriorate. Cu mari sacrificii savantul începe restaurarea lor.

7 mai Se încheie Tratatul de pace de la București.
9 mai Moare George Coșbuc.
30 mai Se înființează, la Paris, Comitetul Național al românilor din Transilvania și Bucovina.
Definind țelurile Ligii în noile condiții N. Iorga susține principiul democratizării culturii.
1 decembrie Are loc la Alba Iulia Marea Adunare Națională care a constituit momentul final al procesului de făurire a statului național unitar român.
13 decembrie Manifestația muncitorească din Piața Teatrului Național este sîngeros reprimată.

1919 Ales deputat, N. Iorga va fi președintele noii Camere. Ține lecții la Școala de război, la Universitate și la Academia comercială. Savantul reîncepe prodigioasa sa activitate poligrafică. Văd lumina tiparului : *Brève histoire de l'Albanie et du peuple albanais, Istoria poporului francez, Drepturile românilor asupra teritoriului lor național unitar, Histoire des Roumains de la Peninsule des Balcans, Medici și medicină în trecutul românesc.*

Ch. Diehl face a doua călătorie în România împreună cu misiunea militară franceză.

Moare istoricul Ion Bogdan.

Moare Al. Vlahuță.

La Conferința păcii de la Paris, României i se recunoaște de drept unirea Transilvaniei, Crișanei, Maramureșului și Banatului.

1920 Savantul desfășoară nu numai o vie activitate politică și universitară, ci și una științifică și literară. Apar : *Histoire des Roumains et de leur civilisation* (2 vol., Paris), *Istoria literaturilor romanice* (3 vol., ultimul în 1925), *Istoria românilor prin călători*, vol. I (vol. II, 1921), *Cantemir bătrînul*, dramă istorică în cinci acte.

Moare istoricul A. D. Xenopol.

Apare romanul *Ion* de Liviu Rebreanu.

Greva generală a proletariatului din România.

1921 Sărbătorit cu prilejul împlinirii a 50 de ani, prietenii și colaboratorii îi dedică un volum omagial editat la „Ramuri"—Craiova. Printre lucrările pe care Iorga le tipărește în acest an se numără : *În Franța, Drumuri ale unui istoric, Războiul nostru în note zilnice*, vol. I, *Din opera poetică* (volumul de

versuri editat la Craiova), *Tudor Vladimirescu*, dramă, *Pagini de critică din tinerețe*, *Les latins d'Orient* ș.a.

La 8 mai ia ființă Partidul Comunist Român.

1924 N. Iorga devine președintele pe viață a Ligii culturale. Cu un an înainte el donase Ministerului instrucțiunii publice casa din București, biblioteca, cărțile, obiectele istorice și de artă *„aflate într-însa, precum și acele ce se vor găsi la încetarea sa din viață"*.

La București se deschid, într-un cadru solemn, lucrările primului Congres internațional de studii bizantine, după care oaspeții sînt invitați la o excursie documentară prin țară.

1925—1926 Apar, în țară și în străinătate — Londra, Paris, Bruxelles Geneva, Genova — numeroase scrieri ale savantului român : *Coup d'oeil sur l'art roumain* (Geneva), *La littérature populaire, source de haute littérature, Les écrivains realistes en Roumanie* (Paris), *Istoria literaturii românești* (vol. II și III, în 1928 și 1933), *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, vol. I, Paris (în 4 volume, ultimul apare în 1928). Scriitorul face călătorii prin țară, ține conferințe, primește oaspeți străini, ia parte ca senator la viața politică (*„Trei ședințe pe zi care ne storc"*). În ianuarie 1926 este în Franța, ține lecții la Sorbona. Urmează o vizită în Danemarca și Suedia, trecînd prin Germania.

Vasile Pârvan tipărește lucrarea sa *Getica* (1926).

3 noiembrie 1926 Se pune piatra fundamentală a palatului Ligii culturale.

1927 Savantul își consacră mult timp înfăptuirii țelurilor Ligii culturale. Scrie piese „simple pentru oameni modești" necesare repertoriului teatrelor de amatori, tipărește calendare, organizează comemorări, depune eforturi pentru înălțarea Palatului Ligii, aduce vizitatori străini să vorbească la cursurile de la Văleni.

Întreprinde alte călătorii în străinătate: Franța, Spania, Italia. Publică volumele: *Câteva zile prin Spania* și *În Serbia de după război.*

Giorgio del Vecchio îl invită la Universitatea din Roma. Conferințele ținute le-a reunit în volumul *Conferenze italiene sulla nazione romena.* Este primit de Papă și de șeful statului italian. Ia parte la al doilea Congres de bizantinologie de la Belgrad.

Se stinge din viață Vasile Pârvan.

Zaharia Stancu publică *Poeme simple.*

Se înființează Societatea de difuziune radiofonică.

1928 În februarie se află la Paris unde ține prelegeri la Sorbona. În martie vizitează Spania, ține conferințe. Trece și în Portugalia, vede Lisabona, Coimbra și Porto. În iunie e la Belgrad pentru conferința Micii Înțelegeri. În august este la Oslo participînd la Congresul internațional de istorie. Vizitează Suedia.

Este ales decan al Facultății de Litere.

Publică volumul *Țara latină cea mai depărtată din Europa: Portugalia.*

1929 Din nou obișnuita călătorie la Paris pentru lecții și conferințe. La 29 ianuarie pune bazele „Casei romena" din Veneția. În mai, august, noiembrie urmează alte călătorii în Italia, apoi în Spania la un Congres internațional de istorie.

Văd lumina tiparului : *Istoria literaturii românești. Probleme de istorie universală, Faptă și suferință în Ardeal, Țări scandinave : Suedia și Norvegia.*

1930 După lecțiile de la Sorbona, la 17 ianuarie se îmbarcă pentru New York. Păsește pentru prima dată pe pământul american. Călătoria durează trei luni, străbate un lung itinerariu, se oprește în coloniile de români, le vorbește despre România, conferențiază în universități, lasă pretutindeni puternice impresii. La reîntoarcere se oprește în Italia. Are loc inaugurarea Casei românești din Veneția. În aprilie este în Anglia la Congresul internațional de istorie. La 3 mai i se înmînează titlul de „doctor honoris causa" al universității din Oxford. În drum spre țară se oprește la Berna și Zürich unde conferențiază. În octombrie este la Atena, la Congresul internațional de studii bizantine. După Congres face o vizită prin Grecia pe care n-o cunoștea.
Apar : *America și românii din America, O mică țară latină, Catalonia și expoziția din 1929, Priveliști elveține, My american lectures* ș.a.

1931 Din nou la Paris pentru lecții. În aprilie se formează guvernul Iorga-Argetoianu. În alegerile parlamentare „Uniunea Națională" — formațiune politică creată de N. Iorga cîștigă majoritatea. Cu prilejul împlinirii a 60 de ani este sărbătorit, se țin conferințe jubiliare. În noiembrie este primit oficial ca om de știință și om de stat. I se oferă titlul de „doctor honoris causa" al Universității din Paris, este decorat cu Legiunea de Onoare. Publică primele două volume de *Memorii*, *Vederi din Grecia de azi*, *Les grandes familles byzantines* etc.

1932 Datorită efectelor crizei economice atmosfera politică este extrem de agitată, profundele contradicții sociale se fac și mai simțite în condițiile reducerii salariilor, impozitelor apăsătoare, dezastrului financiar în care se afla țara. Din inițiativa istoricilor francezi i se tipărește un volum omagial. Revista *Byzantion* pe anul 1932 e dedicată marelui istoric. E ales membru al Academiei degli Arcadi din Roma, „doctor honoris causa" al Universității din Bratislava.
Publică : *Memorii III—V, Supt trei regi, Contra dușmăniei dintre români și unguri, Scrisori de femei* etc.

1933 Întreprinde o călătorie în Italia și Franța. Se întoarce la 28 februarie. Notează : *„Obișnuita descurajare. Marasmul e în aer."* Presa scrie furibund despre afacerea Skoda, tulburările organizate de Garda de fier; în Germania, Hitler și-a netezit drumul spre putere și pregătește politica Anschluss-ului. „26 mai: *La Academie adînci jigniri pe care nu le merit"* (*Memorii*, vol. VII, p. 91).
O scrisoare primită de la H. Tiktin, care trăiește la Berlin și are 83 de ani, îl emoționează profund : *„Scrisoarea e frumoasă, sigură, dreaptă, în cea mai bună limbă românească... Voi căuta să-i dau ceva de la Ligă, de la Institutul meu. Dacă vrea, să-i oferim un adăpost la Fontenay-aux-Roses."*
În august face o călătorie în Polonia, la un Congres de istorie. În octombrie moare fratele său George Iorga. Istoricul, impresionat de asasinarea lui I. G. Duca, pe peronul gării Sinaia, condamnă bestialitățile legionarilor și avertizează încă o dată pe cei care au stat pasivi sau le-au înlesnit monstruozitățile : *„Crima e contagioasă"*. Din cărțile publicate : *Textes historiques de moyen-âge, Istoria literaturii*

românești, vol. III, *B. P. Hasdeu, Radu Cantacuzino, Argintăriile românești.*

1934 N. Iorga e tot mai dezamăgit de „vulgaritatea politicienilor" de injuriile pe care i le aduc o seamă de istorici și publiciști români. Continuă aspra polemică cu N. Titulescu, pornită din motive politice. E îngrijorat de atmosfera încărcată din țară, unde a început procesul Gărzii de fier, dar căpeteniile acesteia, deși profund vinovate, nu pățesc nimic.
„18 februarie : Cercetez ruinele de la Tîrșor. O mare parte din fresce cu portretele domnilor au dispărut." În martie face o călătorie în Franța. La 6 aprilie moare mama sa, Zulnia Iorga, femeie energică și curajoasă, cultă și harnică, cea care făcuse totul pentru creșterea și instrucția exemplară a fiilor ei.
„16 septembrie : Pe valea Slănicului din Buzău. Pustietate și mizerie."
Publică : *Istoria literaturii românești contemporane*, vol. I—II, *Oameni cari au fost*, piesa *Moartea lui Asur*, *Histoire de la vie byzantine*, 3 vol.

Răscoala țăranilor de pe Valea Ghimeșului.

1935 N. Iorga desfășoară aceeași activitate multilaterală : ține conferințe, cursuri universitare, se ocupă de ziar, de studenții români de peste hotare, se judecă cu detractorii, își continuă neobosit scrierile, primește vizita unor personalități culturale și științifice de peste hotare. În februarie este la Paris. *„11 februarie : A doua conferință destul de cercetată. Asistă Diehl, Collinet, Halphen, d-ra Văcărescu."* *„12 februarie : Conferința prezidată de Roques, la Societatea revoluției franceze. El spune cuvinte care mă mișcă despre legăturile noastre, netulburate, de*

treizeci de ani și despre direcția mea, de caracter «universal» în studiile istorice" (*Memorii*, vol. VII, p. 222). La întoarcere se oprește în Italia unde ține conferințe, vizitează Monte Casino, Viterbo, Orvieto, Florența, Perugia, Veneția. I se joacă piesa *Sîngele lui Minos*.

Italia fascistă atacă Etiopia.

1936 În ianuarie e la Paris pentru a-și ține cursurile. Continuă ciclul de conferințe la Lille, Nancy, Rouen, Bruxelles, Haga, Amsterdam, Utrecht, Leyda, Gand. Primește, la Paris, Cordonul Legiunii de Onoare. Revenit la București ține conferințe despre Olanda, pregătește deschiderea Congresului internațional de studii istorice, întocmește programul de vizite al invitaților. Tipărește noi lucrări. Începe un ciclu de conferințe la radio, pe care le va publica sub titlul *Sfaturi pe întuneric*, 1936—1938.
Revista sa *Cuget clar*, într-o nouă serie, începe să apară săptămînal, subintitulată *Noul Sămănător — „revistă de direcție literară, artistică și culturală"*. Ține neobosit conferințe la Constanța, Iași, face comunicări la Academie.
În toamnă Iorga este invitat la Veneția și la Roma, la congrese de istorie. Continuă călătoria vizitînd Napoli și coasta amalfitană. *„La cameră, la senat, scandal, busculade, agitație cuzistă și legionară."*

Incepe războiul civil din Spania.

1937 Savantul primește numeroase sentințe de condamnare la moarte din partea legionarilor. Este îngrijorat de ceea ce se face cu tineretul de către politicienii irresponsabili și demagogi. *„21 februarie: La Văleni.*

Mi s-a pregătit un «parastas» de-al Gărzii de fier. Orășelul e plin de poliție."

Prins de nenumăratele sale obligații, ține comunicări la Academie, se îngrijește de Ligă, de școlile de la Văleni, primește oaspeți străini. Academia de istorie din Chile îl alege membru corespondent. „*22 octombrie : Mehedinți mă atacă iarăși, într-o comunicație de etnografie, ca fiind un dușman al nației mele, un lăudător al evreilor, un impiu care a atacat «Junimea»*.

În noiembrie pleacă la Paris, pentru a ține noi conferințe.

În decembrie, cînd guvernul Goga-Cuza ia măsura suprimării unor gazete democrate, N. Iorga notează în memoriile sale : „*30 decembrie. N-aș putea măcar să rămîn într-o țară condusă pe asemenea baze.*"

1938 Savantul își desfășoară neabătut activitatea sa științifică și culturală. Participă la Congresul internațional de istorie de la Zürich, înființează, la Văleni de munte un teatru în aer liber, publică diverse lucrări.

Anul începe cu aceeași febră politică, cu instabilitatea deplorabilă a „vîrfurilor", cu agitații legionare. Se instaurează dictatura regală, se dă o nouă Constituție care încalcă grosolan drepturile omului, deși plebiscitul o... aprobă. Moare Octavian Goga.

1939 Cărturarul este împroșcat cu invective și amenințări, figurează pe faimoasele liste negre" în care fuseseră trecuți toți cei ce urmau a fi suprimați. În acele zile grele publică studii, teatru, își strînge opera poetică (al doilea volum va apărea în 1940), scoate o nouă ediție a volumului de călătorii *Neamul*

românesc în Ardeal și Țara Ungurească și primul volum din lucrarea *România cum era până la 1918*.

În țară și în străinătate se petrec evenimente politice care îi dau o legitimă îngrijorare. Cel de-al doilea război mondial a început odată cu ocuparea Cehoslovaciei de către naziști și invadarea Poloniei.

1940 La 30 august i se impune României odiosul Dictat de la Viena, prin care se răpește țării Nordul Transilvaniei. Carol II abdică în favoarea fiului său. Statul „național-legionar" instaurează o politică brutală, antidemocratică, o teroare sîngeroasă împotriva comuniștilor și antifasciștilor, asupra tuturor celor care îi demascaseră necruțător ca trădători de țară și odioși criminali. În semn de protest față de politica guvernului antonescian, la 11 octombrie N. Iorga suspendă apariția gazetei sale *Neamul românesc*.
În aceeași lună în România intră, cu consimțămîntul guvernanților trădători, armatele Germaniei naziste. În țară teroarea atinge formele sîngeroase ale evului mediu. În noaptea de 26—27 noiembrie, la Jilava legionarii măcelăresc 64 de foști demnitari printre care s-au aflat Victor Iamandi, fost ministru de justiție, generalul C. Argeșeanu, fost prim-ministru. În ziua următoare o „echipă a morții" îl ridică și îl împușcă în pădurea Snagov pe profesorul Virgil Madgearu.
La 27 noiembrie aceiași ucigași îl smulg de la masa de lucru pe N. Iorga sub pretextul că trebuie să meargă la poliția legionară pentru a da o „declarație". În noaptea de 27—28 noiembrie savantul a fost supus torturii, batjocorit și schingiuit în locuința primarului legionar din comuna Teișani-Prahova. Cadavrul desfigurat și mutilat al celui care a fost Nicolae Iorga, savantul de renume mondial, excep-

țională personalitate a culturii românești, a fost găsit aruncat pe o mirişte la marginea şoselei Ploieşti-Strejnic. Zguduitoarea veste a făcut înconjurul țării îndoliate, indignate, îndurerate. Aproape 50 de Universități din lume, printre care cele din Paris, Oxford, Geneva, Roma, Bratislava au arborat drapele în bernă.
Sfidînd avertismentele legionarilor, cetățenii capitalei au participat într-un număr impresionant la înmormîntarea marelui cărturar.

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

În aceste două volume care continuă cele două tipărituri întitulate *România cum era pînă la 1918* (Editura Minerva, „Biblioteca pentru toți", 1972) editorul reproduce, selectiv ample fragmente din însemnările de călătorie ale lui N. Iorga, așa cum au apărut ele în ediția ultimă întitulată *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească la 1906*, tipărită la București în anul 1939.

Editorul a introdus în *Addenda*, unele însemnări de călătorie sau alte materiale semnificative, care n-au fost încorporate în volumul de mai sus, dar care se încadrează în viziunea autorului de a construi o vastă imagine a pămîntului românesc, de-a investiga în cursul unor călătorii de studii, viața, obiceiurile, arta și istoria sa milenară.

Editorul a corectat tacit unele erori tipografice, cînd le-a descoperit. El a intervenit de asemenea, cu grijă pentru restaurarea textului, avînd în vedere receptivitatea cititorului de azi, evoluția unor forme fonetice în chiar scrisul autorului, decizînd în funcție de frecvența lor, de gradul de complexitate pe care-l reprezentau, acordînd toată atenția unor soluții configurate de alți îngrijitori de ediții care s-au aplecat asupra operei beletristice a lui N. Iorga.

Fără intenția de a crea divergențe de transcriere sau de a crede că am reușit un program riguros, am optat pentru forma *pînă* (în loc de *pănă*), *țăran* (în loc de *țeran*, *țerănime* dar am reprodus consecvent forma *țernă* sau *țerm*), *românesc* (în loc de *romănesc*), pentru a nu evidenția, în mod nejustificat acele cîteva curiozități fonetice pe care autorul le-a susținut un timp dar limba română nu le-a asimilat. În schimb, editorul a păstrat o seamă de forme de limbă care fac farmecul scrisului lui N. Iorga și care își au sorgintea în demna prețuire a vechilor cronici și documente istorice: *cari* (pentru pluralul masculin al relativului), *li, ni, dinnuntru, înnuntru, mîne, pîne, cellalt, acestăllalt, aice* etc.

Editorul a optat pentru unificarea formelor auxiliarului în cazul *sînt* (față de alternanța *sunt* — *sînt*) dar a păstrat forma *supt* (și în cuvintele *dedesupt, supțiri, suptsuoară*) ca și alternanța *subt* — considerîndu-le proprii scrisului autorului, chiar dacă azi sînt forme perimate.

Au fost păstrate nealterate moldovenisme atît de semnificative și de o largă circulație în aceste texte cum ar fi: *adecă, amînduror, apropiarea, arce, arînda, baratce, băiații, băltace, bătrîneță, bielșug, brăndușe, brumariu, catarte, catefelat, cinchit, cioare, cîni, cîrcime, colori, conțipiști, congediu, copereminte, cruciliță, dăunăzi, desemn, despreț, dezbolind, dinioarea, diretecă, duhlesc, echipagiu, epoce, fășii, feregă, ferestuici, flacările, fotografiare, frumuseță, gemăt, gîcești, grănițărime, grămăgioare, hămei, hărțăgoși, hogiaguri, horopsiți, hrăpi, jupănească, jăcuind, jupoită, idealele, ieftene, încunjura, îndămna, întunerec, întrare, învierșunare, ițiiește, laturea, livedea, mănăstire, măntăli, margene, marmoră, martura, măramă, mîne, mînile, monete, nicăiri, nimărui, reglijență, novembre, pajurea, pavagiu, patriarcale, păhar, păreche, perit, peteci, pîni, pîrău, pretutindene, prezăresc, preuțimi, primblări, rămîind, răpareață, răpăd, răpede, rătunde, resfrînge, roșietece, sama, samene, sălbătăcie, scînteiare, smalț, spoveduiască, stînse, stradele, strafide, streșina, strecură, stuh, surguniți, șese, sfert, șlifuită, tatari, tălhărește, terminul, tidvă, tînjăsc, tîrîiau, trimes, tristeță, țerm, țerna, țeruși,*

țesătură, țintă, văpseală, vocabularîu, vremile, vrîstă, zbenguie, zgîțînă, zimbet, uricioasă.

Editorul a preferat, de asemenea, să păstreze și unele nume proprii pe care autorul le-a reprodus într-o grafie deosebită de cea de azi : *Buceciul* (pt. *Bucegi), Zîrnești, Crîstian, Maramurăș, Sibiiu, Sirètiu, Jiiu, Rătezat, Agiud, Sălagiu, Inidioara* etc.

În transcrierea textelor s-a menținut, ori de cîte ori se justifica, grafia cu majuscule pentru nume de instituții, sărbători etc., s-au reprodus notele de subsol ale autorului sau, parțial, sublinierile prin cursive.

Notele de subsol ale autorului poartă mențiunea (n.a.) și — atunci cînd le-a datat — anul respectiv. Unele explicații pe care editorul a considerat necesar să le dea, figurează în subsolul paginilor cu mențiunea (n.ed.)

Cu aceste două volume se conturează pregnant ciclul însemnărilor de călătorie prin țară ale lui N. Iorga. Editorul exprimă calde mulțumiri editurii Minerva pentru generoasa găzduire acordată acestor pagini de o copleșitoare valoare artistică și patriotică, de o înaltă umanitate.

L.C.

NEAMUL ROMÂNESC
ÎN ARDEAL
ŞI ŢARA UNGUREASCĂ
LA 1906

PREFAȚĂ LA EDIȚIA I-a

Cu aceste două volume se încheie descrierea ținuturilor locuite de români pe care am început-o în 1904 cu Drumuri și orașe din România. *Rămîne deschisă numai seria* Satelor și mănăstirilor din România *din care un al doilea volum va ieși în curînd.* [1]

Din partea celor cari pot ținea condeiul în mînă toate părțile acestei scrieri au fost întîmpinate cu tăcere sau cu batjocuri. Sînt deprins și cu una și cu celelalte. Rușinea e a celor cari se poartă astfel, și va veni vremea cînd se va recunoaște aceasta.

Nu o dată mi s-a spus că n-am dat atîta cît aștepta unul sau altul. Dacă aș fi făcut după dorința lor, desigur că n-aș fi tipărit niciodată aceste cărți, care mi s-au părut de o absolută necesitate pentru acel public bun și mare ce nu se manifestă prin scris. Am zugrăvit ce mi-a fost cu putință să văd și ce mi-a dat mîna să văd, călătorind totdeauna cu banii mei. Aș fi putut să fac foarte lesne capitole mari și trufașe din lămuririle de tot felul pe care le-am întreținut cu povestirea și descrierea, dar sînt de-

[1] Ambele au apărut în colecția „Biblioteca pentru toți", anul 1972, sub titlul *Romania cum era pînă la 1918.* (n. ed.).

sigur prea bătrîn pentru ca să mă pot hotărî a sperla lumea cu știința sau cu talentul meu. De altmintrelea sînt atîția cari fac — și cu izbîndă bună — acest lucru.

Am fost învinuit și de nedreptate, de părtenire; ba un om cumsecade m-a pîrît ca pe un nesimțitor față de poporul românesc. Acestuia din urmă ce aș putea să-i răspund? Celorlalți li pot spune că n-au nici cea mai mică dreptate. De scăderile a lor tăi te doare mai mult decît de ale străinilor. Poleind păcatele unui neam cu lingușiri, cred că-i faci o foarte proastă îndatorire.

Aș fi vrut să văd toate ținuturile românilor de peste munți măcar așa de amănunțit ca pe al Făgărașului. Nu mi-a îngăduit nici vremea, nici mijloacele și nici alte greutăți, bine cunoscute, de care e întovărășită o călătorie în condițiile în care am făcut-o. Descrierea Făgărașului n-am scurtat-o însă pentru a o face deopotrivă cu a celorlalte părți: am crezut că e bine, chiar în paguba proporțiilor, ca măcar un ținut curat românesc să se înfățișeze mai deplin.

Adăugiri s-ar putea introduce într-o nouă ediție, asupra ființii căreia va hotărî publicul. Aceste adăugiri trebuie să îmbogățească mai ales capitolul despre Banat, pe care fără voia mea l-am lăsat așa de sărac.

PREFAȚĂ LA EDIȚIA II-a

Retipăresc astăzi, după ce s-a strecurat o viață întreagă, înfățișarea călătoriilor mele în Ardeal, pe vremea cînd doar în mintea cîtorva, nu aprinsă, ci luminată de cunoștinți care lipseau celorlalți și mai ales de un înalt ideal, licărea credința că va înceta stăpînirea străină.

O sumă pusă la dispoziție de stat îmi îngăduie această nouă ediție.

M-am hotărît s-o dau pentru a se vedea ce era atunci și pentru a se trage de acolo învățăturile de nevoie de acei cari au uitat și de cele două generații care n-au trăit acea viață de cîne.

Înțeleg această carte ca o întărire, necesară, a sufletelor într-un ceas de mare primejdie, care nu se combate cu teama și descurajarea.

Am adaus pagini în care se vede cum erau lucrurile a doua zi după liberare, și frică-mi e că, în multe privinți, cu tot ceea ce au făcut suflete cinstite și harnice, nu e mult *mai bine nici acum.*

[1939]

N. IORGA

CARTEA I-A

ȚINUTUL BRAȘOVULUI

I. *DE LA PREDEAL LA BRAȘOV*

Din văile înguste cu malurile bătute în ace de brad ale Prahovei ajungi pe acea culme, puțin înaltă de alminterea, căreia i se zice cu un vechi cuvînt, de mult ieșit din întrebuințare : Predealul. Odată era aici numai o mică trecătoare pentru puținii săteni din sălașele vecine, pe cînd drumul cel mare între Brașov și Țara Românească se desfășura larg pe drumurile bune și sigure ale șesului roditor de supt munte, pe la Rîșnov pînă la cetatea Branului, unde, în împrejurimi zîmbitoare, de pajiști înflorite, se deschide pasul cu același nume. Vremuri nouă au cerut însă scurtime, răpegiune. Cărarea din codrii de brad s-a prefăcut după 1800 într-una din cele mai bune șosele netede ale lumii, și peste cîtva timp calea ferată, nemulțămindu-se numai cu atîta cîștig de vreme, a sărit îndrăzneț de-a dreptul pe înălțimi, s-a sprijinit pe margini de rîpi și a străpuns măruntaiele stîncii. Unde rătăciseră oierii cu turmele, au răsărit cantoane, plantații de telegraf, fire roșii de telefon, lungi chervane de mărfuri, suind încet în pocnetul bicelor, și mari jucării de fier fumegînde, lunecînd ca șarpele pe șinele lucioase.

În sfîrșit, cînd valea românească a Prahovei s-a prefăcut în locul de petrecere vărătecă a „lumii bune", a lumii cheltuitoare și a lumii destrăbălate din România, viața modernă, cu zgomotul, vulgaritatea și pretențiile ei, a gonit poezia singurătății și din cele mai ascunse poteci ale muntelui, unde întîmpini astăzi la fiecare pas, din iulie în octombrie, și chiar ceva mai tîrziu, în culegerea florilor cîmpului și florilor iubirii ușuratece, tot copilăretul palid și obraznic al orașelor, și pînă și cîte o călugăriță catolică, pe cînd pe șosea zboară biciclete, automobile, trăsuri de casă cu vizitii în livrèle care sperie sărăcimea din aceste locuri.

Numai iarna dă naturii măreție toate drepturile ei: zăpezile mari se așternpe vîrfuri, ele lunecă pe coaste, pudrînd brazii negri, ele împodobesc cu flori ce nu se pot culege malul jos al Timișului, prins acum în cătușe de ghiață, și prin biciul viforului aspru gonesc de pretutindeni pe toți aceia cari nu sînt supuși nevoii de a călători. Strecurarea trenurilor acoperite cu brumă pare o nimica toată în marea împărăție a liniștii moarte.[1]

Călătorii cu trenul pleacă din hala cea mare și urîtă a Predealului, plină de hamali și de vameși cu șăpci joase și cu șăpci înalte. În praful înecăcios al cărbunelui unguresc, care înfășură toate într-un zăbranic negru, mașina înaintează încet printre pereții de brad întunecat, cari lasă să se vadă ici și colo priveliști mai depărtate. Mai departe, se întind albe cele șapte sate. Cîteva stații singuratece și triste se desfășură la guri de tunel. Din Dîrste se vede numai același chip de stație ungurească cu inscripție în limba statului. Cîțiva țărani de-ai noștri se îngrămădesc, mînați din urmă ca oile spre marile vagoane roșietece de clasa III-a. În mai puțin de două ceasuri te

[1] Azi e năvala amatorilor de sporturi, în costume hîde, pentru oameni de toate națiile (1939) (n. a.).

afli înaintea gării braşovene, pe multele linii ale căreia pufneşte din gîturile negre înalte acelaşi fum înecăcios de pucioasă ce se frige.

Altfel e dacă porneşti cu trăsura de la vama cea mică de supt munte, la capătul haosului de vile plăcute care alcătuiesc orăşelul de vile al Predealului României. Aici nu e îngrămădeală, nici zgomot. Jandarmii uită să-ţi cerceteze paşaportul şi, netulburată de nimeni, încăpătoarea trăsură de Braşov se înfundă iute în pacea codrului, lăsînd tot mai mult în urmă sunetul de pahare şi de farfurii al restaurantului românesc de la graniţă. Uriaşi brazi cu crengile de policandru aromesc a răşină, pe cînd florile ascunse în adîncimi tămîiază sfios mirosuri dulci Cărarea se încolăceşte încingînd necontenit muntele. Îndată ai la dreapta scînteiarea de argint a Timişului, care susură prin bolovani. Din loc în loc, grupe de case mari cu acoperişul de ţigle înnegrite şi oblonaşe verzi, case care nu sînt nici săseşti, nici româneşti, ci potrivite cu orice gospodărie întărită. Trec în cete ţărani secui, cu ochii mici, de un albastru şters, lucind ca oţelul supt genele albe : muncitori ce se întorc din România cu ceva cîştig în viaţa lor sărăcăcioasă. Rareori cîte o turmă sau un pîlc de vite slabe cu coarnele mari, de bivoli greoi. Cîte o căruţă în care stau români din această Ţară a Bîrsei, oameni graşi, oacheşi, cu faţa închisă ; bărbaţii au pălăriuţa locuitorilor plaiului, femeile şi-au pierdut portul. [...]

De la o vreme, calea se face mai lungă, pădurea nu mai strînge : ea îmbracă numai înaltele ziduri de munţi care se prelungesc de amîndouă părţile pînă la tîmpla Braşovului, pînă la păretele cel drept al Tîmpei. Se trece numai prin margenea Dîrstei, un şir de case gospodăreşti, văpsite tărcat, cu cîte două ferești la drum şi podul încăpător ; crucea de tinichea strălucitoare stă ca un semn de neclintită afirmaţie a legii, înfiptă în margenea case-

lor românești, care sînt multe, și care se vor înmulți, în acel semn și în semnul muncii noastre.

Îndată încep fabricile, distilăriile de petrol, tot rostul de viață economică nouă, cu capitaluri săsești, ungurești și chiar evreiești, care încunjură orașul. Tîmpa stăpînește cu pădurile ei, din care se înalță la un capăt, pe un vîrf gol de stîncă, linia supțirică a monumentului lui Arpad, un erou național maghiar care și-a avut alte rosturi și prin alte locuri. Pînă departe sînt presărate înainte, printre multe înălțimi împădurite, foarte înalte, casele albe, roșii, sure, arborii răzleți din primblări, cimitire și livezi ai marelui oraș risipit, Brașovul. [1]

II. *BRAȘOVUL*

Pe locul de înaintare îndrăzneață către miazăzi și răsărit, spre culmea munților fără potecă și în margenea secuimii de strajă la graniță, sașii ocrotiți de regele Ungariei făcură din satul slav și românesc Brașăul, Brașovul, o cetate a Coroanei, o Kronstadt. Cavalerii teutoni, din apusul luptelor pentru credință, fură ispitiți aice de aceiași Coroană a Ungariei, și cîțiva ani ei se străduiră pentru chemarea la viața de cultură a frumosului ținut de sălbătăcie și la asigurarea cuceritoare a hotarului de munte.

Ei se duseră, dar meșterii, negustorii sași rămaseră în cuprinsul zidurilor, pe cînd alții din același neam roiau tot mai mulți împrejur, făcînd o cunună de sate înfloritoare orașului care purta cununa regală în armele sale.

[1] „Cînd regele Ungariei a venit aici cu ai săi, evident că a găsit o localitate cu numele de Brașov, și s-a păstrat această numire." (Broșura: *Romanitatea din jurul Brașovului*, 1940.)

Brașovenii cei noi fură în curînd stăpînii trecătorilor vecine și ai întregului negoț de peste munte, unde cumanii și tatarii se schimbau în stăpînirea satelor românești din plai și din șesuri pînă la Dunăre. Peste multele case cu zidurile tari, coperișurile ascuțite și ferestile mărunte, peste șerpuirea întunecoasă a multor strade înguste se ridică turnul unei mari biserici negre, tăiată aspru din piatră sfărîmicioasă, și mai tîrziu un al doilea turn, al Casei de Sfat, unde se hotărau împrejurările de toate zilele ale vieții brașovene de sine stătătoare. Pentru a ține cele cîteva mii de locuitori ai cetății se purtau necontenit prin trecătoarea spre Rucăr carăle puternic încheiate ale negustorilor, duse de români în cămăși albe, cu pletele filfiitoare pe umeri.

Din timp în timp, și nu prea arareori, mișcarea aceasta de cultură și îmbogățire era încremenită de vestea cea rea pe care spionii o aduceau de dincolo de munte, din Transalpina primejdiei. În cele mai vechi timpuri era vorba de cumanii păgîni, de nemiloșii tatari ce veneau lacomi în goana sălbatecă a cailor iuți. Apoi turcii veniră la rînd, sărind asupra trupului nostru amorțit sau istovit de luptă pentru a pune supt sabie și a aprinde în flăcări margenile ardelene. De la început încă, Brașovul văzuse nevoia de a se îndosi înaintea amenințărilor, și el se strămutase de la vechea așezare din jos, unde se zice și acum Brașovul Vechi unor șiruri de case locuite de meșteșugari, în căldarea ocrotită în care se află astăzi temeiul lui. Ziduri puternice, cu multe bastioane, fură rînduite de jur-împrejur, și dușmanii nu erau dintre aceia cari să le poată frînge. Pe dealul din față, către pămîntul regelui se înalță cetățuia din care fulgerau tunurile asupra marilor mulțimi sălbatece care încingeau de freamătul nerăbdării platoșa zidurilor orașului. Turcii temuți veneau cu îndrăzneală, loveau cu putere, răspîndeau sîngele nevinovat în toate părțile, dar avîntul lor se frîngea de acea îndărătnică piatră înnegrită, care nu se clintea de greutatea ghiu-

lelelor vechi. Rămînea în urma cetelor pierdute în zare pustiul satelor părăsite și sămănăturilor arse, care se îndreptau în curînd printr-o primăvară nouă și un nou avînt al muncii omenești răsplătitoare.

Din atîta bogăție îngrămădită zbucni într-o clipă mai prielnică flacăra luminii. Tineri sași mergeau în Europa apuseană de aceeași limbă cu dînșii pentru a învăța, în veacul al XV-lea, acea știință nouă a limbii latine, a trecutului clasic pe care o chemase la viață Renașterea Odată cu această învățătură, ei sorbiră cu patimă predica nouă pentru înnoirea și curățirea legii străbune. Honterus veni din acele locuri ca un tînăr prooroc purtător de veste nouă. Și aici ciocanul cutezător bătu în piatra neagră a sfinților și cîngile dădură la pămînt podoabele bogate ale bisericii catolice. Pentru răspîndirea cuvîntului dumnezeiesc în forma cea mai bună și mai înțeleasă, Honterus făcu tipografie, și din ea se răspîndiră noile *Catehisme* și *Biblii,* care, dacă nu erau pe limba vorbită a poporului, ci în germana lui Luther, se apropiau însă cu mult mai mult decît cele latinești de înțelegerea tuturora.

Așa trăi Brașovul și mai departe, cu predicatori învățați, cu negustori buni în socotele, cu meșteșugari cari știau să apuce și sulița, să strîngă și sabia. În rînduiala lui harnică apăreau în anumite dimineți de zgomot războinic cetele boierilor călări ai Țării Românești, de pe zdrențele scumpe ale cărora nu se șterse încă praful încleiat cu sînge al luptelor pierdute. Cîte un bătrîn domn obosit care nu se mai putea întoarce, ci venea să-și plece capul spre moarte, cîte un aprig domnișor cu pletele negre răsfirate, cu ochii în cari scînteia pofta răzbunării și credința în viitor, stăteau adesea în fruntea fugarilor. Veniseră încă o dată, după atîtea alte rînduri, pribegii din țara unde românii se sfîșiau între sine pentru putere.

Argintarii saşi primeau ca zălog scumpe juvaiere răsăritene după ce se mîntuiseră toţi ducaţii din lădiţă, şi tot mai posomorîte erau feţele oaspeţilor cari nu mai puteau cîrmui, nu mai puteau lupta, nu mai puteau stăpîni. Pînă ce, în altă zi de vălmăşag războinic un vînt sălbatec îi lua cu sine şi răsfira pe plaiurile româneşti stăpînii sau jertfele zilei următoare.

Cînd veni dominaţia austriacă, pe la 1700, Braşovul îşi pierdu în parte însemnătatea care şi fără aceasta începuse a se împuţina. Privirile noilor domni ai ţării se opriră asupra Sibiiului, mai apropiat de dînşii. Desele războaie din Ţara Românească, între turci şi ruşi, între turci şi austrieci chiar, împiedecară adeseori, şi pentru multă vreme, izvorul dătător de viaţă al negoţului. Primejdie nu venea din aceste lupte, afară de clipa neaşteptată cînd Nicolae-vodă Mavrogheni, cu sîngele lui de pirat fără frică, năvăli prin pasul Timişului între vitejii săi îmbrăcaţi în fustanele ; dar, în asemenea împrejurări, nu mai venea nici cîştigul. Legăturile cu Moldova conteniseră aproape cu totul. Amîndouă ţările noastre îndrăgiseră modele răsăritene şi cumpărau tot mai mult de la vecinii de peste Dunăre. Şi în scrisul braşovenilor, în multele hîrtii de socoteli, dezbateri şi hotărîri ce se păstrează prin încăperile umbroase ale Sfatului se vede bine această iute decădere.

Cînd peste munte se făcu, în veacul nostru, liniştea neatîrnării şi a civilizaţiei, legăturile de afaceri începură iarăşi cu multă vioiciune. Amestecat simţitor cu sînge românesc, sasul din Ţara Bîrsei e mai puţin domol şi apos decît acela din alte locuri, în el se stinge mai greu îndrăzneala de negustor, puterea născocitoare de meşter a strămoşilor. El se încumetă să lupte deci şi pe noul cîmp de încercare al muncii. Fabrici de postav, de sticlă, de bere, de hîrtie se făcură aici, în preajma „Principatelor", în preajma României, şi pentru schimbul cu dînsa. Războiul

vamal ce l-am purtat cu Austro-Ungaria[1] a făcut să se oprească însă prin anii '80 fumul coşurilor, învîrtitura pripită a roţilor. Un strigăt de deznădejde se ridică din acest ţinut înfloritor, a cărui industrie fusese ruinată de politica mare a altora. În anii din urmă, supt regimul convenţiilor, această industrie braşoveană începe a se înfiripa, pe cît e cu putinţă după ce o mare parte din capitalurile care o hrăneau s-au naturalizat româneşti şi, trecînd graniţa, s-au aşezat pentru totdeauna peste hotar, în valea Prahovei.

Noua mişcare industrială a schimbat foarte mult înfăţişarea Braşovului. [...] Cum vii de la gară, vezi case oarecare, gospodine greoaie, fără frumuseţă şi fără vreun semn deosebitor. Strada largă ca oriunde merge tot printre ele. De sus, cetăţuia, cu totul prefăcută în vremea austriacă şi astăzi o simplă închisoare militară, e mai mult o podoabă plăcută în vîrful muncelului verde. Din ea nu-ţi şopteşte, înfiorîndu-te, glasul trecutului. Cînd ai ajuns în mijlocul oraşului, privirea, care se poate mişca larg, urmăreşte liniile drepte ale unei primblări mărginite de cafenele, de vile, de clădiri cu totul nouă şi străbătută des de gîlgîirile de fum ale tramvaielor. Un *constable* călare de la Pesta, frumos flăcău ungur pe cal de paradă, totdeauna gras, păzeşte rînduiala circulaţiei. În anotimpul cînd se caută răcoarea cuiburilor de munţi ca acesta, şi vilele şi cafenelele sînt pline de străini, între cari recunoşti îndată tipurile de încrezuţi şi de păpuşe pe care le trimete Capitala noastră, tipurile de greci brăileni saŭ de nemţi aşezaţi la noi, mult mai luxoşi şi mîndri decît cei de aici. Statul unguresc, care ar vrea să ne facă pe noi, cei din România, să credem într-un Brassó

[1] În 1865, printr-o convenţie semnată la Viena, România şi Austro-Ungaria îşi creaseră facilităţi vamale. Convenţia a adus însă mari prejudicii economiei româneşti, mai ales industriei. (n. ed.).

curat maghiar și care îndeamnă din toate puterile pe secui să se așeze în orașul cotropit de o lăcustărie întreagă de funcționari, statul deci a ridicat aici, în vederea tuturora, măreţe clădiri de tribunale, de administraţie, de școli. Cîţiva oameni bogaţi au tăiat pe muchea dealului cetăţuii un rînd de vile cochete.

Strada cea mare, și poţi zice singura stradă modernă, merge înainte cu liniile ei de tramvai printre prăvălii săsești, ungurești, armenești și românești, așezate în clădiri mari, fără stil, iar, cele mai nouă, împopoţonate în caraghioasa haină secesionistă [1], adusă de-a dreptul din Budapesta. Multe firme în limba statului. Între trecători, foarte amestecaţi, destui funcţionari *gigerli* [2] [...].

Ceva mai interesantă e piaţa, cu Casa Sfatului, care aruncă un turn înalt dintr-o casă veche cu cerdac, ferestrui și bolţi adînci, unde stau schimbători de bani și cîrciumari pentru zilele de tîrg, cînd tot acest larg cuprins al Tîrgului Cailor se umple de zarva ţărănimii noastre venite pentru tîrgurile săptămînii și vînzarea bucatelor, brînzeturilor, din care ele se plătesc. Mai vezi prin unele căsulii mai bătrînești vechi firme de negustori români, cari nu s-au „înălţat" încă mai presus de îndeletnicirea strămoșească. În fund, e biserica săsească, neagră de foc și neagră de ani, uriaș gîrbovită și purtînd în frunte un turn prea mic, făcut de mîntuială, și care samănă cu cornul de pe nasul unui greoi rinocer. Dacă vei apuca, în sfîrșit, la dreapta și la stînga, vei găsi în străditе pașnice rămășiţe din ziduri, bastioane rătăcite, arcuri de pietre întinse deasupra cărărilor fără lumină. Prin aceste unghiuri a fugit trecutul săsesc, gonit de întrecerea zgomotoasă pentru cîștig a tuturor neamurilor.

[1] Stil în artele decorative răspîndit în diverse ţări ale occidentului european la sfîrșitul secolului al XIX-lea (n. ed.).

[2] Fanţi, filfizoni (germ).

În piață, biserica nouă a românilor, o „Domnița Bălașa" cu dungile roșii pătate de neîngrijire și cu un turnuleț ca un mugure într-o fațadă închiriată la negustori, arată străbaterea noastră pînă aici. Înainte de 1840 cine se putea aștepta la pătrunderea valahilor desprețuiți în cuprinsul sfințit al acelor ziduri proptite pe vechile privilegii! Erau numai, aici ca și în Sibiiu, cîțiva negustori români alipiți la Compania grecească. Pentru dînșii toți se făcuse, ca și în Sibiiu, o capelă fără turn, într-o curte umedă. Boierii români pribegi ajutaseră la înălțarea ei, dar firește că ea era mai ales grecească. Cînd grecii se stînseră, am fi putut-o lua pentru noi cu oarecare dibăcie, ca în Sibiiu, dar aici nu era priceperea dibace a lui Șaguna, și apoi biserica avea o însemnată zestre, două moșii dăruite de un Brîncovean, așa încît statul se amestecă, impuind o prelungire a domnirii grecești, fără parohieni aproape, pentru a moșteni apoi el, cînd va veni vremea potrivită. Astăzi preoți din Grecia slujesc în preajma mormintelor care pomenesc nume românești, Brîncoveni, Văcărești, fără a mai aminti pe mitropolitul muntean Nectarie, un grec de naștere. Într-o casă foarte încăpătoare, un dascăl grec din Grecia face școală grecească pentru copii de sași și de unguri, cărora se va ajunge a-li se da și leafă pentru funcția de elevi la școala grecească din Brașovul aproape fără greci. Într-o odaie încuiată zace, în praful neatins, biblioteca destul de mare a lui Grigore Brîncoveanu, bune cărți în toate limbile, care ar sta desigur mult mai bine în biblioteca gimnaziului nostru. Pentru a înlocui această pierdere a bisericii vechi s-a făcut cea nouă, într-un stil care s-a crezut românesc pentru că era luat de la o biserică din București, clădită mai dăunăzi însă, după datine care sînt ale grecilor de astăzi.

Mai departe șirul de case se întrerupe, și o a treia cingătoare încunjură Brașovul. Ai Tîmpa în față, și spre dînsa duce în stînga un lat drum de primblare care tot

înainteaza pe coaste de deal și dă din loc în loc priveliști minunate peste coperișurile roșii și negre ale orașului întreg. În unele zile de primăvară sau de toamnă, limpezi și umede, puține drumuri sînt mai frumoase decît o rătăcire singuratecă printre acei copaci bătrîni, cari-ți tremură din frunze o bună primire.

Față în față stau pe această primblare, acolo unde ea se desface din drumul cel mare, școlile a două neamuri. Sașii au școala de fete, gimnaziul fiind în altă parte. În stăpînirea directorului e și turnul de lîngă singura poartă brașoveană ce s-a păstrat, cu o inscripție ce pomenește un împărat din vremea austriacă.

O tăbliță în trei limbi — ca toate cele din Brașov — dă liniei de clădiri din față numele de „șira lui Șaguna". Marele mitropolit ortodox e în adevăr acela care a sfătuit și ajutat în tot chipul, care a binecuvîntat școala cea mare a românilor din Brașov, gimnaziul, glorios astăzi prin numărul și însemnătatea acelor cari au căpătat învățătură și crește în odăile spațioase cu ferești micuțe ale trainicei zidiri în vechi stil gospodăresc. Din fațada puternică, dar fără pretenții, din toată alcătuirea acestei zidiri se desface un spirit de frăție patriarhală, de bună muncă smerită, care rămîn însușirile de căpetenii ale acestei școli neîntrecute în felul său. Cînd vine luna lui septembre, care gonește rîndunelele și adună școlarii, din tîrgurile și satele de aproape și de departe, din parohiile unite chiar, și pînă și din România, unde sînt părinți cari se tem de destrăbălarea liceelor de mici cetățeni, vin cîrduri de băiețași și băietani, în haine nemțești de fudulie și în haine românești care țin răcoare vara și cald iarna, și-și pun aici pe cap șăpcuța moale, croită întocmai ca în România noastră. Atunci pe băncile unde a învățat Titu Maiorescu se așează în liniște plină de evlavie toată această mulțime de învățăcei ai culturii române pe pămînt străin, dintre cari nu e aproape nici unul a cărui

prezență aici să nu însemne o jertfă adevărată, de multe ori o mare și sfîntă jertfă din partea familiei.

O școală „normală" sau primară, o școală reală sînt adăpostite în aceeași clădire a gimnaziului. Mai în lături, pe strădița din stînga, cu podețe de lemn supt care gîlgîie apa, e școala comercială, de întemeiere mai nouă. O școală de gospodărie pentru fete se află în cealaltă parte, pe strada din dreapta, care urcă destul de răpede spre dînsa.

Odată, în acest sălaș al școlilor, unde se vede la dreapta movila pe care-și uscau și-și usucă și astăzi postavurile de casă femeile din Brașov, în această crestătură de vale unde o fulgerătură de apă se pierde supt ruine în dosul caselor nouă, era capătul de sus al cetății sașilor. Veneau, către munte, locuri goale, maidane fără locuitori. Spitalul cu fațada foarte păcătoasă și atîtea altele s-au făcut numai tîrziu, în vremea noastră. Din vechime, abia sus în umbra muntelui, supt Tîmpa, se răsfățau între pometuri căsuțele Șcheilor, cu crucea răsăriteană în frunte și marile porți de lemn săpate după frumoasa noastră datină țărănească. Atîta era românesc în preajma Brașovului, acele înguste ulicioare pietruite, pe care hodorogeau carele cu marfă, căci locuitorii erau cărăuși, cînd nu-și cîștigau pînea prin slugăria negustorilor sau din culegerea de ștafete peste munte. De la început încă au fost românii aceia cari au înlocuit pe slavii, pe șcheii cei vechi [1] pe acest povîrniș al Tîmpei. Că ar fi bulgari, nu dovedește nici chipul lor, nici datinele, cu acea frumoasă plimbare din zilele Paștilor a junilor cu căciuli turcănești, cari sună din surle, nici portul, nici limba, nici sufletul. O asemenea obîrșie a fost născocită de cărturari cari credeau că e rușine să se coboare cineva din buni lucrători ai ogorului

[1] Trebuie subliniat că această populație românească a folosit, un timp, o cultură slavonă. De aici au izvorît interpretări eronate, fără acoperire documentară (n. ed.).

românesc. Nu, nu sînteţi bulgari, voi, fraţilor din Şcheii Braşovului, cari aveţi o minte aşa de isteaţă, aşa de bine rînduită, aşa de aplecată către învăţătura luminoasă şi către fapta îndrăzneaţă, neam cinstit, harnic, omenesc şi mîndru.

Odată Şcheii nu însemnau mai mult în Braşov decît ţiganii din bojdeucele de la Blumenau, „pajiştea cu florile", care s-a românit ţigăneşte în : Blumăna. Ei s-au înălţat abia în veacul al XVIII-lea, cînd negustori companişti s-au aşezat în mijlocul lor, cu bogăţia şi trecerea de care se bucurau. Atunci răsăriră, pe Prund, pe Tocile, pe Cacova, case trainice şi frumoase de astăzi, clădite ca pentru zeci de generaţii muncitoare şi modeste. Atunci bisericuţa sfîntului Nicolae, făcută de însuşi Băsărabă bătrînul şi împodobită de Petru Cercel, acea biserică în strana căreia a stat în anii săi de mărire Mihai Viteazul însuşi cu mîna pe sabia lui cuceritoare, s-a prefăcut în mare, umflîndu-se, strîmbîndu-se, pocindu-se şi încornorîndu-se cu turnuri multe şi ascuţite, care o fac să samene astăzi cu un uriaş cocoş de hîrtie. Atunci începură luptele cele mari pentru alegerea popilor şi diaconilor, a gocimanilor sau epitropilor, care urmează pînă astăzi supt conducerea oamenilor de acuma ai bisericii, cari se luptă urît între ei cu broşuri roşii şi gazete negre. Atunci se deschiseră şcolile mici, care duseră la cele mari de astăzi. Atunci se încălcară drepturile ţehurilor, ale breslelor săseşti închise, şi şcheii cărăuşi se făcură meşteşugari, în ciuda „cinstitului Sfat". Astfel se pregăti întrarea deplină a Şcheilor în cetatea modernă a drepturilor egale pentru cei ce muncesc cu adevărat, şi de mai multe generaţii, pe acelaşi loc, apărat adesea cu sîngele lor.

Meseriaşii din cealaltă latură a Braşovului, din Braşovechiu, îşi iau şi ei partea-n înceata şi singura noastră luptă pentru căpătarea luminii şi puterii, şi nu se poate să vezi, în rîndurile oamenilor săraci, foarte împovăraţi de muncă, mai multă tragere de inimă, mai multă bună

înțelegere și pricepere firească decît la reprezintațiile de teatru pe care le dau în iarnă meșterii și calfele din această suburbie brașovenească plină de români.

Astăzi românimea din Brașov, care înaintează răpede peste cifra de 10.000, pe care a ajuns-o, înfățișează un element însemnat din viața neamului nostru în Ardeal. Și desigur ar fi și mai însemnat dacă preocupările nobile pentru cultură, închinarea deplină către scopurile înalte ale poporului nostru ar înlocui netrebnica și dezgustătoarea ceartă pentru profesorul X și pentru profesorul Y, pentru popa Alfa și pentru popa Omega, care sînt astăzi o pată rușinoasă la românii brașoveni. Cu cît va fi mai puțin călduroasă împărtășirea la asemenea dușmănii, care nu folosesc nimănuia, cu cît va veni mai multă lume din toate stratele societății la șezătorile femeiești care s-au alcătuit de cîtva timp, în așteptarea conferințiilor care au cam zăbovit, cu atît vom putea privi mai sigur în viitorul ce ni așteaptă neamul aici, la Brașov.

III. *ÎMPREJURIMI ALE BRAȘOVULUI: TÎMPA, RÎȘNOVUL*

Muntele Brașovului e Tîmpa, care-l ocrotește și-l strînge de piatra lui aspră. Spre dînsa se urcă în rotocoale un drum de pădure, care se poate număra printre cele mai frumoase din lume. Fără oboseală, prin marea liniște de umbră dulce, ajungi sus într-un ceas. Pe un colț de stîncă stă de piatră acela care se cheamă că înfățișează pe Arpad. Mai jos, un sas ține o cafenea-restaurant, și de aici privirea se cufundă drept în vale. Vezi atunci grămada mare de coperișuri care supt munte face temeiul cetății și din mijlocul căreia se înalță Biserica Neagră, mică de aici ca o jucărie. Înainte, clădiri nouă se revarsă pînă la dunga depărtată a căzărmilor galbene. Iar, în stînga mai ales, fire

roșii de țiglă se înfundă prin desișuri de arbori și pătrund pînă în margenea zării. Drumuri albe lunecă șerpuite sau țîșnesc drept ca o săgeată ; în vîrful celui mai lat și mai alb din ele se vede un sat de departe, cu căsuțele strînse la un loc.

Din Dîrste, satul vechilor dîrstari, cari băteau în piue sumanele, se merge pe drumul din stînga la cele Șepte Sate, Săcelele (Sătcele, Sătucele), vestite prin bogăția lor, mai ales în vremea cînd ele adăposteau pe atîția fugari din Țara Românească și strîngeau în clădiri și acareturi cîștigul mocanilor oieri cu turmele multe. Neamurile sînt iarăși foarte amestecate în lungul șir de case ce se desfășură supt munte, lîngă valea ce curge supt podini, de la o biserică la alta. Pe rînd ai crucea răsăriteană pe turnul lăcașului lui Dumnezeu și în colțul podurilor de la locuințele oamenilor, apoi crucea catolicilor și poligonul evreiesc al calvinilor. [...] Pășunea lipsește cu totul. Iar urmașii mocanilor se hrănesc din multe izvoare, între care poate și al contrabandei, cu acea dibăcie și stăruință care deosebește totdeauna pe țăranul din aceste părți bîrsene. Modernizarea înaintează, dar femeile cu polcuțe și rochii au păstrat încă alba legătură de cap mocănească și meșteșugul de a face cele mai bune sarmale din lume.

Ca oraș cu însemnătate încă din timpurile vechi — așa cum a fost Ocna pentru Sibiiu — a stat alături de Brașov Rîșnovul, altă așezare a slavilor din timpurile întunecate. Poți merge acolo cu un greoi tren-omnibus, care tîrăște zilnic grămezi de țărănime săsească, și poposește la fiecare sfert de ceas pentru cîteva *„egy percz“* (o minută). Dar e mai bine să-ți iei una din cuprinzătoarele trăsuri din Brașov, bineînțeles după ce te vei fi încredințat că obloanele, roatele, capra, capetele cailor, mînile „cocișului“ ș.a. sînt la locul lor în stare bună, fiindcă altfel vei fi

lăsat fără milă în mijlocul drumului, cu simpla declarație că : „de aici nu mai putem merge". Iarna sau pe vreme de ploaie, această declarație poate fi foarte neplăcută, dacă nu chiar primejdioasă, pe cînd în timpurile bune vei plăti numai o călătorie cu trăsura, pe care ai făcut-o, și vei face o călătorie pe jos, pe care n-ai voit-o.

Drumul trece prin șirul de căsuțe al Brașovului vechi, care nu sînt însă mai vechi decît ale noului Brașov de supt Tîmpa, ci sînt mai mici numai. Lîngă o casă parohială care se clădește acum, cu mult lux de piatră cioplită, se înalță într-un cuprins de ziduri cea dintîi biserică săsească a Brașovului, clădirea gotică mai smerită a sfîntului Bartolomeiu, pe pereții căreia se păstra în formă de cronică amintirea pățaniilor și luptelor orașului.

Cotești la stînga, pe lîngă o veche rafinărie de petrol, pe care dăunăzi un ungur a cercat s-o cheme iarăși la viață. De o parte e linia munților împăduriți, limpede albastră sau învăluită în negura de praf a drumului secetos; de cealaltă se desfășură pînă la alt rînd de înălțimi șesul Bîrsei, care se acopere pe rînd de sămănături verzi, de miriști uscate și de pîlcurile zăpezii. Cel dintîi sat ce răsare dintr-acolo e Ghimbavul. Un moșinoi de coperișuri roșietece, peste care se ridică acoperișul ascuțit al unei biserici care nu are nici înălțimea stăpînitoare, nici înfățișarea de cetate a bisericilor săsești din părțile Sibiiului.

Trecem prin Crîstian, sat mai mult săsesc — aici înaintarea noastră se face mult mai încet — cu case mari, verzui, așezate strîns una lîngă alta, în linii drepte. Curți bine închise, pline de șuri și grajduri trainice, purtînd însemnarea datei cînd s-au clădit. Tipul nu e așa de curat ca în aceleași părți sibiiene ; cerdacul dinspre curte lipsește, și vechimea nu se arată în nici unul din amănuntele clădirii. Marele sat pare mort : ferestile sînt lăcătuite, porțile prinse în zăvoare ; rareori vezi rătăcind cîte un copil singuratec.

Îndată se ajunge la Rîşnov[1]. Aici este o piaţă, o primărie mai mare, un otel comunal, zidire înaltă, cu două caturi şi biliard, unde orice stricare a postavului verde e preţuită 20 de coroane, şi cu proverbe germane rimate. Adevărate străzi se desfac în toate părţile. Pe o mare culme, unde stînca răzbate printre mărăcini, se vede un castel mare, cu multe bastioane, care ar părea de departe neatins, locuit şi gata de luptă, ca şi cum vechile tunuri ar păzi încă din despicătura neagră a ferestilor înguste. Cînd te sui însă cu multe silinţi prin grămezile de bolovani, pînă la cununa de ziduri, te primeşte un vechi paznic, încunjurat de găinile şi purceii lui ; acela e castelanul Rîşnovului, şi el n-are la îndămînă alt ostaş decît baba care-i găteşte de mîncare ; de pe ziduri nu se văd alţi duşmani decît cetele de case acoperite cu zale negrii ale caselor din satul de jos în vale. Odată era însă aici un sigur loc de adăpost, spre care nimeni nu cuteza să se suie ; în odăi era loc pentru toată bogăţia orăşenilor, pivniţile adînci erau pline de bucate şi apa se scotea bună şi din bielşug din fîntîna în care pînă la adîncime de mulţi metri paznicul face să se coboare funia de încercare, purtînd în vîrf o luminare care nu se stinge. [...]

Românii erau puţini odinioară, fără drepturi şi foarte oropsiţi. Saşilor stăpîni li se părea că ei s-ar fi aciuat, cumpărîndu-şi holde, mai mult din vremea lui Mihai Viteazul încoace, şi într-un rînd se luară măsuri aspre împotriva acestor oaspeţi nepoftiţi. Cu toate aceste piedeci, ei păs-

---

[1] „Rîşnovul este o mare aşezare săsească dar nu e o fundaţie a colonilor. O spun fără nici un gînd de a-i scădea. Numele săsesc Rosenau, înseamnă o cîmpie unde se cultivă roze. Apoi, îşi poate închipui cineva că în secolul al XII-lea şi al XIII-lea, prin cele cîteva poleni de aici, cu fel de fel de dobitoace sălbatece, putea fi, ca la Cazanlîcul bulgar, o cîmpie de roze, de unde să se facă apă de trandafiri ?

Numele de Rîşnov nu vine din Rosenau, cum nici numele de Braşov nu vine din forma maghiară." (Broşura : *Romanitatea din jurul Braşovului*, 1940.)

trară ce aveau şi merseră şi mai departe. Astăzi casele gospodăreşti ale oierilor şi plugarilor români stau în rînd cu locuinţele cetăţenilor din alte vremuri, şi în curţile de unde-ţi vine mirosul bun al caşului proaspăt poţi să intri cu siguranţa că vei găsi pe unul din ai tăi.

IV. *ÎMPREJURIMI ALE BRAŞOVULUI: BRANUL*

Trăsuri de la Rîşnov duc la Bran, în vreo două ceasuri cel mult, spre Buceciul care-şi încrestează în văzduh vîrfurile de stîncă, răsărite din mijlocul pădurilor. În lunile de toamnă uscată, înaintezi prin fînaţurile, tîrzii în aroma florilor uscate, fără să vezi altă ţintă decît acea namilă zimţuită care taie o parte din albastrul limpede al cerului. Nu prea vezi drumeţi, căci brănenii apucă alte drumuri, mai scurte decît această şosea bună. Cît vezi cu ochiul e, supt munte, numai nesfîrşita pajişte, bogat, înalt înflorită. În mijlocul căsuţelor de bîrne, care au înlocuit bordeiele sărăcăcioase ale colibaşilor, se văd cîteva vile : a familiei Puşcaru, căreia i se zicea Puşcaşu cînd nu trecuse peste hotarele Branului, şi ale unor ardeleni din România. Se vede o bună ospătărie, cu ciute îmblînzite rătăcind prin curte, o şcoală, biserica. Mai presus decît toate clădirile e însă astăzi castelul.

Cavalerii teutoni l-au clădit în gura hotarului, dincolo de care tot ei au făcut mai tîrziu Cîmpulungul. Regii unguri l-au primit de la aceşti ajutători ai lor. Pe urmă şi domnii români din noul principat muntean, ca Mircea şi fiul său, Mihail, au pus castelani aicea. Ajuns iarăşi al Ungariei, el fu închiriat saşilor, şi dregători de-ai lor ridicară de-acum înainte la pasul de trecere al mărfurilor dajdea craiului, de cinci la sută.

Îndată negoțul apucă alte drumuri. Branul sărăci, apoi se pustii cu totul. Pe cînd Predealul se cutremura de graba trenurilor, ierburile crescură înalte în jurul puternicului castel, și pacea se făcu tot mai deplină în multele lui încăperi joase și întunecate. Acum mergi în voie prin acele odăi care au adăpostit ostași și te urci glumind, pe scările de lemn, spre acele ascuțișuri ale coperișului de unde s-a pîndit de atîtea ori apropierea năvălitorilor. Aproape nu vezi pe umilul locuitor de astăzi al cetății, și numai gîndurile tale dau viață de o clipă clădirii ce se apropie încet de sfîrșitul ei. Jos, în timpul prielnic, cînd crivățul nu se zvîrcolește în vale, tufișurile vuiesc de albine și sînt ninse de fluturași.

Așteaptă în sfîrșit să vezi răsărind luna plină care va coborî taina ei asupra drumurilor, cărărilor și întregului șes al aromirilor tainice! Nu mai este un drum așa de frumos ca acesta, decît doar acela care te aduce prin satele adormite de la Turnul Roșu la Sibiiu.

V. *ÎMPREJURIMI ALE BRAȘOVULUI: TOHANELE, ZÎRNEȘTII*

Dacă apuci însă de la Rișnov drept înainte, lăsînd cam la stînga cetatea orășenească, vei avea în curînd ca tovarăș, în margenea mirиștilor de aur, apa cătrănită a Bîrsei, lunecînd în largi luciri slabe de ardezie. Cel dintîi sat e Tohanul Vechi, la dreapta căruia, pe costișă, e revărsat Tohanul Nou, care face cu celalt Tohanele. Sat întins, cu o stradă care e drumul mare, cu multe case de formă săsească și cu han ca la un tîrg curat. Țărani de-ai noștri merg la lucru și se întorc de la cîmp în căruțele lor, pe care cai mărunți le zguduie strașnic pe pietriș.

Peste puțin vei vedea altă așezare curat românească, Zîrneștii, care înfățișează de departe culmile de lemn înnegrit ale unei fabrici de celuloză, unde lucrează sute de lucrători la topirea bradului din munte. Aici locuințile sînt mai mici, din bîrne legate, care își scot vîrfurile încălecate din albeața varului. Spre stradă o fereastră sau două, în față ușa, între alte două ferești, de o parte, și o ultimă fereastră, de alta. Încăperile gospodăriei sînt deosebit de mari și de frumoase. O biserică de zid și țigle, cu două turnulețe și multe răscroieli în ziduri, vine din timpuri destul de vechi, de la un domn de ai noștri, se zice, dar a fost prefăcută, așa cum se vede, abia în anul 1811, supt împăratul „Franțișcul" cel dintîi. În cimitir se văd morminte ale familiilor Alduleanu, cu titlu de cavaler, și Mețianu sau Mețan, din care este și mitropolitul ortodox de astăzi, p.s.s. Ioan, născut în acest sat și odinioară chiar preot aice la Zîrnești.

Satul a luat de un timp, mulțămită pădurii, un mare avînt. Pe lîngă vechea crîșmă s-au ridicat „restaurante" și „hoteluri", cu firme românești. Sînt mulți bețivi, și chiar cerșitori. Femeile au părăsit cu totul portul cel vechi și se înfășoară în sucne [1] de tîrg, de ți-e milă de ele. Pînă acum însă, Zîrneștii e scutit de amestecul cu alte neamuri și a rămas încă românesc de la un capăt pînă la altul.

Ceea ce cheamă aici multă lume străină, și chiar „ministere" cu trăsuri și automobile, sînt vestitele prăpăstii, dintre Piatra Craiului și culmea vecină, care se prelungește în încrețituri line, Măgura.

După un scurt drum de pajiște deschisă în umbra ultimelor căsuțe învălmășite ale satului, ajungi, pe un pietros drum de pădure, între fagi verzi și roșieteci, cu crengile întinse. Tot mai mult calea spre „prăpăstii" se îngustează. „Rîul", apă fără nume, se răpede în salturi pe două,

[1] Fuste groase, simple, fără încrețituri (n. ed.).

trei drumuri, înecînd bolovanii negri ai margenii muntelui. O femeie bătrînă, uscată, dă rachiu într-o căsuță de popas. Nu vrea să ni împrumute păharul ca să gustăm apa izvoarelor, și, cînd îl căpătăm, în sfîrșit, aleargă după noi pînă-l are înapoi : zice că dăunăzi doi bucureșteni i-ar fi luat păharele — veche și tristă poveste a destrăbălării celor de dincoace. Acum tovarășul zglobiu cu valul limpede nu mai este lîngă tine : ai trecut de izvorul lui. Îndată vîrfurile se curăță de verdeață, stînca iese tot mai mult din teaca ei de copaci, de ierburi înflorite și țîșnește dreaptă, lucie sau umflată de adăugituri, spre palidul cer albastru. Pe dînsa se prind numai fire lungi, supțiri, cu flori vinete, în clopote gingașe, cărora li se zice „flori de piatră". E o lungă Dîmbovicioară, care ține un ceas și jumătate, cu liniște, răcoare și măreție. La capăt, o poiană se răsfață între munți.

La întrare ai în stînga culmea rotundă a Bîrsei, apoi muntele Pleșa și în față șirul de dealuri înalte, care se cheamă Fața Pleșei. Dacă se coboară seara, luna se ivește foarte luminoasă dinspre vîrfurile Buceciului.

IV. *DE LA BRAȘOV LA FĂGĂRAȘ*

Plecarea din Brașov spre Făgăraș într-o trăsură mare, cu caii voinici și un tipar de vizitiu secui care nu vorbește și nu rîde nici măcar cu caii lui. Abia într-un tîrziu îl îmblînziră cîteva pahare de bere, ba încă atît de mult, încît începu să șuguiască cu bietele țărancele noastre care veneau pe același drum cu noi.

E o dimineață de toamnă foarte caldă, de un albastru sigur și nemilos. N-a plouat de trei săptămîni, și nori de praf plutesc într-una asupra depărtărilor.

Aceeași ieșire din Brașov ca și pentru Zîrnești. Dar de la o vreme cotim spre dreapta, unde ne cheamă de departe marea culme rotunjită a Codlei.

Cel dintîi sat e Ghimbavul, prin care trecem acum. Sînt în el și destule familii românești, dar toată înfățișarea greoaie, cu stradele șerpuind stîngaci în arcuri largi, e săsească. Pe lîngă dînsul curge apa care se cheamă pe nemțește Weidenbach și care a dat numele ei și așezării de aici.

Codlea poate fi numită numai cu greu un sat; ea are întinderea, rînduiala și bogăția unui tîrgușor. Piața din mijloc, cu o biserică și o primărie purtînd în frunte stema cea veche, întărește această impresie. Cumpăr cărți poștale ilustrate, foarte interesante, la un fel de librărie unde servește un băiețel de sas foarte șubred, cu capul mic și bărbia ascuțită. Copii de sas se întorc de la școală, și la cîte unul fața vădește iarăși o degenerare răpede. În schimb, noi avem aici aproape aceeași izbîndă ca la Rîșnov și ne apropiem de numărul sașilor. Înaintea circiumei, unde se gătesc de cale cătanele ce vin din manevre, femei române legate la cap vînd, cinchite la pămînt, prune, mere și pere. Ele înteresc cu asprime țigănași tăvăliți prin praf, cari aleargă spre mamele lor oacheșe, ce s-au întins cu zdrențele pe aceeași moale saltea a verii secetoase. În margenea satului sînt o mulțime de bojdeuce țigănești, care ar căuta să samene cu casele săsești, dar sînt mici, strîmbe, chioare și lasă privirile să pătrundă în curtea fără acareturi, dar năpădită de copii goleși.

Trăsura se strecură pe un drum între dealuri împădurite. Ea trece peste puțin de dealul cel mare, cu vîrful crăpat în două și despre care birjarul secui asigură că foc îi arde în măruntaie, gata să dea năvală în afară. Și mai departe trecem printre înălțimile înverzite. De o parte, la stînga, pădurea e puternică și acopere bine cu fagii ei largi în ramuri coastele blînde, de lut roșietec. De altă parte, bieți copăcei șubrezi, cu frunza uscată înainte

de timp, abia se prind în țerna mai gălbuie, în două cu nisip. Și mai încolo, nu mai sînt decît trunchiuri tăiate în coasta nisipoasă, dogorită de soare. Nu e nici bucurie, nici altă frumuseță decît a marilor linii paralele, a dungilor larg încrestate, din care se alcătuiește acest ultim colț apusean din Țara Bîrsei. În dosul pădurilor celor dese răsare din cînd în cînd uriașul dinte cenușiu al Pietrei Craiului, arătînd așezarea Zîrneștilor și margenea țării, începutul României noastre.

Ajungi de ai două sate în față. Unul, sămănat pe un loc mai înalt, e și cel mai mare : Țințarii. Mai jos, cu case ceva mai puține, se desfășură pe laturile drumului mare Vlădenii. Amîndouă sînt curat românești. Cel de-al doilea are o mulțime de căsuțe din timpurile sărace, mai vechi decît anii de noroc de pe la 1860, clădiri de bîrne care n-au uneori nici obișnuitul coperemînt de țigle, ci numai căciula de stuf buhoasă care se întîmpină în Moldova și prin părțile dunărene. Multe sînt însă zidirile făcute de nemți și unguri după norma săsească. Dar casele poartă crucea răsăriteană și nume românești neaoșe, precum Zorca, Potcoavă, Brîndușoiu, Ladu, Stăniloiu.

Biserica din cele dintîi timpuri de rînduială și îmbogățire e acum numai o ruină, într-o mare curte plină de cruci răsturnate. A rămas, pînă la apropiata dărîmare deplină, numai altarul, cu multele chipuri de sfinți frumoase, și un pomelnic de piatră ; zidurile tari sînt făcute din toate felurile de bolovani, pînă și din frumoase bucăți de granit negru și roșietec. Biserica de astăzi, care se vede de departe, e rău ticluită de un străin, pe la 1878 ; pereții ei sînt spoiți numai în var. La casa parohială, cea mai bună din tot satul, se oprește hardughia răsunătoare a căruței de poștă, căci preotul îngrijește încă și de rostul poștei, al scrisorilor și al oamenilor. În același rînd se vede casa, menită peirii, și de mulți ani pustie, în care stăteau odată

dregătorii brașoveni cari aveau supravegherea asupra Vlădenilor, ce se țineau și ei de marea cetate.

Locuitorii poartă veșmîntul săteanului de munte; femeile au sucne, sau, cum se zice aici, androace, în locul catrințelor uitate de curînd, și-și învelesc capul cu ștergare albe. Împrejurimile fiind puțin prielnice pentru lucrul cîmpului, ei merg pentru cîștig pînă în America de Nord, iar, de un timp, și în Argentina. Merg flăcăii, dar și oameni însurați, ale căror neveste se poartă de cele mai multe ori destul de bine. Într-un singur an pribegii au trimes prin poștă 100.000 de coroane celor de acasă, și erau abia o sută de trimețători. În România se duc la slujbă mai mult fetele, care, după cîte au isprăvit la noi, nu prea găsesc miri acasă. Odată drumul peste munte se făcea mai des, pînă în Moldova, unde „Vlădărenii" vindeau brîie cumpărate la bîlciurile din Ardeal: un sfeșnic car din 1850 al bisericii poartă numele unui locuitor ajuns orășean tocmai la Tîrgul-Ocnei. Cărăușia, gătirea varului din piatra stîncii ajută la ținerea gospodăriei.

Șoseaua prăfoasă merge înainte, cale lungă, pînă la cel mai apropiat sat, între arbori puși de curînd și foarte bine cruțați în apărătorile lor de scînduri. Tot pădure tînără, slabă în cea mai mare parte, de fagi și ulmi, pe cari toamna prinde a-i sîngera veșted.

Perjanii au holde mari pe o întindere de vreo paisprezece kilometri; deși, anul acesta, căldura a uscat „cucuruzele", care n-au legat „tuleu", s-a strîns destul grîu ca să scape oamenii de grija iernii; în adîncurile de supt dealuri clăile de paie de la ariile tre'erate, „îmblătite", se înșiră moșinoaie; locuitorii sînt oameni harnici, cari au vite multe și pășuni bune. De aici femeile încep a purta catrințe și șorțuri, mai mult roșietece, și a se încălța cu opinci îndoite la vîrf. Vezi frumoase fețe rotunde, oachește și rumene, liniștite, și altele supțiri, prelungi, palide, cu ochii cenușii. Sîntem acum în Țara Făgărașului, unde de

o parte sînt vechi locuitori români, iar de alta oaspeți noi, aduși de peste munte de voievozii de acolo, stăpîni ai acestei țări : boieri căzuți de mult în țărănime.

Dar casele sînt mărunțele, urîte și sămănate cam la întîmplare. Pe o movilă înaltă, crăpată de căldură și săpată în beciuri părăsite, se ridică, între mormintele vechi și nouă, bisericuța. E o clădire lunguiață cu ferești pătrate, linii de cărămizi cu unghiul ieșit și un bun turn de zid. Supt pridvorul pe stîlpi ca și înlăuntru se văd multe zugrăveli cu stilul ce se obișnuiește și în țară. Deasupra ușii e leatul 1767, dar catapiteasma, care pomenește, supt cununile prăfoase de la candele, un „birău domnesc" și alt birău, „al satului", e din 1789, lespezile de jos sînt din 1793, pe cînd cărțile de slujbă arată și anul 1750. Astăzi, clădirea, pe care abia găsim, cu toate chemările către „borese" (țărance), un sătean să ni-o deschidă, e destul de dărăpănată și se înfățișează trist pe dîlmul din crăpăturile de căldură ale căruia se răsfira simțitor mirosul acru al morților.

Cînd ai ieșit din Perjani, ești într-un șes mai larg. Abia se văd la dreapta dealuri întunecate, spre Brașov și Secuime. În stînga, munții de peste Olt apar ca o dungă vînătă în lumina potolită a serii. Iar, în față, apusul de soare acopere pînă departe cerul de o strălucire ruginie, aurie, verde, care se pierde cu încetul, străbătută de ultima rază ce ține pînă tîrziu, în albastrul de o limpeziciune desăvîrșită. Într-acolo par că mistuie sate și ținuturi întregi flacări de pustiire și moarte. Iar la spate se ridică, înroșită de negura serii și sălbatec de sîngeroasă, luna plină, care-și începe suișul măreț, limpezindu-se tot mai mult la înălțare.

E acum noapte, dar o noapte de lumină ca aceea, cînd străbați printre casele Șercaii. Marele sat săsesc arată o școală înaltă, un turn vînjos, o bună biserică veche, apoi

multe strade largi, înzestrate cu de toate cele ca în Codlea. Margenea toată e însă a românilor, stăpînii de mîne și în acest sălaș istoric. Iată vechea lor biserică mică, iată biserica nouă și mare, cu turnul voinic lipit de dînsa ca în Moldova. După sfada îndărătnică a sașilor de la cîrciume, auzi acum rîsetele de nevinovăție îndrăzneață ale copilașilor noștri, cari se alungă prin buruienile din margenea drumului. În cete zgomotoase, care cîntă, chiuie și zornăiesc din arme și tunuri și cară, sosesc necontenit cătanele prăfuite, în fruntea cărora ofițerii călări, cu frînele lăsate în voie, nu mai comandă.

Abia dacă se mai strecoară acum căruțele mari pline de saci cu grîu, de unelte și de sipete, de drumeți între cari se desfac băieții tăcuți cu șapca pe cap, cari se duc la școala Brașovului, singuri, ori supt paza minteanului sau reverendei părintești — drum lung, greu, scump și cu roadă pentru viitor.

Dintr-un alt sat, Mîndra, se văd abia cîteva case albe, apoi tot mai tare scînteie pe ușoara înălțare din față luminile Făgărașului. În curînd ești între clădirile sale neluminate, pe străzile de praf și de umbră tristă, fără locuitori, în mijlocul prăvăliilor necercetate și plimbărilor de melancolie ale acestui oraș unguresc sărăcăcios, care nu s-a ridicat și nu se va mai ridica.

Ne primește o curte în care sună zurgălăii trăsurilor deshămate și ronțăie caii flămînzi, pe cînd între țipete de fete ce se alintă se gătesc bucatele birtului, care umplu aerul de mirosuri acre. De jur-împrejur, o clădire cu două rînduri și cerdace de lemn cuprinde odăile celui dintîi otel din Făgăraș. Jos prînzesc în aer liber ofițeri, și, dacă te așezi la o masă înaintea ușii, localnicii vin să te privească pe ferești. În toate părțile e răspîndită o duhoare ciudată, zăcută, pe care, cînd ți se desfășură prînzul, o re-

cunoşti ca fiind a brînzei de Făgăraş, pe care întrebuinţînd-o împotriva duşmanului, ai putea cîştiga o bătălie.

Cea mai aleasă obrăznicie deosebeşte pe slujbaşii acestei instituţii naţionale, cari ţi se năpustesc pe uşi şi fac gură dacă-i dai afară. Iar noaptea este totdeauna lume care se sileşte, prin clopote, ţipete şi alte îndeletniciri meritorii, să te împiedice de a cădea într-un somn prea greu. [...]

CARTEA A II-A

ŢINUTUL FĂGĂRAŞULUI

I. *ORAŞUL FĂGĂRAŞ*

Ce nu trezeşte pentru noi numele acesta de Făgăraş ? În ceaţa timpurilor celor mai depărtate vezi satul românesc de lîngă pădure, care-şi ia numele de la fagul ocrotitor, din care s-a făcut *făgăraş* spre deosebire de *făgaş*, precum locuitorilor satului Vlădeni li se zice, în loc de acelaşi nume, Vlădenii — Vlădărenii. Satul creşte, se înalţă, în jurul lui se alcătuiesc altele. Este acum un adevărat Ţinut al Făgăraşului. Un crai unguresc, care avea nevoie împotriva păgînilor de la Dunăre de ajutorul domnului românesc de peste munţi — Ludovic cel Mare, el însuşi — face din acest pămînt oltean un dar de împăcare şi de ispitire pentru acel voievod al plaiurilor vecine, pe care-l creiază *duce* al Făgăraşului. După ducele Vlaicu-vodă vin alţii din acelaşi sînge şi de pe acelaşi scaun de stăpînire : Mircea, Dan, Vlad Dracul şi fiul său, încă mai îndrăcit, Ţepeş, apoi frumosul Radu, adus pe aripa turcilor prieteni. Coroana ducală se păstrează apoi numai în titluri şi în amintiri.

Ducii-voievozi aduc dincoace de vîrfuri boieri de-ai lor, cărora li încredinţează moşii întinse în schimb pentru slujba de ostaş şi întîmplătoare daruri. Lîngă nobilimea ungurească mai veche de prin vecinătate se ridică acum

această nouă tulpină sfioasă a boierimii noastre, stăpînă pe acest pămînt ardelean al visurilor noastre. Chiar în mijlocul șesului, la o foarte mică depărtare de șerpuirea lată a Oltului se ridică o cetate de privighere, încunjurată cu ziduri trainice durate din cărămidă și bolovani. Acolo stau, judecători de pace și fruntași de război, pîrcălabii lui vodă, mai mari peste toată această voinicime neastîmpărată ce se zbate în jurul lor.

S-a întîmplat însă că decăderea acestui însemnat așezămînt românesc să vie foarte răpede. Domnii noștri nu mai avură nici o putere în aceste părți oltene de-naintea munților; regii unguri numiră aici castelani cari făceau parte uneori din cele dintîi familii ardelene și erau aduși să joace un mare rol în toată viața țării. Și Báthoreștii, cari au dat mai mulți principi Ardealului și un rege, un mare și vestit rege, Poloniei, fură printre cei ce porunciră din cetatea Făgărașului. Boierii pățiră apoi ceea ce pățiseră frații lor moldoveni dăruiți cu moșii de Ștefan cel Mare. Veni rîndul copiilor mulți și săraci, cari, cu cîtă moștenire li se venea, trebuiau să se coboare, să se întoarcă în rîndurile harnice ale țărănimii. Ei mai păstrară numai unele rînduieli de judecată, în *Scaune* deosebite, unele scutiri nobiliare și mîndria unor oameni cari pot să arăte o lungă urmare a strămbunilor, însemnați anume în spițe întărite cu pecetea regilor și a principilor.

Apoi Mihai Viteazul cucerește Ardealul. Printre cele dintîi măsuri ale lui e și aceea de a se asigura despre Făgăraș, unde acuma hotărăsc dregători de-ai lui. În cererile sale către împăratul e și cererea, pentru el și toți urmașii săi, a străvechiului Făgăraș românesc. Cînd, învins, el e silit a-și da nevasta, mama, copiii în paza străinilor ce nu se încred în dorința lui de pace, aici, în cuprinsul zidurilor făgărășene se închide durerea nemîngîiată a doamnei Stanca cu ochii în lacrimi, copilăria umbrită de primejdie a plăpîndului copil care s-a chemat o clipă Nicolae-vodă al Țării Românești și nu mai e acum decît fugarul, robitul

fecior de domn „valah" Pătrașcu. Spre acest Făgăraș cu zăvoarele trase asupra comorilor inimii sale, se îndreaptă, după biruința răsplătitoare de la Goroslău, gîndul îngrijorat, înduioșat al lui Mihai. Era să plece într-acoace, cînd suliţile-i întrară în „cinstitul trup" pe cîmpia Turdei, într-o frumoasă dimineaţă din august, după Sîntă Mărie.

De acum înainte Făgărașul, care scade necontenit, nu prea este pomenit în paginile trecutului nostru. Un domn al zilelor umilite, Grigore Ghica din 1672, cutează a-l cere iarăși, ca bunii înaintași de odinioară, pentru Țara Românească. Dintre boierii Făgărașului se ridică pe rînd un Șerban Tălabă, care tălmăcește pentrú pretendentul ungur Francisc Rákóczy și al cărui nume se întîmpină destul de adeseori în sfaturile din Iași, București și Constantinopol, ori acel Gheorghe Șincai din Șinca, care, o viață întreagă, săpă din greu pentru a pune temeliile istoriei neamului său. În breslele de meșteșugari din oraș, în tehurile îngrădite cu privilegii, sînt mulţi de-ai noștri, ale căror nume se mai păstrează pe foile cărţilor bisericești.

În Țara Făgărașului, Constantin-vodă Brîncoveanu avea două moșii : Sîmbăta de Sus și Poiana Mărului ; nepotul și, în curînd, urmașul său Ștefan Cantacuzino cumpărase o a treia, la Recea. Brîncoveanu, marele clădítor de biserici, dărui una și Făgărașului, încă de la 1697, și o înzestră cu frumoase daruri de tot felul.

Unirea cu Roma tulburase viața religioasă a românilor din Ardeal. Mitropolia din Bălgrad, împotriva tuturor făgăduielilor împărătești, zăcea la pămînt. Guvernul însuși nu știa ce să mai facă din acea „episcopie" românească închinată Papei, pe care el o întemeiase. Episcopul Ioan Patachi fu scos din vechea reședinţă, ajunsă acum cea mai puternică din cetăţile ţării, și aruncat aici la Făgăraș, între românii săi și în preajma bisericii brîncovenești, cu care nu se putea asămăna nici una dintre ale românilor de aici. Vreo douăzeci-treizeci de ani, Făgărașul fu un scaun vlă-

dicesc, capitala acelei forme a legii românești pe care o recunoștea cîrmuirea.

Apoi Blajul îi răpi această cinste, și bietul orășel, despoiat de toate măririle, folosirile și rosturile, rămase numai ce este astăzi.

În lumina dimineții îl văd, cu apa săracă a rîului său limpede care-și încrețește mersul încetinel supt podurile de lemn care tremură, cu ulițile nespus de prăfoase, cu moviliţile caselor de gospodărie smerită. În piață se fălesc zidiri nouă, care adăpostesc două oteluri și mai multe prăvălii, ce sînt tot ale evreilor. [...]

Ungurimea e înfățișată prin funcționari cu ifos, prin slujbași în uniforme și prin cîteva familii de meșteșugari. Mai sînt cîțiva sași, cari s-au întins pînă aici din satele vecine, dar n-au avut nici o apărare prin drepturi și s-au topit răpede, pînă la acele cîteva rămășițe interesante ce mai dăinuiesc încă. Ai noștri au destule din casele mici de către margene și fruntașii lor, avocați, medici, locuiesc prin zidirile cele frumoase și înalte. În adunarea comitatului, ei au o zdrobitoare majoritate și au izbutit a face să se aleagă un vice-comite de origine românească și care ni vorbește, cît de cît, limba. N-au însă școli, nici ziar (ca ungurii, cu gimnaziu și cu o foiță de provincie : *Făgărașul și împrejurimile).* Rostul protopopului unit și vicariu al Făgărașului nu se simte deloc, și se așteaptă să se vadă cine va fi întărit ca protopop făgărășean pentru românimea neunită, în număr cu o treime mai mare. De mult încă, se alege ca deputat într-unul din cele patru cercuri ale ținutului istoric avocatul Șerban, om cu trăsură trasă de patru cai supt direcția unui vizitiu în livrea ungurească, dar aceasta n-are însemnătate în viața politică a neamului, cu tot titlul de „boier de Făgăraș", pe care-l amintește cu plăcere alesul. Candidatura unui tînăr mai îndrăzneț, Octavian Vasu (care candidase însă ca guvernamental), a că-

gut dăunăzi. Pe toate pietrele din colţurile de stradă se cetesc încă „éljenuri“ [1] pentru deputatul făgărăşean Mikszáth Kálmán, şi nu e altul decît vestitul povestitor şi umorist ungur cu acest nume, care, în afară de nepărata sa izbîndă în alegeri, n-are, fireşte, nici în clin, nici în mînecă cu noi.

De jur-împrejur însă, pînă la munţii din faţă, pînă la Oltul din urmă, pînă în satele bîrsene de dincolo de „lazuri“ şi în cele sibiiene de la răsărit, e numai românime, frumoasă, curată, întărită, fără nici un amestec cu nimeni. Saşii cari au fost s-au dus, lăsînd numai, în urma lor, numirile stîlcite ale vechilor sate ce întemeiaseră : Beşembacul, Porumbacul, Şona, Becleanul sînt curat numai sate româneşti.

Din toate aşezările vecine lumea s-a strîns astăzi, vineri, la marele tîrg al Făgăraşului. Cînd ies din aşezămîntul patriotic al dumisale Kohnul Samuel, e o uimire pentru ochii mei. În zarvă şi frămîntare, în vălmăşagul mînilor ce se mişcă, în huruitul căruţelor cu covergi, care vin şi pleacă, în fuga cailor mărunţi, sînt tot de-ai noştri, cu sutele. Pălării rotunde, scurte în margeni şi cămăşi albe, la bărbaţi ; femeile prind în brîu catrinţe roşii şi albastre, vărgate, după sate, în lung sau în lat cu foarte mult gust ; cămaşa ţesută în arnici negru e acoperită uneori cu un cojocel alb înflorit, ca acelea din Moldova şi din Bucovina. Pe cap ele poartă peste părul ciudat pregătit o mare cunună învoaltă, răsucită ca un turban, de bogate pînzeturi albe. Nevestele mai lasă să se vadă supt această diademă înfoiată căiţele negre, tăpşite pe lîngă urechi. Părul negru, împletit în codiţe supţiri, atîrnă supt ele ca la ţigance. E o mare de capete albe, umflate.

Aici se văd mai mult feţele rotunde, mari, oacheşe, cu ochii buni. Statura nu e înaltă decît arareori ; nu lipsesc, ca în Muscel şi Argeş, schilozii cari îndrugă pe la vreun

[1] *Éljen* (magh.) — trăiască (n. ed.).

colț jălania nenorocirii lor, cerșindu-și crăițarul. Văd nasuri rupte, și odată-mi sare înainte un slab de minte care mi se înfățișează rîzînd ca „fruntea boierilor din Vaida-Recea".

Din trecut a rămas cetatea, care e chiar în mijlocul orașului, încunjurată de o grădină măricică. Ea nu e o ruină, căci o locuiesc catanele în scurteice și poturi albaștri ai unui regiment mai mult de români. N-are crenele rupte și ziduri zguduite, negre de funinginea zilelor multe. Greoaia clădire a fost deseori prefăcută și a pierdut de mult orice stil, și aproape orice chip. Buruiana sălbatecă nu-i îmbracă lespezile, de pe care atîrnă hainele mai mult sau mai puțin spălate ale catanelor sau pe care se înșiră șirurile de pedestri și călăreți văpsiți în negru cari slujesc pentru tragerea la țintă. Iar în locul mirosului de mucigai te trăsnește acela al unei neașteptate mîrșăvii, ca în temnițele rău ținute.

Cea mai frumoasă clădire istorică e biserica astăzi unită, pe care a hărăzit-o făgărășenilor larga mărinimie domnească a lui Constantin Brîncoveanu. În mijlocul unei curți de iarbă deasă sămănată cu morminte nouă, se vede pridvorul pe stîlpi, turnul pus într-o parte, mic și țuguiat supt coperemîntul lui de țigle, șirul ferestilor încunjurate cu cadre care sînt lucrate ca acelea din Moldova anului 1650, cu rozete și linii gotice și, în sfîrșit, altarul poligonal din fund. Poți vedea încă frumoasa inscripție din fațadă, încunjurînd stema munteană a vulturului cu crucea în plisc, zugrăveala frumoasă, înnoită numai în tindă pe la 1770, catapiteasma săpată și aurită ca în „țară". S-ar fi păstrat pînă și zestrea de cărți a bisericii, pe lîngă care unele, tot din vremea lui Brîncoveanu, au pe ele această însemnare, poate de mîna domnească însăși : „La Mitropolia din Ardeal".

E vorba, mi se spune, de a se drege, mări și împodobi, trîntindu-i un turn nu știu unde, această frumoasă clădire, care e cea dintîi între bisericile românești de peste munți. Adecă pentru aceasta s-ar fi sprijinit ea pînă acum, timp de peste două sute de ani ? Cel ce ar face sau întări o asemenea faptă, ar fi sau un om cu totul lipsit de evlavie pentru trecutul românesc, sau un prost.

Și biserica neunită a Făgărașului e destul de veche și a păstrat pînă astăzi acest caracter de vechime al ei. Orașul și-a avut și el o companie de negoț grecesc, și negustorii din ea, ortodocși foarte statornici, ca toți răsăritenii, n-au vrut să audă de schimbarea legii. Mult timp, ei nu și-au avut nici biserică, și nici chiar preot. Abia după orînduirea împrejurărilor religioase prin aducerea în Ardeal a episcopului sîrb din Buda, Dionisie Novacovici, un preot, numit apoi protopop și pentru comunele vecine, a putut fi așezat la Făgăraș, dar el nu-și făcea slujba aici, ci mergea la orice împrejurare dincolo de apa Oltului, în satul Galați, unde se afla o veche biserică netrecută la Unire, și „grecii", mai mult români pe acel timp, ai Companiei Făgărașului se duceau acolo, precum alți „greci", tot așa de greci și aceia, ai Companiei din Sibiiu mergeau la slujbă tocmai pînă la Bungard. Voia de a clădi o biserică orășenească veni, în sfîrșit, supt împăratul Iosif al II-lea, și un loc fu căpătat destul de ieften de la negustorul companist Borșoș. Lăcașul făcut atunci prin 1790 se păstrează pînă astăzi — o mare clădire cu acoperișul greoi, de țigle înnegrite. La stînga e înădit un paraclis, iar în fund dărnicia negustorilor a înălțat și un foișor de zid deasupra mai multor cripte, acum închise și astupate pentru totdeauna : aici se iese cu Învierea. De jur-împrejurul pereților bisericii mai răsar din pămînt cruci cu însemnări cirilice mîncate de vreme, care pomenesc fruntași ai negustorimii făgărășene. Comunitatea are și o arhivă, din străbaterea căreia se deslușește cîte un colț din vechea viață de munca

simplă a orășenilor de neamul nostru, negustori și „timari" sau pielari. Negustorimea s-a păstrat foarte puțin, iar „timarii" au avut viața mai tare : și astăzi unul din ei, epitrop al bisericii, aduce vagoane întregi de scumpie [1] pentru argăsit, din Bulgaria.

II. *ÎMPREJURIMILE FĂGĂRAȘULUI : CEA DINTÎI CĂLĂTORIE*

Într-o după amiazi, cercetez două din satele vecine : Hurezul, numit, ca și cel de la noi, cu vestita mănăstire brîncovenească, după huhurezul plîngător al codrilor, și Săsciorii, adecă sălașul cîtorva sași de pe vremuri, pierduți de mult însă în mijlocul nostru.

Mergem prin drumul de praf care despică drept șesul oltean, acoperit acum cu miriștile grînelor culese, cu biete porumburi sfrijite și strîmbe și cu catifeaua mirositoare a fînului cules. Drept în față stau munții, în zid nestrăbătut, făcînd hotar aspru și greu spre România. De la Bucegiul care se ițiește foarte departe, gol și trist, se înșiră Țaga, Clăbucetul, Țiganul și cîte urmează apoi spre dreapta către Sibiiu. Aici văile sînt adînci, pădurile mari, prăpăstiile primejdioase. Pe culmi aleargă zimții, iar pe laturi fiecare-și coboară către noi margenile încolțite și dărăpănate. Dintr-o adîncitură înverzită izvorește des fumul brazilor ce ard într-o pălălaie uriașă, și albastrul e străbătut de o dungă lăptoasă care înaintează în vîrf supțire pînă către Făgăraș. Aiurea peste vîrfuri plutesc vîrci ruginii și nori foarte străvăzători.

Și în stînga ai înălțimi, acele lazuri care, mergînd de la Măgura Codlei, rotunjită măreț, despart prin coama lor

[1] Arbust a cărui coajă și ale cărui frunze se întrebuințează în vopsitorie și în tăbăcărie (n. ed.).

ciudat încrestată, ca niște gheburi grase de cămilă, Țara Bîrsei mici de această minunată țară a Oltului mare. În fund, la spatele noastre, între Făgăraș și satul Galaților, curge apa însăși, și, dincolo de dînsa, se văd alte ridicături, în același șir lung, dar tăpșite, umile și fără rînduială : linia cea dintîi a dealurilor ardelene. Căci deocamdată am fost numai între bîrseni și olteni, iar Ardealul vine numai după aceea.

Amîndouă satele, dar mai ales cel din urmă, sînt înrîurite de felul de clădire săsesc și arată oarecare bielșug. În Săsciori, răchiți mărgenesc rîul satului, care dă răcoare și viață în jurul lui. Aici e o singură bisericuță, din veacul al XVIII-lea, cu ferestile mici și cuprinsul umil : un preot unit slujește în ea. Dincolo, o mare biserică neunită se ridică în același gard chiar, blăstămat în vecii vecilor ca un simbol al dihoniei zădarnice care slăbește neamul, cu vechea clădire de închinăciune, rămasă pe sama uniților, cu multele ei cărți, vechi pînă în veacul al XVI-lea. În Săsciori se văd adesea chipuri bălane de copii cari vădesc sîngele săsesc al strămoșilor. Dar locuitorii se țin toți numai de cîteva familii, și nume ca Motoc, Țețu, sună curat românește. La Hurezi cetesc pe o piatră de mormînt numele de Sasu, al unei familii preoțești care nu va fi avînd în zădar acest nume.

III. *ÎMPREJURIMILE FĂGĂRAȘULUI : A DOUA CĂLĂTORIE*

Pe ziua următoare ne-am găsit vizitiul într-un românaș din Galați, peste Olt, în fața orașului : slab, cu fața roșie, învelit într-o cămașă cam așa cum poate fi la sfîrșitul săptămînii, neajutat în mers și încă mai neajutat în vorbă, scurtă și aspră, el stăpînește însă desăvîrșit cei doi

cai mari, voinici și plini de foc, pe cari i i-a dat în samă stăpînul său, alt gălățean. Cu el poți merge încet, dar sigur oriunde. Plata e, față de Sibiiu și mai ales de Brașov, foarte mică : îl poți avea pe toată ziua cu cinci florini sau, cum li se mai zice pe aici în popor, floreni, zloți.

Ieșim din Făgăraș pe un alt drum, de la cazarma honvezilor albaștri înainte. Iarăși în față munții Făgărașului, pe care-i îmbrobodește încă la ceasurile 9 o ușoară ceață ca de fum ; abia zărești în stînga cocoașa Codlei și lazurile cu liniile domoale. În fund, lumina cade pe coastele mai mult pleșuve ale dealurilor ce mărginesc Oltul. Șesul e acoperit mai tot de o miriște ce scînteie în arșiță ; rareori o pătează lanuri de cucuruz în boală sau de cartofi ori, cum li se zice pe aici, de „crumpene". În dreapta și în stînga, ai însă frumoase linii de copaci, și alte dungi de verdeață bogată și înaltă taie miriștea de-a curmezișul, însemnînd locuri unde sînt pitulate satele, care nu se văd altfel decît prin acest îmbielșugat veșmînt al lor. Din loc în loc se mai întîlnesc îngrăditури de nuiele sămănate printre holde ca să cuprindă cîțiva arbori răzleți sau vreo sămănătură de trifoi cu capetele trandafirii. În tot lungul drumului se înșiră cruci de piatră cu liniile pîngărite de creioanele trecătorilor, cruci de lemn negru, cu adevărate ramuri sau numai cu crestături care le înlocuiesc, cruci tot de acestea, dar cu mai multe ramuri, și în sfîrșit crucifixe de tablă, foarte grosolan tăiate și adeseori prefăcute într-o zdreanță neagră ce atîrnă în cuie ruginite. Cununi de spice aurii sînt atîrnate de stîlpi, ca o mulțămită pentru binecuvîntarea secerișului. În alte locuri, smocul de spice e înălțat în vîrful unei uriașe prăjini prin curțile plugarilor.

Fără să trecem pe la Rîușor, ne oprim întîi la Ileni, ceeace înseamnă satul lui Ile, al lui Ilie. În așezarea caselor și în clădirea lor se vede obiceiul săsesc. Și aici ca și la satele ce am cercetat ieri, îngrăditura e înlocuită prin

ziduri joase. Biserica, unită, e o clădire nouă, care păstrează însă pe vechile ei cărți de slujbă destule amintiri ale trecutului sătenilor.

Urmează acum un sat căruia, după modelul unguresc, i se zice Herseni, dar al cărui adevărat nume românesc, adeverit în scrierile din vremuri, e Hîrseni, după numele lui Hîrsu, întemeietorul. E mai puțin rînduit decît celalt, dar păstrează aceleași obiceiuri de clădire. Sînt două biserici, una lîngă alta, ba chiar două școli deosebite, pentru cele două confesii care se pîndesc pentru a-și face tot răul cu putință. Altfel, amîndouă lăcașurile de închinare și amîndouă lăcașurile de învățătură sînt bine ținute. Le văd pe rînd, și împac pentru o jumătate de ceas pe cei ce stau în fruntea școlilor și în ochii cărora la cea dintîi întîlnire a licărit neapărata bănuială. Profesoratul meu românesc de peste graniță izbutește s-o înlăture.

Cotim la dreapta spre Copăcel. Livada înconjurătoare e și mai mare aici, și mai bătrînă, ascunzînd cu totul casele cele multe ale satului. Mi se spune că odată mitropolitul unit Vancea, venind în vizită pastorală, ar fi întrebat unde e satul atunci cînd era chiar în mijlocul lui, și, spuindu-i-se aceasta, ar fi adăugat rîzînd : „De mulți copaci nu se mai vede acest Copăcel al dumneavoastră !“

Este o singură biserică, veche, în stil și în zugrăveli. Deoarece satul a fost grăniceresc, ea e în stăpînirea uniților. Zidirea e făcută oarecum în stil românesc, și ușa de intrare din pridvor în pronaosul, mărgenit înainte cu stîlpi, are un cadru de flori săpate, întocmai ca acelea care se văd la noi ; dar sus, unde se înseamnă data de 1776 și o înfățișare grosolană a Treimii, un meșter ungur a săpat chemarea într-ajutor a Dumnezeirii pe limba sa — întîmplare unică în miile de biserici românești. Găsesc înăuntru, pe lîngă unele icoane vechi, și de acelea zugrăvite de-a dreptul pe sticlă, pe care le vînd făgărășenii ce călătoresc peste tot locul cu carăle pline de asemenea marfă, și o

bună litografie făcută în Viena la 1835, cu cheltuiala unui braşovean evlavios. Slujba obişnuieşte a se face la răsăritul soarelui, şi mi se spune că nimic n-ar fi mai frumos decît adunarea la ieşirea din biserică a mulţimii în albe haine de sărbătoare, stropite de aurul viu al soarelui ce se iveşte.

Aici casele au chipul românesc şi sînt ridicate în mijlocul unei curţi mai mari. La portiţele slab săpate în flori şi cruci răsar feţe foarte frumoase de copii bălani cu bărbia prelungă şi ochii albaştri duioşi. Preotul e un gospodar vestit pentru hărnicia şi avutul său, şi în casa lui, împodobită cu cele mai strălucite lucruri de mînă, ţesute de însuşi doamna preoteasă, după închipuirea ei şi cu un „război" ca oricare altele, nu lipsesc decît acele cărţi şi reviste româneşti care nu trebuie să fie lipsă din casa nici unui îndreptător şi fruntaş al poporului. De altmintrelea, pînă acuma nu le-am văzut nici aiurea, şi inima mi se strînge de durere de cîte ori mai constat odată cît de în deşert sînt silinţile noastre, făcute totuşi cu toată dragostea jertfei celei mai curate.

Sînt două Berivoaie, despărţite prin obişnuitul rîu al satului, în care femei voinice, cu turbanele albe în jurul capului, zolesc din răsputeri rufele casei. Berivoiul Mare e astăzi cel mic, iar cel Mic şi nou a ajuns a fi cel Mare. În fiecare, cele două legi se luptă. La Berivoiul Mare un sătean tînăr mă duce cu cheia în mînă spre alba biserică a neuniţilor, căreia el îi zice a „obagilor", fiindcă iobăgimea a rămas neclintită în legea veche. Apoi, alt sătean tot tînăr, cu altă cheie tocmai ca şi cealaltă, mă îndreaptă la o a doua biserică, întru toate asemenea cu cea dintîi, care e a uniţilor, zisă şi „boierească", pentru că boierii s-au păstrat în legea nouă, primită de ei încă de la început. Săteanul neunit zice că n-a mers decît în copilărie la biserica din faţă, dar acum, pe urma mea, se trezeşte acolo;

și, din cetirea însemnărilor de pe cărțile vechi, pe care o fac cu glas tare, el află, foarte mirat, că un strămoș al lui a fost unit și a dăruit și el o carte acestei biserici unite. Altfel, în ciuda iobăgiei și boieriei de odinioară, în ciuda unirii și a neunirii de astăzi, flăcăii și fetele se iau tot după cum li plac ochii unul altuia. Dar dezbinarea se păstrează cu scumpătate în orice împrejurare a vieții și, cu toate că neuniții n-au ales de doi ani preot în locul celui ce li-a murit, ei n-ar cere în ruptul capului, fără o țidulă de dezlegare, împărtășenia preotului unit pentru unul din ai lor care se stinge. Gîlceava e veche, și nu e vinovat pentru dînsa nimeni decît o îndelungată și cruntă tiranie, care a plecat fruntea atîtor români supt furcile unei prefaceri a legii, dar oricine mai drege astăzi un zid care s-ar dărîma altfel, ori cine-l înalță mai ales, e vrednic de blăstămul tuturor românilor ce-și iubesc neamul. Aceasta se potrivește fără deosebire pentru învierșunații și îndărătnicii din amîndouă taberele, oameni cari socot că aduc prinos de iubire lui Dumnezeu sămănînd ura între oameni din același sînge, meniți aceluiași viitor.

Iarăși apucăm mai spre stînga, pentru ca să atingem acum satul, care era odată Recea fără nici o altă poreclă și care e împărțit astăzi printr-o adîncă rîpă în Vaida-Recea și Teleki-Recea. Aceasta înseamnă că în cea dintîi, mai mare și mai frumoasă, a fost stăpîn de iobagi un Vajda pentru unguri, care pentru noi era Ștefan-vodă Cantacuzino, domn al Țării Românești, fiul acelui vestit învățat, scriitor și cugetător patriotic, Constantin Stolnicul, care a dăruit bisericii din Recea un *Triod* brîncovenesc din 1699—1700. Ștefan adusese mazilia și moartea Brîncoveanului, vărul său, și ca o năprasnică pedeapsă veni și pentru dînsul, după numai doi ani de zile, mazilia și moartea, în 1716. Văduva lui, doamna Păuna, care stătea iarna în Șcheii Brașovului, își petrecea verile în acest sat, și el trecu

în mîinile fiilor ei, pînă ce trădarea amînd**urora**, a lui Radu și a lui Constantin, față de împăratul, aduse confiscarea moșiei. Abia sînt o sută șaptezeci de ani de atuncea, dar poporul a uitat cu totul pe oamenii mari și nenorociți cari au locuit odinioară în mijlocul lor.

Satul are o biserică unită în această parte „domnească" a lui, iar dincolo, la iobagii ce rămăseseră în stăpînirea comitelui Teleki, vînzătorul moșiei față de Cantacuzini, dincolo, deci, mai este la deal și o bisericuță de lemn, a neuniților. Aceeași poveste de jale, și mi se spune că pînă mai dăunăzi erau numai vreo patru familii de uniți, dar că preotul a trecut apoi la Unire cu o întreagă turmă numeroasă, care a și făcut noua biserică bună din vale. Iar părintele de la' neuniți, cu puține familii, vreo patruzeci, abia mîngîiat și el de „congruă", de legea statului unguresc, primită cu lăcomie de clerul amînduror confesiilor, are tot răgazul să-și îngrijească de frumoasa turmă necuvîntătoare : în urma ei l-am și găsit, ca pe un tînăr slujbaș dumnezeiesc din vremurile patriarhale.

Recenii sînt oameni frumoși și de toată cuviința, bogați în copii și foarte aleși în vorbe. Satul lor, ca toate cele ce vin după Copăcel, are curți mari, garduri de nuiele bine țesute și cea mai mare asămănare cu ale noastre de dincoace, putînd să se întreacă însă cu cele mai frumoase.

În căderea serii mai văd Netotul, suit pe o ușoară culme de lut, cu biserica-i mare, nouă, lîngă care vorbesc cu un bătrîn notar în pensie, care-și are mulți băieți și fete prin biurourile și școlile din România. Biserica de aici privește în față, peste lanurile de grîu secerat, de cucuruz, cartofi și hămei, la biserica din Breaza, drept supt munte. Mergem într-acolo, pe muchea șubredă a unei adînci brazde săpate în pămîntul lutos, și tot mai aproape, mai deslușit se vădește muntele, scrijelat de văi adînci în mijlocul pădurilor. Mai frumos decît toate celelalte sate, mi se pare acesta, de o așa de adevărată gospodărie româ-

nească, cu uliţa plină de femei, de copii, cari aşteaptă trecerea turmelor ce se întorc pripit, a vacilor învălmăşite, a greoilor bivoli cu mersul solemn, de înalţi funcţionari. La biserică, iarăşi reparată de curînd, crîsnicul mă recunoaşte fiindcă m-a văzut la Făgăraş şi spune hotărît că un preot aşa de „fain" ca mine nu poate fi decît din locuri foarte depărtate. Puţin mai către munte ar fi încă una din cetăţile de care poporul leagă numele fabulos al unui Negru-vodă care n-a trăit niciodată. Pe acolo drumul duce de-a dreptul la Cîmpulungul nostru.

La ieşirea din sat, lîngă nişte cărămidării înflăcărate, un convoi de ţigani ne întîmpină : cînii slabi deschid alaiul, căruţele bucşite de cîrpe urmează, purtînd femeile şi copiii, iar la urmă vine straja întunecată a bărbaţilor cu plete lungi şi ochii sălbateci.

Luna plină, zvîcnind roşie pe culmile pădurilor, luminează drumul de întors, care de la Recea duce prin Hurezi la Făgăraş, peste linia pustie a trenului.

IV. ÎMPREJURIMILE FĂGĂRAŞULUI : A TREIA CĂLĂTORIE

Ceaţa s-a prefăcut într-un coviltir de greoi nori albi, care ascunde cu totul munţii şi din care ploaia rece a lui septembre cade necontenit, în picături mari, triste, sau în ropote de stropi mărunţi. În ajunul Sîntă-Măriei celei Mici e cea dintîi zi de toamnă.

În vreo trei sferturi de ceas cale prin mirişti ce se înfundă-n gropi lutoase sau se desfăşură larg pînă în fundul zării, sîntem la Beclean. [...] Casa aceea frumoasă, nouă, care se zideşte în margenea drumului, îşi are temelia în pămînt de cimitir şi pe acest loc stătea odată biserica să-

seacă. Drumul spre biserica noastră duce printre ogoarele în care s-a împărţit la vînzare „eclejia" străinilor. Totuşi tipul locuinţii săseşti nu se prea vede, şi sătenii au faţa oacheşă a celor din neamul nostru.

La Luţa întîlnim o ceată de ţărani care recunoaşte îndată pe avocatul Vasu, care mă întovărăşeşte. La alegerile din urmă pentru parlament ei au votat împotriva lui şi pentru acel om dibaci, pe placul tuturor guvernelor, care e avocatul Şerban. Ei nu se sfiesc însă de aceasta, ci mai fac şi haz pe deasupra. Unele glume sînt greoaie, altele mai bune. Unul spune că toate cărţile nu sînt aşa de vechi, căci sînt după Hristos, iar altul, neunit fanatic, numeşte biserica unită... cîrciumă. Poate că mai mult decît siguranţa şi vioiciunea lor îmi place buna sfială, înceata cumpănire a cuvîntului, care deosebesc pe ţăranul moldovean din România, Bucovina şi Basarabia. Dar e drept că acela nu e în stare, aşa cum a fost crescut de timpuri, să facă astfel de gospodării precum sînt acestea şi să meargă în America — precum fac aici atîţia din toate satele — pentru ca să aducă la întors sutele de florini de care simte nevoie. O fetiţă de şcoală dă răspunsuri de ţi-e mai mare dragul să le asculţi.

Liudişorul are şi biserică unită şi biserică neunită. Preoţii trăiesc bine laolaltă, şi unul merge în biserica celuilalt fără nici un gînd de a-l jigni prin observaţii amare. Doar dacă acel interesat la aceasta aminteşte că a fost un timp cînd toată comuna era unită.

Cu preotul unit mergem la Pojorîta (astăzi i se zice Poşorta), satul vecin, în care el îşi are locuinţa. Ploaia înnegreşte harnic lanurile unde s-a aruncat sămînţa. Îndată sîntem şi în aceastălaltă aşezare făgărăşeană, foarte întinsă şi înfloritoare, cu multe case de cărămidă şi îmbielşugate pometuri, care dau mere frumoase, ce se plătesc bine. Unul din preoţi, vice-protopop onorific, abia-şi cere re-

tragerea la pensie, acum, după optzeci de ani ; celalt, căsătorit de mulți ani cu o fată din sat care n-avea la nuntă mai mult de treisprezece ani, e încă tînăr după al douăzeci și cincilea an de slujbă bisericească. E dintr-o familie de boieri preoți, și pe adresa unei cărți poștale ilustrate văd chiar particula de înaintea numelui său. Casa-i e o gospodărie țărănească model. Lîngă biserica de zid se păstrează încă și vechiul lăcaș de lemn, adus cîndva de la Beclean ; părăsit acuma și menit unei distrugeri încete.

Lisa are în mijloc cîteva case bune. Două biserici stau una lîngă alta, despărțite printr-o cărărușă. Ele înfățișează cele două legi, dar preoții sînt tot frați și cumnați. Cel mai tînăr dintre ei are cîteva cărți și e abonat și la reviste ; în viața lui el păstrează obiceiurile cărturarilor și orășenilor, ceea ce e foarte rar aici. Dar a venit numai de curînd în parohie, înlocuind pe tatăl său mort.

Ne întoarcem pe un drum care atinge întîi Voivodenii, ce se împart în Mari și Mici. Satul e neunit. La ieșirea de la biserica din sus, o ceată de țărani strigă un „Trăiască", rămas în gît de la alegeri, avocatului Vasu.

Nu departe e marele sat Voila, în care ne apucă noaptea. Școala de aici ar fi fost vestită în timpuri. Biserici sînt două : unită și neunită. Aflu însă cu mirare că sătenii, cari se împărtășesc numai la preotul de legea lor, merg să se spovedească la acela din doi cu care trăiesc mai bine. Preotul neunit se coboară, de altfel, după tată dintr-o familie unită, și tatăl său a fost la început preot unit. Ce zădarnice sînt deci aceste forme ale dezbinării, pe care nimic nu le mai însuflețește și pe care le ține în picioare mai mult interesul și ambiția cîtorva !

Munții se curăță încet-încet de neguri și cîteva stele apar în mijlocul norilor scărmănați cari se luptă în noapte. Făgărașul pare cu totul pustiu, și n-auzi măcar cîntecele și răcnetele obișnuite în oteluriie din piață.

A doua zi soarele scapătă prin rămăşiţile întunecate ale norilor, cari trimet picături rare de ploaie amestecată cu grindină (prin satele de pe lîngă munte se zice, ca în Moldova : piatră). Munţii sînt limpezi acuma, şi chiar de pe vîrfuri se desfac negurile scămoşate, lăsînd să se vadă pulberea albă a zăpezii proaspete. Culmea Viştei e ninsă cu totul.

Apucăm încă odată drumul prin Ileni şi Hîrseni, duşi în trap iute de tatăl vizitiului de ieri, un zdravăn român de peste şeizeci de ani, care se cheamă Bîrghişanu. Şi el vorbeşte foarte puţin, dar mi s-a întîmplat rareori să întîlnesc pe unul care aude mai bine : la orice vorbim în trăsură, el e luător aminte şi, fără să-şi întoarcă capul, ni aruncă un răspuns de două-trei vorbe, cuprinzînd miezul lucrului. E, altfel, cu toată oboseala la care se supune zilnic, om în adevăr înstărit şi care s-ar putea odihni. Prin aceste părţi pînă la sfîrşit ţărănimea urmăreşte banul şi-l smulge de la orişicine cu oricîte jertfe. Sînt în Făgăraş vreo patru avocaţi români şi un evreu, cari o duc toţi bine într-un ţinut unde cei mai mulţi săteni cheltuiesc mai curînd cu avocatul ceea ce n-ar dărui de bună voie fratelui cu care nu se pot înţelege. Aud că la Tribunalul din Braşov şeptezeci la sută dintre pricini vin de aice, din această războinică şi cerbicoasă şi lacomă ţară a Oltului. Singurul birtaş român al Făgăraşului, un fiu de ţăran din Galaţi, întrece în preţuri chiar şi pe colegii săi evrei. Dar fără îndoială că aceste apucături ajută foarte mult înaintarea materială a unui neam, şi de aici, dacă sufletul nu se usucă prea mult, pot ieşi în viitor şi alte însuşiri, mai simpatice.

După ploaia răbdătoare de ieri, care pe alocurea a pătruns bine, e o mare viaţă la cîmp. La plugurile supţiri boii cu coarnele lungi, bivolii văcsuiţi, cari nu-şi ies din

pasul de miniştri şi se opresc necontenit ca să smulgă buruienile din brazdă, caii mărunţi cu capul buhos trag deopotrivă pentru ruperea brazdei sau pentru înnoirea ei. Căci în acest pămînt mai sărac decît al plaiurilor şi şesurilor României fierul deschide întîi numai o „pajişte", apoi aceasta e ogorîtă prin a doua arătură, care „întoarce" brazda, şi uneori el mai trece şi a treia oară pînă vine clipa cînd sămînţa poate fi aruncată cu siguranţa rodirii îndestulătoare. Se şi vede cîte un sămănător, cu sacul legat de gît, care din mîna întinsă măreţ aruncă ploaia supţire a grăunţelor de săcară şi de grîu pe care peste cîteva săptămîni le va acoperi zăpada timpurie. Prin curţi femeile scotocesc prin ţernă la movilele cartofilor. Iar, alături, bobul porumbului se usucă, în lanuri care înaintează pînă supt munte şi pînă supt margenea pădurilor dese, din care, seara, se coboară uneori, pentru hrană, urşii lipsiţi de prada vitelor, care au venit acum în vale, şi mistreţii, „porcii", cari sfarmă în picioare ce nu pot strivi în dinţi.

Cîte un ciobănaş se zgribuleşte în margenea şanţului, pe cînd vitele albe, vitele negre se răsfiră pe fineţele înviorate. Doi bivoli sau bivole (se zice aici şi : bivolă, pe lîngă: bivoliţă) zac ca morţi la o parte, şi cioarele se caţără pe spinarea lor ca pe a unor hoituri. Vizitiul mă lămureşte că aceasta face o deosebită plăcere greoaielor dobitoace, pe care cîngile înfipte în iuftul lor le scarpină uşor.

Drept înainte mai avem satul Sebeşului, al cărui nume vechi şi bun e Şăbeş. La biserică ne găsim cu un bătrîn cantor tare de ureche şi cu un tînăr învăţătoraş vioi. Cel dintîi a votat întîi cu domnul Şerban, [...], şi acum votează pentru d. Vasu, pentru că e „Român adevărat" ; învăţătoraşul, care-şi are în sat gospodăria şi şi-a clădit „căşile" după abia doi ani de slujbă, fără să-şi fi găsit încă nevastă, adecă zestre, votează cu guvernul, de ajutorul bănesc al căruia are nevoie. La plecare, dau mîna numai cu cel dintîi, cu cinstitul bătrîn surd, care însă are inimă.

Mărginenii, care se întinde lîngă rîul său, în dunga de livezi din a dreapta, e un sat foarte mare. El a dat Împăratului şi analelor vitejiei româneşti pe colonelul baron David Ursu „de Margine", adecă din acest sat al „Mărginenilor", grăniceri apărători ai hotarului. Mormîntul eroului se află în cimitirul bisericii unite de la Sibiiu, pecetluit cu ghiuleaua care s-a oprit la doi paşi de dînsul în lupta de la Lissa, care i-a dat gloria. Neamul lui trăieşte încă aici, şi pe podul unei case, în locul unde se scrie în toate aceste sate anul „edificării" şi numele stăpînului, cetesc : Isidor Ursu.

Odată Mărginenii, fiind catane din neam în neam, erau cu toţii uniţi. Acuma, lîngă biserica unită se ridică una, şi mai frumoasă, mi se pare, a neuniţilor, cari sînt însă numai vreo cîteva familii. Ele sînt foarte mult duşmănite de majoritatea sătenilor, care se plîng că printr-aceasta s-ar fi sfărmat buna înţelegere şi pacea de pînă atunci.

În biserică vine şi un bătrîn foarte bătrîn, cu cămaşa descheiată şi ochii rătăciţi, care vorbeşte într-aiurea : a sosit de la cîrciumă şi, cînd ceilalţi îl scot afară, se duce tot acolo, unde e oricînd şi oricum bine primit. Aici e multă lume prin sat, mulţi copii voinici, şi către unul, micuţ, mama, strînsă în catrinţă, se aruncă de departe cu braţele deschise ca nişte aripi, într-un minunat avînt de iubire.

La ieşirea din biserică întîlnesc pentru întîia oară pe jandarmii crăieşti, cu puştile-n spinare : unul dintre ei poartă galoanele de sergent. Cu aceste cunoştinţi nouă se schimbă următorul dialog care-mi aminteşte Basarabia.

— Unde mergeţi ?

— La primblare.

— Dumneata eşti din România ?

— Da.

— Ai paşaport ?

— Iată-l.

— De ce nu scrie în el şi ungureşte ?

— Fiindcă, precum aici statul e unguresc, la noi e românesc.

— Dar de la noi ce scrie ?

— Viza de la Turnu-Roşu, ca să pot trece aici.

— Ca să poţi trece, dar nu ca să poţi merge şi ca să poţi întra în biserică (sic).

Unul din ţărani explică aşa :

— Cînd merg eu în ţară, paşaportul mă lasă să întru, şi pe urmă eu fac ce am nevoie să fac.

Jandarmul, către mine :

— Dar ce cauţi dumneata la biserici ?

Şi iar ţăranul, căruia-i dădusem sfatul de a face să se schimbe o veche cărţulie slavonească tipărită de Coresi cu cărţi noui româneşti, de folos pentru slujbă, se amestecă :

— Domnul a venit să ni dea cărţi la biserică ; iar, de luat, sînt destui să ni ia.

Supt ochii rămaşi bănuitori ai credinciosului jandarm, mînăm mai departe spre Buciumi, căruia i se zice azi Bucium.

Aici, biserica aşezată pe un deluleţ ni e arătată de cîrciumarul din faţă, un frumos român nalt, cu căciula lungă aşezată drept în vîrful capului.

De la Buciumi ne întoarcem spre linia Oltului, lăsînd în urmă munţii Făgăraşului de cari ne-am apropiat mai mult decît oricînd, aşa încît toate liniile, cotiturile şi scufundăturile lor se deslueşesc pînă în amănunte. Lazurile sînt şi ele foarte apropiate şi se înfăţişează de un brumăriu frumos.

Ajungem în satul, mai sărac şi mai leneş răsfirat, al Şercăiţii. Locuitorii de aici au fost de demult iobagi ai puternicilor saşi din Şercaia, cari li-au dat şi numele. Ca şi în celelalte sate făgărăşene, vechile familii, „fămeai", zice o însemnare de carte bisericească, s-au păstrat pînă astăzi, şi ele se cheamă cu porecle aşa de frumoase ca Bărbat,

Dumitrașcu, Braghеș, Vodă, Șărbănuță, Costea, Oancea, Hîrsean. Și aici nume ca Șolomon, Roven (Ruvim), Naftanail, vechi urme, ale bogomilismului, inspirat din *Vechiul Testament*, nu sînt deloc rare nici în zilele noastre.

Unul din mulții preoți pe cari i-a dat aici neamul Bărbat, a pus în scris cele mai însemnate întîmplări din viața satului, pe foi albe din cărțile bisericii clădite, după inscripție, în 1798 și zugrăvite în 1811. E vorba în acele rînduri umile de zăpezi mari ce închideau satul din toate părțile, de ploi cu „tină", de lupte și nenorociri, ca în 1848, cînd „la pod de Hăghig, la Olt, ungurii au pușcat pe Moise Șărbănuță, de au murit acolo, și Ioan Șolomon, și Gheorghie lui Iacov Codlie, și Gheorghi Aldea Cucu tot acolo s-au prăpădit, toți patru, dară acești 3 niminea n-au știut cum s-au prăpădit ; și au rămas de la toți 18 copii fără tată, săraci". Numai odată un strigăt de bucurie, în aceste cuvinte avîntate : „Să se știe precum la anul 1848, la Dumineca Mare sau la Dumineca Tuturor Sfinților, am scăpat de supt jugul cel greu al iobăgiei, adecă am scăpat, am fost slobozi, n-am mai fost iobagi". De atunci biată Șercăiță mică are zile mai bune, pe cînd departe marea Șercaie mîndră se plînge de tot mai marea încălcare a românilor, păziți de cele două biserici din margene.

Acum soarele scapătă spre seară și, pe cînd cele două linii de dealuri, unele verzi de păduri, altele pleșuve de lut, printre care curge Oltul, stau în umbră, o lată dungă de lumină preface lanurile de la poalele lor într-o mare de aur străveziu.

Drumul tot înainte duce la Șinca Veche, una din cele mai bogate așezări românești din Țara Oltului. Numărul caselor de piatră, cu perdele la multele ferești de către stradă, e foarte mare. Bogăția sătenilor se vede la tot pasul. Cutare din ei ar fi avînd peste 100.000 de florini. Pometurile sînt de un deosebit bielșug. Pînă și stradele par mai late decît aiurea.

Biserica, unită, nu prea are urme din trecut, afară de pomenirea unui ofiţer român mort supt steagurile stăpînitorilor lui în 1866. Şi totuşi de aici, din această boierime îndrăzneaţă şi înstărită, a plecat unul dintre cei mai mari cercetători ai trecutului românesc, omul cu puteri neînfrînte şi cu principii neclintite, care a vrut să dea neamului „hronicul" bogat al tuturor faptelor şi suferinţilor lui şi a trecut prin viaţă, cufundat în acest gînd mare, aspru şi neiertător faţă de alţii, pînă ce a căzut frînt pe o margene de drum care era însuşi locul răzleţ menit a-i fi mormîntul. În cimitirul stropit de flori galbene căzute din mănunchele pe care ieri le-au adus femeile la biserică, în acest cimitir unde acel mucenic al credinţii sale în ideie nu s-a putut odihni lîngă ai săi, mi se pare că văd rătăcind în singurătate mîndră chipul lui Gheorghe Şincai, neînduplecat şi neîmpăcat pînă dincolo de hotarele morţii.

După aceste gînduri de înduioşare şi de amărăciune, ce dulce pare satul Ohabei, cu biserica-i urcată pe dîmb şi cu multele cruci ale cimitirului său ţărănesc ! Pe una din ele, spoită în albastru, versuri pomenesc pe un moş bătrîn, mort dăunăzi, şi dintre dînsele se desfac aceste trei, de o împăcare cu moartea, de o înfrăţire în semnul ei cu natura şi cu Dumnezeu cum nu le poate scrie nici cel mai mare dintre poeţi :

Doamne, dă soare şi plouă,
Şi noaptea trimete rouă
Peste groapa asta nouă...

Satul Vadului are două strade model şi o biserică din anii 1870, înnoită chiar acum cu o cheltuială de 8.000 de coroane, care s-au strîns de la credincioşi „pă număruşe" (după numărul caselor). Lîngă dînsa e o singură cruce de piatră, care pomeneşte pe răposaţii Arsenie Bunea, mort în 1890, şi soţia lui, Verona Ursu, care s-a înmormîntat încă din 1872. Fiii lor au ridicat acest semn de amintire, şi

unul dintre dînşii e canonicul blăjean Augustin Bunea, care a plecat din acest sat vecin cu al lui Şincai bătrînul, pentru a fi astăzi cel mai bun istoric al românilor din părţile ardelene şi ungureşti, al căror trecut îl povesteşte, cînd are răgaz, în grai limpede şi sigur. Intru cu o deosebită bucurie în casa preotului, care e fratele prietenului şi tovarăşului meu adevărat.

Cotim prin Şercaia, şi iarăşi ni se desfăşură înainte, între dealuri, cu Oltul nevăzut din a stînga, drumul înnoptat care duce spre Făgăraşul ce se înseamnă prin lumina vioaie a fierăstraielor electrice, pe cînd mori sfătoase vîjîie, cînd mai tare, cînd mai slab, de mişcarea apelor de munte. În cîrciumă la Mîndra e încă multă lume, şi din această cercetare deasă a lăcaşului băuturii iese bătăi şi omoruri cu cîte şepte capete strivite, ca mai anii trecuţi. Mai în toate casele e aprinsă încă lampa sau, cum i se zice aici, lămpaşul, atîrnat de tavan pentru a lumina cina de sară, după o zi de muncă la holde. Dincolo de Olt, dacă priveşti bine, furnicarul de aur al stelelor de sus se urmează cu scînteierea măruntă a caselor altui sat care cinează şi se culcă : Şona.

VI. *ÎMPREJURIMILE FĂGĂRAŞULUI : A CINCEA CĂLĂTORIE*

Astăzi mînă bîrghişanul cel tînăr, care, la cîte un năcaz, îşi ia în sfîrcul biciului caii puternici şi inimoşi. Răpede pornim pe drumul ce duce drept la Beclean : în dreapta, nu departe supt dealuri, Oltul e acela care hrăneşte linia fragedă a copacilor de apă. Trecem printre pămînturi ale statului, adecă „bunuri erariale", confiscate prin timpuri de la cine ştie ce nobil nesupus sau sfădalnic; plopi înalţi mărginesc uneori calea, care merge apoi prin gardul viu al tufelor de salcîmi tineri, pînă ce între ţari-

nele sătenilor el n-are altă împrejmuire decît vlăstare tinere, prinse în lopățele, care numai tîrziu vor putea să dăruiască umbră drumeților verii.

Dincolo de Beclean e Dridiful. În zădar unii văd în acest nume un Dreidorf săsesc, pe care l-am fi cucerit pe deplin ca și pe Bethlenul de alături. Și în România era un pod al Dridifului, lîngă Gherghița, și desigur satul amintește pe întemeietorul său, care se chema astfel. El pare cam mărunțel și sărac. Două biserici dușmane își împart însă credincioșii. În cimitirul uneia din ele sînt multe morminte de piatră, răpede jupuită de inscripție ; la anume din ele crucea e încunjurată de o salbă de spice, ca să știe și gospodarul din pămînt că ogorul lui a dat roadă bună, sau poartă cîte o cunună de flori uscate, din care atîrnă o basma cu flori, ca steagul închinat al unei viețe tinere de flăcău sau fată fără noroc.

La ieșirea din singura biserică pe care o puturăm deschide, întîmpinăm un car mînat iute de o frumoasă nevastă tînără, cu o statură, un glas și cu toate acestea o seninătate care o face să samene cu o Ceres învingătoarea.

Încă odată venim în Voila pentru a-i scotoci trecutul din însemnările cărților bisericești. La biserica unită, ca și la cea neunită, stă la îndămîna cantorului *Cazania* lui Varlaam, Mitropolitul Moldovei de supt Vasile Lupu. Ar crede cineva că e numai o rămășită netrebnică a trecutului, precum sînt cărțile coresiene din alte biserici. Dar nu ; sînt asigurat că sătenii vreau să audă în acest rost vechi și cam străin, pe care mulți preoți și cantori îl află încîlcit și neînțeles, morala de la sărbători și, după ce o ascultă, cu toată răbdarea și luarea-aminte, ar fi suspinînd adînc de acel suspin în care țăranul nostru își mărturisește pocăința și hotărîrea de a fi mai bun. Și e înduioșător gîndul că după aproape trei sute de ani scrisul unui mitropolit din depărtata mea Moldovă, scrisul unui fiu de țăran din părțile Putnei mai poate mișca așa de adînc țărănimea românească de pe acest picior de plai stăpînit de străini.

Nu e mai lung decît de obicei de la un sat pînă la altul drumul spre Sîmbăta de Jos, din care unele cărți s-au rătăcit la Voila. Satul are lîngă el o herghelie sau o „stavă" a statului, cu funcționari unguri și nemți, și marea zidire galbenă, cu două caturi, în care pînă mai dăunăzi poruncea familia comiților Pálffy, e acum adăposul unor soldați de cavalerie ; bonetele roșii înfloresc printre bătrînii copaci ai parcului nemărgenit, cu vînătorile încheiate. Copii de alte neamuri se joacă în margenea drumului. Pînă și în cimitirul bisericii întîlnești lîngă nume românești, ca Talabă, și pe acelea ale străinilor cari la moarte nu și-au putut afla alt adăpost decît cel care primește pe ai noștri.

Biserica e neunită, și întreg acest unghi e al neuniților. A ridicat-o la 1806 vestitul Bruckenthal, care-și avea moșie, se pare, și aici ca și la Avrig. Sătenii au zugrăvit-o apoi cu cheltuiala lor, la 1814. Auzind aceste date, crîsnicul oftează și pomenește zilele grele ale iobăgiei, care nu s-a șters încă din amintirea dureroasă a țărănimii noastre.

Sîmbăta de Sus, altă moșie de vechi iobagi, unde însă stăpînul a fost de pe la 1700 neamul domnesc al Brîncovenilor, e chiar supt munte. Pe o potecă printre lanuri, ajungem într-o clipă la castelul care-și înalță coperișul ascuțit, țigla veche, din mijlocul uneia dintre cele mai minunate păduri bătrîne, cu pomii încărcați de roade. Palatul acesta cu multe încăperi și cu o largă sală de danț, ce-și înnegrește acum în zădar scîndurile necălcate, a fost zidit de Grigore Brîncoveanu, ale cărui inițiale, „G.G.B.", strălucesc aurite pe balcon, dar ale cărui arme au fost date jos de curînd, din porunca noilor proprietari.

Grigore, fiul lui Manolachi și nepotul de fiu al lui Constantin al treilea, care și el era nepot de fiu al bătrînului Constantin-Vodă cel măcelărit de turci, era un boier cu multă învățătură, un cărturar de grecește, care a și tradus și tipărit în această limbă, un nobil strălucitor, cu înțelegere pentru viața socială a Europei, între aristocrația că-

reia se putea mîndri cu titlul ereditar de „principe al imperiului". Deseori el petrecea ani de zile prin Ardeal, pe cînd războiul și turburările zguduiau țara de peste munte. Foarte evlavios însă în legea sa răsăriteană, el lăsă ca, după moarte, nefiind moștenitor din sîngele său, moșiile lui din aceste părți, Sîmbăta de Jos și Poiana Mărului, să fie spre ajutorul bisericii ortodoxe din cetatea Brașovului, de care biserică se îngrijea Compania grecească. Această Companie n-avea însă nimic național grecesc și cuprindea mai mult români sau greci cu totul romanizați. Nedibăcia românilor a făcut însă ca ei să fie învinși în procesul început cu grecii naționaliști, și astăzi, pînă la confiscarea apropiată de către stat, stăpînii moștenirii princiare brîncovenești sînt cei cîțiva greci din Brașov. Curatorul, d. Paraskevas, care-și înviorează bătrînețele la aer de pădure și de munte, înfățișează aici această numeroasă, simpatică și zdravănă comunitate, care și ea trăiește tot numai din averile pădurilor Brîncoveanului : o mie de iugăre ! Moșia, fără păduri, e arendată unor membri ai familiei Vasu, cari, subarendînd ogoarele, se bucură de pacea împărătească a frumosului castel din mijlocul pomilor roditori.

În mijlocul curții zace un capitel frumos, săpat în piatră. O mare floare de piatră așezată pe niște dărîmături slujește de bancă. Și aiurea, cîte o bucată de stîlp, înflorit la vîrf și pe laturi, se păstrează. În urîta poartă de cărămidă pe care Grigore Brîncoveanu o mîntui la 9 octombre 1800, se văd doi stîlpi de aceștia întregi și patru capitele, care cu vîrful în sus, care cu vîrful în jos.

Aceste lucrări de veche artă cinstită și bogată au făcut parte dintr-o casă și mai veche, aceea pe care, cu luxul ce se vede în casele egumenești de la Hurezul oltean, o clădise bătrînul Constantin-Vodă pentru a-și adăposti aici zilele din urmă, dacă mazilia ar fi să-l scoată înainte de moarte din scaunul domnesc al țării sale. Această mazilie a căzut însă asupra lui ca un trăznet, în strașnicul an 1714, cînd Paștile-i aduseră căderea și Sîntă Măria moartea

lui și moartea tuturor acelor fii iubiți, cărora li gătise un cuib de fericire asigurată. Curțile frumoase, cu stîlpii de horbote săpate, s-au dărîmat cu încetul, și sătenii au luat din ele piatră și cărămidă pentru căsuțele lor, iar acolo unde a stat frumosul lăcaș în stil răsăritean, adăstîndu-și stăpînul, e numai o mocirlă de cărămizi măcinate, din buruienele căreia se ivesc astăzi cele dintîi brîndușe de toamnă, gingașele flori vinete ale frigului și morții apropiate, — ca o pomenire, veșnic înoită, a fericirii patriarhale ce a murit năpraznic.

Pornim iute, pentru a întrece căderea pripită a serii, către pădurea în care se ascunde schitul brîncovenesc. Străbatem miriști, lanuri de cartofi, cucuruze, sămănate în pămîntul lutos, destul de sărac. Munții stropiți de neauă se înșiră în fund, hotar de țară și despărțitori ai aceluiași neam. La dreapta, în urmă, se ascunde satul Drăgușul, iar în stînga turnuri albe, mici, arată unde e Pojorîta, apoi Lisa și Breaza, în fund, supt codru. Trei piscuri albe se înfundă rotunzit, făcînd ceea ce se cheamă Fundul Sîmbetei. De o parte și de alta, vîrfurile se urmează într-o uriașă platoșă de păduri, în care, de la fagii, mestecenii, paltinii verzi, bradul negru duce la culmile de o albeață aspră.

Un drumușor de pădure suie spre o casă veche, cu obloanele de lemn închise. E reședința curatorului averii brîncovenești, stăpînită de străini. Lătrături furioase ne întîmpină pînă ce un bătrîn pădurar vine și face liniște. Turmele au început a se coborî de la munte, unde încă de acum frigul e fără milă, și ciobanii, păcurarii poienelor înalte gătesc de mămăligă în margenea unui rîuleț care, răsărind din munte, aleargă despletit spre lumina șesului. Cîțiva măgari — și aici ! — îmi stau în cale ; măgarii ciobănești îndeplinesc însă, precum se știe, una din sarcinile cele mai folositoare, și ei poartă încă în spinare toate uneltele și ciuoaiele baciului.

Drept subt colțul alb al Pietrei Roșii, în margenea soborului împărătesc al munților, între copacii deși, printre cari spumegă într-o năvălire zgomotoasă două rîuri de munte ce stropesc cu apă înghețată întreaga pajiște sămănată cu acele brîndușe plăpînde, vezi dărîmăturile schitului [1]. Un turn fără vîrf se fărîmă deasupra unei clădiri, cu pridvor și tindă, încinsă de linii zimțuite. Copaci supțirateci cresc pe zidul măcinat, și-i acopăr cu pietate goliciunea părăsită. Pomelnicul se vede încă, și din el se înțelege că mănăstioara a fost făcut de frații Manolachi și Nicolae Brîncoveanu în anul 1767. Deci nu sînt mai mult de o sută cincizeci de ani de la așezarea în casele cu totul sfărîmate astăzi a acelui Visarion, cel dintîi egumen al Sîmbetei de Sus răsăritene. Dar biserica grecească, moștenitoare a Brîncovenilor, n-a voit să păstreze mănăstirea clădită de dînșii întru pomenirea lor, și ea dă astăzi abia un ajutor unuia din lăcașurile satului. Și aici grecii au făcut ceea ce li s-a imputat cu dreptate în țară : mistuirea averilor mănăstirești, lăsînd să se nimicească de timp mănăstirea însăși.

La căderea serii ne întoarcem către sat. E un apus de toată frumusețea în cerul limpede care se încinge de jur-împrejur de lumină roșie la clipa cînd ochiul de foc scapătă după livezile din margene. De la munte se coboară încetinel prin miriști vitele satului, în lung șir alb mînat din urmă de o fată rumână și voinică, cu pălărie bărbătească pe cap și un cățelandru sfrijit lîngă dînsa.

Cercetez bisericile Sîmbetei după căderea nopții, străbătînd ulițile în care rătăcesc săteni, de la cîrciume sau într-acolo. Biserica din Sîmbăta apuseană e urcată pe un deluț ; recunoști ușor și în alcătuirea ei datina de peste munte : e desigur o ctitorie a Brîncovenilor celor mai noi, și de aceea și are dreptul la mărinimia grecească. Și aici, dar mai mult dincolo, în Sîmbăta răsăriteană, altă comună,

[1] Azi refăcut cu totul (1939) (n. a).

la care ajungi peste rîuri de munte cu punţile din trunchiuri răzleţe ce se clatină supt pasul sigur al sătenilor — chiar cînd au băut prea mult — şi al sătencelor, se descopăr îndată rămăşiţi din timpurile brîncoveneşti. Cărţile de slujbă sînt în parte de pe la 1700, şi, pe lîngă acelea, care pomenesc pe Visarion, „cel dintîi egumen", aflu una care mărturiseşte că vine de la „bunul stăpînul nostru Io Constantin Basarab Brîncoveanu Voievod".

Din aceste însemnări şi din spusele sătenilor, se deslueşte că Sîmbăta de Sus avea odinioară mulţi popi prin toate colţurile, hirotonisiţi mai tîrziu, foarte bine, la mănăstire. Supt Constantin-vodă, nu era decît o singură biserică însă, una de lemn, pe locul celei de piatră din Sîmbăta răsăriteană, clădită abia la 1786. Pînă tîrziu a rămas ceva din înrîurirea călugărească, şi cantorul de la această biserică, tîmplar sau „măsar" de meşteşug, crescut de un călugăr, care nu mai stătea însă la mănăstire, e cel dintîi pe care-l aflu ştiind să cetească, şi încă fără greş, vechea scrisoare de mînă a însemnărilor.

VII. *ÎMPREJURIMILE FĂGĂRAŞULUI: A ŞASEA CĂLĂTORIE*

Vedem pentru întîia oară Oltul în aceste părţi la trecerea spre Galaţi. E un rîu mare, lin, curgînd liniştit printre malurile joase; copaci de apă îşi moaie pe alocurea crengile blege într-însul; aici e alb şi vesel acela care, după ce a trecut prin două strînsori de munte, de la un capăt la celalt al Ardealului, vine la noi trist şi negru, îngust şi adînc, aducînd ca o solie de jale ce nu se poate mîngîia, de suferinţi ce nu se pot înlătura.

Un mare pod ţesut din bîrne se încovoaie deasupra lui. Înjghebarea lui prin 1850 a fost un mare eveniment pentru românii noştri de prin sate, deprinşi a trece tot

cu luntrea. El s-a păcătoşit însă cu vremea, şi acum trecerea pe dînsul e îngăduită numai călătorilor pe jos. Pe cînd se lucrează, în pufniturile aburului, la un alt pod, de fier, chiar lîngă acesta, carăle de ţărani şi trăsurile de „domni" trec pe un „hurduzău" în lunecarea înceată a luntrii încarcate pe luciul funiei de fier care e adevăratul „hurduzău". Tovărăşiile cele mai neaşteptate şi mai interesate se înjghiabă astfel pe scîndurile prelinse de apă ale podului umblător, care zi şi noapte îşi aşteaptă muşteriii.

Galaţii sînt un rînd de case săseşti, locuite numai de români, de-a lungul unui drum prăfos sau tinos şi în jurul gîrbovei bisericuţe vechi. Sătenii se ţin cu holdele, dar şi cu cărăuşia : cei mai buni birjari din Făgăraş sînt aceşti gălăţeni.

De aici înainte e tot ţara Ardealului, „pădurea" de odinioară a regelui ungur, cucerită asupra românimii din satele Someşului, Murăşului, Tîrnavelor şi Oltului. Ţinutul oltean e lîngă tine, şi de pe drumul care se înalţă răpede pînă foarte sus, vezi din a dreapta una din cele mai strălucite privelişti. Răzimată în munţii albaştri, în lazurile fumurii, o ţară întreagă îşi înfăţişează drumurile întortochiate, lanurile desfăşurate în lăicere verzi şi galbene, satele ascunse în livezi, turnurile albe ce răzbat şi stăpînesc deasupra copacilor. Dar dincoace o lume nouă ţi se vădeşte în locuri şi oameni.

E un mare sobor neorînduit de dealuri ce nu încap unele de altele, ci se amestecă, se încalcă, părînd încremenite într-o mare luptă pentru loc şi lumină. Dealuri galbene, bune, cu pămîntul supus plugului, cu brazda neagră, părintească pentru sămînţă, cu apele rari, trîndave şi tulburi, dealuri de bielşug lesnicios şi de drumuri grele — ca în Moldova şi Basarabia. Numai pe lîngă comunele săseşti, care încep în curînd, se mai află mari petece din pădurea fără de margeni ce era odinioară.

Încolo, numai mirişti şi cucuruze, întrerupte de cîte o largă pată întunecoasă de arătură proaspătă.

Şi alcătuirea satelor e asemenea cu cea moldovenească. Aici strada nu ţinteşte drept înainte, ci se întortochează şi se încolăceşte pe placul ei, urmînd înălţările şi aplecările pămîntului neorînduit. Curţile sînt mai mari, coperişurile de stuh şi paie cu mult mai dese decît în ţara Oltului ; clădirea, de bîrne şi de pămînt, e mai umilă şi neîngrijirea mai mare.

Oamenii se îmbracă şi se poartă altfel. Bărbaţii au chică, pe care o ung ; femeile poartă cojocele peste ie, iar pe cap, deasupra părului clădit sus, un cearcăn de mucava de pe căre se desfăşură pe spate vălul, „velitoarea" în toată lungimea lui ; fetele obişnuiesc a se înfăşura pe frunte cu o maramă neagră, ca la Sălişte, care flutură pe umeri. Văd tot feţe frumoase, obrazuri prelungi cu bărbia fină, ochi adînci. Această rasă mai bine înzestrată samănă iarăşi cu aceea care locuieşte cea mai mare parte din Moldova, din Bucovina şi Basarabia. [...]

Una după alta vin gospodării de oameni tineri, unde nici un zîmbet, nici un tropot de picioruşe, nici o vorbă nevinovată nu întrerup încruntata muncă îndărătnică pentru ban. Şi firește nimeni nu e în măsură să poată urmări şi pedepsi pe ucigaşele pruncilor ce nu s-au născut.

Şi această margene ardeleană pare o ţară foarte evlavioasă şi închinătoare de idoli în forme străvechi. Unde-ţi arunci ochii, pe drumuri, în cimitire, prin cîte un pridvor de biserică, vezi crucile, făcute mai ales de lemn, care înfăţişează răstignirea singură sau o întreită răstignire : cruci acoperite, cruci descoperite, cruci purtînd o tablă şi cruci cioplite numai. Pe una mai mare şi mai veche, la biserica din Buholţ, văd tipul desăvîrşit al lor : în faţă zboară sus cu aripi vinete „Tatăl Savaoft" în triunghiul

sfînt ; la mijloc, Mîntuitorul întinde brațele pironite ; jos Maica Precista și Sfîntul Ioan Botezătorul țin de mîni pe Satana, negru de drăcie și negru de mînie. Pe laturi, se văd heruvimi, cu capetele în aripi, Sfîntul Nicolae bătrînul și Sfîntul Vasile. Sfîntul Pavel cu sabia și Sfîntul Petru cu cheile.

VIII. *ÎMPREJURIMILE FĂGĂRAȘULUI: A ȘEPTEA CĂLĂTORIE*

Pe o minunată zi răcoroasă, lăsăm, părăsind acum cu totul Făgărașul, drumul prin Beclean, Dridif și Voila și înaintăm acum pînă la Beșimbav. Satul se mai cheamă și Beșimbac, și locuitorii se numesc Beșimbăceni. E sigur că ei vin în locul sașilor, cari au avut aici un Besenbach, pe care l-au părăsit de foarte multă vreme.

Un roi de copilași ieșiți din școală a coperit cele cîteva drumuri ale satului, frumoși, vioi și ageri. Nu se sfiesc să răspundă la întrebări, și te încunjură din toate părțile. Un băiețaș mai mare e de părere că temeiul la învățătură îl dau tot băieții.

E o singură biserică, unită, în jurul căreia s-a strîns acum tot satul. Cum s-a făcut aceasta, merită să se spuie. Erau adecă doi preoți, dintre cari unul, cel unit, avea un băiat, iar celalt, neunitul, o fată. Băiatul era cleric și fata bucuroasă să fie preuteasă în satul ei. S-au luat cu binecuvîntarea amînduror confesiilor, și confesia bărbatului a învins. Așa zice povestea, care e frumoasă într-un fel, iar în altul dovedește încă o dată ce încurcătură zădarnică și ce copilărie, care se sfarmă de cea dintîi potrivire a intereselor, e această dezbinare a românilor în două legi pentru același rit, în două trupuri pentru aceiași față.

Trecem iarăși Oltul pe „hurduzău". Podarul e un moș uscățiv, iute și hazliu la vorbă ; peste riu, baba lui unge cu humă culeasă din scorburile văilor un bordeiaș cît o colivie. Trecerea se face cu plată, și o înștiințare comunală arată amănunțit cît se plătește „după un vita mare" și „după un vita mică", adecă : „oaie, capra, miel, viniator, vitiel". Viniator e... o porcărie pentru rîmător.

Dincolo de Olt, întîlnim în suișul către Rucărul din aceste părți o ceată de țigani corturari. Ce mărețe și întipărite de o înaltă poezie visătoare sînt fețele prelungi, cu ochii de foc și lungul păr negru coborîndu-se inelat pe umerii goi ! Mai este și un bătrîn cu barba-n țurțuri sălbateci, și o țigăncușă descheiată și o bătrînă dăbălăzată, precum și trei danci, dintre cari doi au cămașă de amîndouă părțile, iar cel de-al treilea numai dindărăt. Cer crăițari, și, cînd îi aruncăm, toată lumea se prăbușește la pămînt, unde se zvîrcolește apoi în praful de lut. Un copil face roată din nou pentru ca să fie iarăși dăruit, iar alții aleargă sălbatec, nebun, după trăsură. „Da-i și lui, ca crapă", spune în treacăt, într-un grai ușor, încă o țigancă, ce trece pe lîngă noi.

Sîntem îndată în satul destul de mare al Rucărului, care se acață pe înălțimea gălbuie. Este o biserică neunită pe culme, făcută de la 1806 la 1811 pentru cei mai mulți locuitori ; cîțiva uniți au de vale o biată bisericuță nespus de săracă și de părăsită, căreia-i lipsește deocamdată preotul, pînă-și va mîntui învățătura la Blaj un tînăr simpatic care ne întovărășește. În acest sat sînt iarăși două *Cazanii* întregi ale lui Varlaam și o a treia în flenduri, pe care mi se îngăduie să o iau.

Un nouraș negru s-a ridicat de la munte. În curînd el pare că întinde aripi vinete care cuprind tot cerul. Cîteva picături cad, apoi un adevărat potop. Înaintea lui aflăm adăpost în casa mamei preotului neunit, alt tînăr. Locuința are un cerdac, la care ajungi prin scară de lemn, o tindă în care atîrnă o șuncă și alte uscături ce te ispitesc cu

mirosul bun, și o odaie cu laviți, lăzi și poliţe pline de ţesături și cusături. O parte le-a făcut bătrîna, alta nora ei, care are vreo cincisprezece ani abia. Se lucrează ii cu bete minunat de fine, briie, fote, care încunjură tot trupul și se cheamă tot catrinţe, velitori care se pun pe cap peste o formă de papură ridicată pe lături ca două coarne și supt care părul atîrnă în laţuri de codiţe, presuri și traiste. Fota-catrinţă și „coarnele" sînt semne deosebitoare ale rucărencelor. Împletituri de acestea vinde o rudă a gazdei noastre, cu cîte 40 de crăiţari bucata. Pe încetul mai soseşte cineva și, pe lîngă cantor, mai avem la această mică şezătoare de zi, strînsă de hatîrul străinilor, încă o nevastă și o copiliţă de nouă ani. Aceasta merge la școală în al patrulea an, poate ceti destul de bine, dar nu știe nici cine e rege în această ţară, nici cine păstorește biserica ortodoxă a Ardealului. În cea dintîi privinţă, îi dau lămuriri iredentiste.

Acum călătorim prin noroi, prin „tină" lunecoasă la vale spre „hurduzău", unde ne aşteaptă acelaşi „brudariu" bătrîn al vadului, căruia depărtaţii străbuni ii ziceau „brod" [1]. Ţigănimea corturilor rătăceşte acum undeva pe drumurile de la stînga Oltului, dar cară pline se îngrămădesc la trecere. Bătrînul găseşte o vorbă de glumă pentru a ni face loc nouă mai întîi : „Voi treceţi pe la mine în fiecare zi, dar dumnealor numai odată".

În curînd sîntem la Viștea de Jos. Sat mare, înșirat frumos de-a lungul unei văi bogate și limpezi, care aleargă din munţi, între cari unul poartă acelaşi nume al Viștei sau, în dialect și în scrisul cel mai vechiu, Ghiștei. Sîntem aici oaspeţii clericului cu faţa impunătoare și graiul frumos, care a fost ales de curînd protopop al „tractului" făgărăşean, părintele Nicolae Borzea, care binevoieşte să-mi fie un călăuz prietenesc în împrejurimile satului unde au stat ca paroh douăzeci de ani, dînd

[1] Bac sau pod umblător cu care se trece peste o apă. Brudariul îl mînuieşte folosind alunecarea lui pe un cablu fix (n. ed.).

locuitorilor pildă de hărnicie, de pricepere gospodărească și de omenie [1].

Pe ulița cea mare a Vișții sînt două biserici. Cea veche e a uniților. Așezată pe o înălțime, ea nu înfățișează nimic deosebit. Mai nouă, și foarte bine ținută, e biserica neunită, „biserica neunită" din jos, căreia nu-i lipsește decît *Cazania* lui Varlaam, de care s-au împărtășit mai toate bisericile din aceste părți ale Făgărașului.

O altă Viște se află mai sus, la o depărtare de vreo trei kilometri, pe cari-i străbatem în ziua următoare numai. Multe case cu gardurile de nuiele ; și podul de la unele din ele e uns cu tencuială peste asemenea împletituri de vergi. Destule coperișuri de stuh, care se înfățișează urît, fiind rău clădit și cu atît mai urît cînd fumul ce iese din cuptor se revarsă pe toată întregimea lui, înnegrindu-l ca după un foc. Mi se spune însă că un coperiș de țiglă trebuie dres necontenit, pe cînd cel de paie, dacă e bun, ține o viață de om. Altfel, e un plăcut sat de munte, cu ulița pietroasă, care urcă la deal. Văd frumoase chipuri de fetițe de școală, care se întorc fluturîndu-și părul bălan lăsat în plete. Și aici ca și în cele mai multe din aceste așezări buna stare e foarte puțin scoasă la iveală prin podoabele locuinții și ale portului. Însă la o călătorie oamenii se îngrijesc cît se poate de bine, și e o plăcere pentru noi să facem loc în trăsură unei voinice neveste rumene, în veșminte albe ca zăpada, care merge la gara Vișții de Jos pentru ca să-și caute apoi la Sibiiu bărbatul, cătană care s-a îmbolnăvit la manevre.

Acum seara nu ne putem urca pînă la aceastălaltă Viște, și căutăm deci, pe un drum destul de rău, peste văi și movile de lut, sămănate pe alocuri cu bolovani, satul Drăgușului, în vecinătatea Sîmbetei de Jos. Sosim

[1] Părintele Borzea, ajuns parlamentar în România Mare, a murit nu demult. — 1939 (n.a.).

numai la căderea nopții, învăluită în neguri și tulburată de căderea zgomotoasă a unei ploi de toamnă neogoite. Se mai vede ceva cînd intrăm în biserica neunită, nouă, clădită din venitul cîrciumei, care aparține comunei. Numai la lumina lumînărilor se deslușesc însă zugrăvelile foarte bune ale unei bisericuțe de lemn, ce a luat pe la 1790 locul vechii mănăstiri drăgușene, care fusese în codru, cu călugării și „logofeții" ei — ca meșterul caligraf logofătul Matei Voileanu, de pe la 1750 — pînă la dărîmarea ei din porunca lui Iosif al II-lea, împăratul distrugător al mănăstirilor unde se adăposteau călugării uneltitori contra Unirii. Prin noroi și supt șiroaie de apă mergem cu lumini ce sfîrîie fricos supt picături spre mărunta biserică unită, al cării preot e fiul unui protopop neunit. E firesc lucru ca el să primească fără mirare pe tovarășul său de legea veche.

Ne ascundem de ploaie în casa acestuia din urmă, a cărui primire bună e în curînd tulburată de sosirea jandarmilor. Un strajamester (sergent) și un firer (caporal) intră în casa preoțească fără nici o înștiințare, cu chipiile de servici pe cap. Cer pașaportul, nu-l află îndestulător pentru ca să se poată vedea bisericile, furișează tot felul de bănuieli, se mînie mai la orice răspuns, stau aproape un ceas în casă, tot cu capul acoperit, și la ieșire amenință că-mi vor face vînt peste hotar dacă nu voi aduce o învoire de la guvern. Aici deci nu există respectul pentru sfințenia casei fiecăruia, care e unul din temeiurile vieții popoarelor civilizate. Pașaportul dat în numele suveranului unui stat prieten e privit ca o zdreanță fără însemnătate și fără preț. Sau slujbașii de rînd sînt lăsați fără nici un frîu să se arunce asupra oamenilor cari n-au călcat întru nimic legile țării străine în care au conștiința că se află.

Călătoriile unui biet nebun din România care străbătuse de curînd aceleași sate cu pașaportul și revolverul

în mînă, cerșind cu amenințări ori pe unde putea, nu îndreptățesc cu desăvîrșire astfel de apucături. Altfel, poliția ar fi în drept să apuce de guler pe orice trecător pe străzile unui oraș în care de curînd s-ar fi făptuit un omor. Grosolănia de vizitii a jandarmilor ei nu ajută întru nimic la asigurarea stăpînirii ungurești în aceste ținuturi locuite de români, cari deocamdată au cu totul alte gînduri decît a pregăti o răscoală cu ajutorul profesorilor de universitate din România.

Ne întoarcem noaptea supt un cer cu stele, și a doua zi în schimb ne trezim cu cerul de neguri din care picură ploaie.

IX. *ÎMPREJURIMILE FĂGĂRAȘULUI: A OPTA CĂLĂTORIE*

Avînd acuma învoirea ce trebuie, mergem prin bisericile Arpașului de Jos, care se adăpostește supt zidul munților. Și aici a fost o mănăstire, și locul ei se arată și astăzi de săteni. La clădirea bisericii neunite, în secolul trecut, au ajutat și „domnul de pămînt" ungur și funcționarii, precum spune inscripția zugrăvită deasupra porții de întrare. Mai este și o biserică neunită, mai mică și mai săracă. Cei doi preoți sînt rude și poartă același nume. La Arpașul de Sus, cu altă amintire de mănăstire, n-am putut merge.

Arpașul de Jos e reședința unei preturi (subprefecturi), avînd în fruntea ei un „prim-pretor" sau fö-solgabirău și un „pretor" sau solgabirău, cari atîrnă, la rîndul lor, de vice-comitele și comitele, ali-șpanul și șpanul din Făgăraș. Oficiul e așezat într-o casă urîtă cu două rînduri, care se înnădește acum. Birourile ocupă numai rîndul de sus, în care se suie țărani după afaceri, și, pe cînd se dezbat acolo pe ungurește trebile statului, de jos,

unde învaţă copiii şcolii confesionale, se înalţă în auzul meu un sunet argintiu de glasuri limpezi care suie şi coboară, cîntînd *Tatăl Nostru* pe românește. Şi mi se pare că văd în aceasta un simbol al împrejurărilor de astăzi în această ţară : sus, sila pripită, bănuiala, prigonirea, iar, jos, o imensă cîntare a milioanelor de glasuri curate care cer lui Dumnezeu dreptatea, cu siguranţa că vor căpăta-o.

În stînga, către Vişte, sînt cele două Uce, numite şi ele Ucea de Sus şi Ucea de Jos, după cursul riuleţului lîngă care sînt clădite. Acest rîu porneşte din munte cam în acelaşi punct care vede obîrşia Argeşului nostru. Soarta uneia din aceste ape şi a celeilalte pare a oglindi soarta neamului românesc ce trăieşte pe margenea lor, de o parte şi de alta a muntelui : Argeşul merge în Dunăre de-a dreptul, pe cînd aceastălaltă apă de munte nu ajunge acolo decît după multe rătăciri şi schimbări de nume.

Ucea de Sus are două biserici, dar cei doi preoţi bătrîni, cu bărbile albe, sînt veri din fraţi şi samănă destul de bine. Cele două clădiri albe au, de altfel, aceeaşi portiţă de intrare, aceeaşi curte, acelaşi cimitir sau „progade", în care se înfrăţesc mormintele româneşti ale acelorași plugari români, asemenea în făptura lor sufletească, precum şi în cea trupească.

Ucea de Jos începe cu o ţigănie de vreo sută de suflete. Căsuţe mici, strîmbe dar mult mai bune decît ale ţiganilor noştri. Aici e şi oarecare înlesnire, şi purcei guiţă în curţile acestor meşteri de linguri. Portul e ca şi al ţăranilor noştri, cu cari aceşti oaspeţi caută să samene cît pot mai mult, şi te-ai crede într-un colţ sărac de sat românesc dacă n-ar fi feţele prelungi, palide, cu calzii ochi de visare sălbatecă, pe cari nici o sărăcie şi nici o umilinţă nu-i poate stînge.

Satul e „curat" din punct de vedere confesional, adecă are numai o lege, pe cea neunită. Bisericuţa e lăsată cu

cheia deasupra ușii : florile de Sîntă Mărie se usucă deasupra icoanelor, ouăle aduse de închinătoare stau încă pe discuri și crăițarii culeși de la țărani se văd în margenea mesuței cu icoana hramului. Sătenii sînt deosebit de evlavioși și se tem ca de foc de afurisanie și de pedeapsa, de „bătaia" lui Dumnezeu.

În margenea din jos a satului, la drum, stăpînirea și sprijinurile ei sînt reprezentați printr-o școală de stat, văpsită urît cenușiu și care nu e decît un fost han prefăcut, precum și prin două cîrciume ținute la un capăt și la altul al podului de doi evrei, tatăl și fiul, cari vînd un „spirt" foarte puțin sfînt. Altfel, evrei de aceia cari știu românește mai bine decît cei de la noi (pe aici sînt chiar și evrei cari nu știu altă limbă decît românește) [...].

•

X. *ÎMPREJURIMILE FĂGĂRAȘULUI : A NOUA CĂLĂTORIE*

După amiazi, apucăm spre Olt, către Feldioara, așezată dincolo, în Ardeal. Și, fiindcă e vorba iarăși de Ardeal și de Țara Oltului, nu se poate spune îndeajuns cît se simte și de popor pînă în ziua de astăzi această deosebire. O viață politică și socială deosebită timp de atîtea veacuri a deprins pe locuitorii de același neam ai celor două maluri a se privi cu ochi de batjocură, dacă nu de dușmănie. În cele mai vechi timpuri, Țara Oltului pare să se fi ținut de Oltenia noastră, de acel voievod oltean din Gorj și Vîlcea, care mai tîrziu și-a închinat steagul înaintea domniei argeșene întemeietoarea marelui principat al Țării Românești. „Marii voievozi" au rîvnit totdeauna spre părțile Făgărașului, și de aceea Ludovic cel Mare a vrut să-i cîștige dîndu-li ca o feudă ducală acel pămînt de margene, în care ai noștri ar fi vrut să rămîie stăpîni desăvîrșiți. După înlăturarea drepturilor domnești asupra

acestei părți de peste munte a Olteniei, rămase desișul îndărătnic al boierimii strămutate de dincolo prin cărțile de danie ale voievozilor, răzeșie săracă, mîndră și vitează, ca bradul crescut pitic și ursuz pe țărna pietroasă a unui munte înalt pe care-l bat vînturile vrăjmașe. Dincolo de Olt era în acel timp bogăția fundușului, pămîntului regal dat pe mîna sașilor, cu holdele și pădurile lui de pe dealuri. Românul stătea aici ca un rob sau se strecura ca un dușman, arzînd casele și furînd vitele. Cînd îl prindeau, furcile-i știau de rost, dar cîtă vreme era slobod, codrul recunoștea într-însul păunașul lui. Pînă la 1848 și la desființarea iobăgiei, pădurarii erau treziți noaptea de voinici necunoscuți cari piereau în întuneric. „Dacă n-aveau hrană, spune cineva care-și mai aduce aminte, ziceau tatălui meu : «Ai ceva și pentru noi, fîrtate ?» iar, dacă erau sătui, ziceau numai : «Fîrtate, noapte bună»". În 1848, cînd flacările răzbunării au încunjurat vechea clădire blăstămată, aici s-a vărsat mai mult sînge. Mi se povestește despre un nemeș ungur care pentru o ceartă de moșie făcuse să piară în temniță pe un bătrîn boier și care a pierit atunci, după îndemnul flăcăilor rămași pe urma lui, de mîna ardelenilor cu topoare și furcoaie, cari l-au legat de cai neînvățați și l-au prins de scocul morii pînă l-au văzut că se sfîrșește în rugăciuni zădarnice și în blăstăme. [...]

Ardeleanul rîde de sărăcia țarinii de peste apă, cînd cîntă :

Țar-a Oltului
Țară de săcară,

țară de săcară pînă astăzi, și nu de grîu sătios,

Pămînt de ocară.

Iar olteanul boier răspunde lăudîndu-și valea, în care

Cîte lunci
Atîtea cruci,

sau zugrăvindu-și astfel pe acel vecin robag sau haiduc :

Ardelean cu țundra sură,
Ziua bea și noaptea fură.

Satul Feldioarei e risipit pe o înălțime, în dosul căreia vin altele, de cea mai neașteptată și ciudată înfățișare. Sînt adînciturі care par săpate, linii drepte care arată să fie rînduite de mîna omului, piramide cu unghiul desăvîrșit. Localnicilor li place a vedea în acești mici zimți de dealuri vechi întăriturі romane, fără a se gîndi la greutatea unei răscoliri așa de uriașe a pămîntului și la puținul folos pe care ar fi putut să-l aibă. Imităm așa de des natura, încît și ei îi este iertat să ne imite prin anticipație. Numele acestor jucării ale ei e tot așa de întortochiat și neînțeles, ca și înfățișarea pe care o au : li se zice Pătărlîile.

Mai este și o rămășiță de cetate din care s-ar fi scos bani de la Domițian și Traian : n-am avut răgazul s-o văd, în căderea pripită a serii. Era aproape întunerec cînd am ajuns la cele două bisericuțe cu turnurile ascuțite, de țiglă veche, ce se tupilează supt Pătărlîi, în aceeași curte, care e progadea [1] tuturor sătenilor. Cele două micuțe clădiri vechi samănă bine între ele. Cea unită vine către poartă, și e ceva mai mică : înaintea pragului ei e răspîndită în tufe cu mirosul puternic floarea de tămîiță cu bobițele mărunte, verzi. Preotul, care se bucură de faima unui vestit gîcitor de taine, e un bătrîn cu barba albă stufoasă și trupul de luptător pe care anii nu-l pot îndoi ; în acea clipă de seară, în mirosul tare și sălbatic al tămîiței, în acea tindă întunecoasă de veche biserică mucedă, prin adîncul negru al căreia scînteie luminile de ceară din mînile noastre, el pare patriarhul unui trib de uriași, coborît din palatul Pătărlîilor, de unde urmărește mersul stelelor pentru a prezice viitorul.

[1] Cimitir (n. ed.).

Iarăşi trecem Oltul în noaptea umedă cu picuşuri de ploaie rece. Între cele două colibe de pe culmea tinoasă aşteaptă bătrînul brudariu, privind cu ochii obosiţi la dunga lată de argint a Oltului, nemişcat ca un lac. Tropotul cailor pe luntrea care lunecă pe nesimţite, vorba rară, supusă a moşneagului, pustiul negru ce mărgeneşte apa lucioasă îţi cheamă în minte scene de trecere războinică în bătrîne timpuri sălbatece.

XI. *SPRE SIBIIU*

Ne despărţim în sfîrşit de tata Birghişanul, care pe vreme bună şi pe ploaie, cu bucurie şi cu năcaz, tăcut şi în una şi în alta, afară de cîteva cuvinte aruncate în treacăt, a fost cîteva zile purtătorul nostru. Cu toate că aş fi vrut să merg şi mai departe cu putinţa aceasta a vederii în toate părţile, cu răgazul popasurilor în care poţi cerceta locurile, bisericile, casele şi oamenii, trebuie să iau pînă la Sibiiu trenul. El se opreşte la revărsatul zorilor în staţia Viştii de Jos.

Niciodată greoaia maşină cu mirosul de cărbuni şi ferestuicile chioare nu mi s-a părut mai mult o temniţă decît în acel ceas de ivire nehotărîtă a unei zile albicioase de toamnă. De la Arpaşul de Jos, cea dintîi staţie, se vede bine, dar ce tristă e această cale în drumul cufundat, departe de sate şi între pereţii impuşi ai staţiilor, plantaţiilor, semnalelor, împestriţate cu unguri decorativi ca o reclamă minciunoasă, menită să ascundă atîta românime curată!

Porumbacul de Jos se desfăşură mai bine decît alte sate pe care abia le ghiceşti în dosul livezilor îmbîcsite. Flăcăi ies călări la ţarine, un ciobănel în sarică îşi răsfiră

oile pe pajiște. Turnurile țepoase ale celor două biserici își fac în ciudă ca două cumetre rele ce nu încap una de alta la slujba cea sfîntă lui Dumnezeu. Acesta e unul din cele mai bune sate făgărășene, și lucrul l-a înțeles și un conte italian născut în Germania, care a venit aici cu servitorii săi englezi și stă în fiecare an luni întregi de zile vînînd codrii cu hăitași români cari-i caută ursul, „capra" și „porcul".

După Porumbac linia de dealuri, care ascundea aproape cu totul, din a dreapta, munții, se prăbușește în căderi răpezi, ca o costișă de cetate. Ești mai aproape și de linia înaltă a hotarului și de ștergarul de argint al Oltului întins pe pajiștea verde. Valea se tot strînge, pregătind o închisoare apei care s-a deprins a merge lin și vesel, de cîte ori nu duce în sine mînia năprasnică a pîraielor muntelui, a rîurilor de prin sate.

Pe o modîlcă a șesului oltean se revarsă un sat mare, cu multe coperișuri roșii și două biserici greoaie, dintre care cea mai depărtată e înnegrită de timpuri. La el duce o strajă de plopi vechi, și alți tovarăși de bătrînețe ai lor se îngrămădesc în cuprinsul foarte larg al unor ziduri de cărămidă înroșite de ruină. Trenul se oprește mai mult înaintea unui fronton de gară ce se recomandă Felek. Odată cînd erau sași pe acolea — unguri n-au fost niciodată — adecă pînă prin anii 1840, ei ziceau satului: Freck. Iar pentru noi, cari sîntem acum singurii stăpîni aice, unde avem și o protopopie, acesta e Avrigul.

Avrigul lui Gheorghe Lazăr, care a pornit de acasă ca un dascăl sărac la copiii unei cocoane bogate din Bucureștii cei cu carte grecească pentru lume, și cu carte românească numai pentru biserică, și care a dus cu sine binefacerea acelui spirit național pe care-l răspîndise dincoace școala lui Clain, Maior și Șincai. Înviorătorul unor timpuri vestede a rămas totdeauna dascăl sărac, precum plecase, și într-o zi, după tulburările de la 1821, în care nu și-a putut afla rostul, o căruță țărănească îl aducea

bolnav de moarte în locul umil de unde plecase la drumul lui de apostol. În mijlocul Bucureștilor, în marmură, avrigeanul pletos cu mustața mică, mușcată în clipele de amărăciune, stă în picioare, făcînd o mișcare care, în numele spiritului, poruncește timpului să se schimbe ; aici țărîna lui se amestecă în pămînt cu țărîna altor plugari, frații, părinții, moșii și strămoșii lui, tot iobagi de-ai lui Bruckenthal și ai altor nemeși de cei cu copacii din vale. Un mic semn de piatră cu cîteva slove arată că acest trup de sărman zace în pămîntul bisericii neunite, dar gîndul ce a fost în el, acela e și în biserica unită și în toate bisericile și casele de cărturari ; el suflă slobod și tare în largul românimii întregi.

Îndată după Avrig dealuri mărunte, movile rupte se înalță și cad în șes. Încă de la Sebeșul de Sus, în dreapta dealurile oltene, purtînd vii și holde, se prefac în mari movile ascuțite, pe care le acopere pădurea. Înălțîndu-se și îndesîndu-se tot mai mult, ele parcă vreau să înfrunte munții din față, închizînd drumul Oltului.

Deodată acesta se încovoaie și fuge, cotind printre înălțimi spre plaiurile noastre libere.

Drumul trece cotitura apei pe un pod mare, între căciuli uriașe de muncele, la poalele cărora, prin cărăruși albe, se strecoară șiruri de vite albe, de bivoli cu pielea de satană. Mari sate grămădite, cele mai multe cu sași în ele, biserici negre, cocoțate sus, se aciuiază între ridicăturile pămîntului. Apa Sibiiului lucește cîtva timp ca o vîrcă de oțel în verdele pajiștelor bogate. Apoi șesul sibiian se lărgește pentru locuințe și holde, mărginit numai din a stînga de blîndul șir de dealuri al apusului.

CARTEA A III-A

ȚINUTUL SIBIIULUI

I. *DE LA HOTAR LA SIBIIU*

Nici o trecătoare în Ardeal nu samănă cu cealaltă. Cine e deprins cu înălțarea treptată a culmilor, cu tot mai marea adîncire a brazilor sumbri, cu clădirea tot mai sus a lespezilor goale pe valea Prahovei pînă la Predealul tăiat în munte ca de sabie, va rămînea nedumerit la Turnul Roșu. După Rîmnic și pînă pe la Lotru, drumul e mărgenit de clădării mari de pămînt amestecat cu bolovani albicioși sau roșietece, peste care crește verdeața palidă a mestecenilor ce-și pleoștesc leneș crengile zburlite și molii. Apoi se face ca o îndulcire a frămîntării de dealuri ; în zări mai largi se rotunzesc mari movile blînde, mai mult pleșuve, pe cînd soarele bate-n culmile rămase în urmă, prin verdele slab al cărora zvîrle pale de aur zîmbitor. La o schimbare nouă, calea se zugrumă între muncele golașe ; Oltul fără maluri, nici măreț, nici curat, nici vesel, are toată valea numai pentru perindarea apelor sale gălbui. Drept înaintea căsuței de pază, cu pana sucită dîrz la căciulă și hainele strînse strengărește, stă grănicerul tînăr, care înseamnă cel din urmă punct al stăpînirii României noastre. La altă căsuță ca aceea, jandarmii și finanții vecinului cu pene de cocoși și lampasuri verzi. Hotarul a căzut, ca un ascuțiș în carne.

Apoi în pasul îngust, bun de pază, rău pentru oşti năvălitoare, un mare turn vechi răsare cenuşiu pe margenea Oltului, prelungit prin clădiri mai noi. Acesta e turnul Lotrului, lîngă pîrîul ce se numeşte Lotru, pentru. şiretele lui apucături tîlhăreşti. Pe aici ar fi stăpînit din vechi, după legendă, groful sas Conrad, apărătorul hotarului unguresc, acum şapte sute de ani aproape împliniţi. Tot mai departe, dealuri, cale îngustă, umbră — şi lunecarea de oţel negriu a Oltului tihnit. La capătul gîrliţei de munte, cam pe la un mijloc de culme, un mare turn, pe tencuiala zdrenţuită a căruia se văd pete roşii, nu ca de sînge, ci ca de floare. Din aceiaşi piatră sînt făcute o samă de locuinţi întunecate, de ziduri de împrejmuire, îmbunate acum, care nu mai spăimîntă şi nu mai slujesc la nici o nevoie de oaste. E Turnul Roşu.

Ceva mai departe ai de jur-împrejur prăvălirea modîlcoasă a muscelelor îmbrăcată cu mesteacăn. E mai înalt, mai umbros şi mai trist decît dincolo ; îţi lămureşti astfel şi negrul veşmintelor de aici faţă de albastrul Vîlcii, care abia zîmbeşte, faţă de roşul veselelor muscele bătute de soare ale Argeşului şi mai ales ale Muscelului. Oltul e acum mai deopotrivă cu sine, mai bine păzit de sălcii mari, care se apleacă asupră-i închinîndu-i-se ca robii ; apa lui vine mai scurt şi sigur, într-o înaintare domnească, fără îndrăzneală şi vioiciune, dar mîndră. Apa se pierde curînd în dreapta, făcînd unghiul desăvîrşit, întorsătura de cot strîns prin care el vine de la depărtatele izvoare, după ce şi în aceste părţi româneşti face o „Ţară a Oltului". Nu mai sînt de acum decît ape mici, care au mersul lin şi nelămurirea lutoasă a stăpînului lor, Oltul. Necontenit se vede în fund verdele dulce, albastrul brumariu al rostogolirii munţilor vîlceni, peste cari de aici se văd fluturînd nori şi şuviţe negre ca fumul.

Aici, între aceste culmi, avînd în faţă această catapiteasmă a ţării sale, Mihai Viteazul a învins pe cardinalul

Andrei principe al Ardealului și i-a luat locul, făcînd domnie de voinic în locul domniei de preot, și domnie de „păstor român".

Pe margenea drumului, la ulucile caselor, în gări, se văd multe femei cu cîrpa neagră înfășurînd capul rotund și căzînd pe gît ca o aripă, mulți săteni cu pălăriuța rotundă — românii de aici. Pămîntul a fost însă odinioară tot al sașilor, cari-l primiseră danie de la rege pentru a-l lucra și a-l apăra. Pretutindeni se vede pecetea lor, în cîmpii mici, bine îngrijiți, gunoiați și întrebuințați cu scumpete gospodărească ogoare de porumb, zarzavaturi, petece de vie, livezi bune. Ținut de oameni stăruitori, harnici și economi, cari au adus în „pustiul" românesc datine de străduință minunată de prin țări depărtate de sfîntă muncă îndelungată a oamenilor. Ca la Rin, vezi pe costișe satele cu case greoaie, zidite ca pentru o mie de ani, cu coperemintele apărătoare, de țigle roșii-șterse, care se urcă în țugui cu șirurile lor de zimți rotunzi, ca de platoșă ; drumuri albe drepte, piețe, cîte o mare biserică, scoțînd turnul puternic ca un gît de barză dintre umerii ridicați. Așa vezi Porceștii de lîngă stația hotarului, Tălmaciul Mare, Veștemul, care a dat românilor pe bunul Teodosie, mitropolit al Ungrovlahiei la dreapta lui Șerban Cantacuzino și a lui Constantin-vodă Brîncoveanu, Șelimbărul, locul biruinții neuitate.

În Veștem, slove mari negre pe o puternică zidire strigă pe românește : Școală. Sămănăturile frumoase la care lucrează încă ai noștri în haine negre și albe, spun, tot pe românește, muncă. Și, prin aceste două puteri al căror rod nu se pierde niciodată, un vînt de prefacere trece asupra colțului de viață săsească, și clopotele din turnurile roșii freamătă un cîntec de jale așteptînd să cheme alte clopote la altă rugăciune decît aceea a lungului șir de oaspeți străini.

Aici românii luptă și cuceresc. Aiurea, ei au fost în toate timpurile : anume în satele românești ale Sibiiului.

Ca să vezi însă în amănunte toate aceste locuri, trebuie să pornești încet — cu caii săsești cari nu se grăbesc și nu obosesc niciodată, cu „cocișul" român, bucuros de vorbă și cinstit, sau cu cel sas, care amuțește pe capra lui și cere totdeauna ceva mai mult — într-o limpede dimineață de primăvară sau de toamnă, cînd Sibiiul se înfășură-n urmă în raze tinere, pe cînd o brumă de albastru nelămurit acopere ca un zăbranic de taină lungul șir de munți din față, printre cari gicești dunga ce a fost tăiată pentru trecerea Oltului.

Întîi cîmpie abia corogită, din miriștile sau din tinerele sămănături ale căreia se înalță marele mormînt de țărnă al movilei lui Mihai-vodă. Uite pe acolo au venit oștile, supt muntele vînăt înnegurat, prin miriștile toamnei tîrzii, peste rugina frunzelor moarte din novembre. Dincoace, de unde vii și tu, a sosit cardinalul Andrei în haina-i de purpură sîngeroasă. Peste aceste brazde sfărîmicioase au sărit haiducii, cazacii și minunații călăreți, în platoșe ca argintul, ai voievodului cuceririi. Prin acele gropi unde se ascunde, acum, în august, prepelița împovărată de dulcea hrană a grîului, s-a încleștat încăierarea cea mare. Spre stînga a fugit trufașul principe, cardinal și episcop, lepădînd de pe dînsul haina roșie ca sîngele vărsat pentru setea lui de stăpînire. Iar supt aghiasma preoților români aceia pe cari moartea-i alesese în rîndurile învingătorilor ca și ai învinșilor au fost culcați alături în locul peste care s-a clădit sus țărîna pomenirii.

Acel mare sat din față, cu porțile și zidurile bătrîne, înnegrite uneori și dărăpănate, cu biserica veche și frumoasa școală nemțească nouă, e Șelimbărul, pe care sașii îl numesc Schellenberg. Dincolo de mica apă noroioasă și de malul nisipos în care sapă țiganii și se bălăcesc copiii, e cuibușorul de patruzeci de case al românilor ; sus pe dîmb, unde bate aspru vîntul încărcat cu mirosuri de busuioc sfînt și jalnic, e bisericuța, de unde privirea lo-

veşte drept movila măririi noastre biruitoare. Vor fi oare cîndva oamenii din această margene stăpînii marilor case gospodăreşti ale saşilor de peste „vale" ?

În Bungard, satul vecin, de dincolo de sălcii, pe costişa dealului, această minune s-a întîmplat. Era odată aici un Baumgarten, o „livadă" a saşilor, locuită de oameni cari, vorbind nemţeşte, păstrau şi pentru români numele de şchei, al vechilor locuitori de rasă slavă, ca în Ruşcior. Ei erau evanghelici, şi aveau o frumoasă biserică, acolo unde astăzi stau copaci singurei pe locul din faţa şcolii, de unde s-au cărat pînă şi dărîmăturile. Erau preoţi luterani, dintre cari cel din urmă a plecat dăunăzi ca să trăiască din pensie în oraş. Era o mare avere bisericească, o eclejie (de la latinescul ecclesia), pe care consistoriul săsesc o dă astăzi în arendă, pe un preţ de nimic, unor ultimi „şchei", corciţi şi ei cu românii, cari mîni vor cumpăra şi această rămăşiţă a unui trecut mort şi îngropat cu voia lui Dumnezeu.

Bătrînul preot de optzeci de ani, care, singur şi împovărat de toate durerile lumii, suie la deal spre biserica lui, cu paşi mărunţi, pe cînd vîntul înteţit îi mişcă lunga barbă albă pe cămaşa de ţăran, acest patriarh al neamului nostru îşi mai aduce aminte cînd, prin 1850, la venirea lui, erau mulţi saşi, cari aveau maghistratul şi se purtau ca domni. Dar ei s-au stins pe încetul, s-au dus, ori „s-au dat de partea noastră", cum dovedesc şi ochii albaştri blînzi şi cîrlionţii bălani ai altora dintre copii. Astăzi în casele cu obloane verzi sînt numai români, îngrijindu-şi livezile şi săpînd milioanele de castraveţi, din vînzarea cărora mai ales se ţine viaţa satului.

Biserica, zidită odinioară de Compania grecească a Sibiiului şi de Maria, fiica lui Şerban-vodă Cantacuzino şi văduva vînătorului de domnie aga-colonel Constantin Bălăceanu, această biserică întru toate grecească a fost dărîmată în veacul trecut. Din ea a rămas numai zidul de

împrejmuire, crucea de piatră prinsă în el, cîteva lespezi de mormînt cu litere grecești, unele icoane pe fond de aur și catapiteasma săpată, afară de dîmbul de ruine de la poartă. Clădirea nouă nu se deosebește decît prin mărime, dar ea cheamă prin aceste proporții de departe privirile călătorului, ca un trofeu al biruinții românești.

Satul următor, destul de îndepărtat, e Veștemul. Aici au stat, ca în Orlat, grănicerii, și de la dînșii au rămas casele mari, de formă mai mult săsească, izvorul în jurul căruia roiesc femeile cu cofițe, locuința, mai mare, a căpitanului de pe vremuri. Și strălucita școală cu două rînduri, al cării titlu e pus în trei limbi și a cării pecete e numai ungurească, se ține tot din averea grănicerilor de mult desființați. Biserica, unită, are o *Evanghelie* de-ale lui Șerban Cantacuzino, trimeasă aici de Gheorghe Brancovici, ce-și zice însă acum, românește : Brîncoveanul, și care a fost fratele mitropolitului Sava, vestit pentru chinurile și umilințele ce le-a îndurat de la craiul unguresc al Ardealului. Șerban și Sava sînt pomeniți și la vechiul pomelnic pe lemn. Pe atunci Veștemul dăduse și un mitropolit Țării Românești în acel bun și curat Teodosie, care a priveghiat cu atîta iubire, supt vodă Brîncoveanu, la înaintarea și desăvîrșirea literaturii noastre bisericești.

De aici munții minunat împăduriți îmbrățișează toată zarea. Ești la picioarele lor în marele sat al Tălmaciului, amestecat, de sași și de români, cu zidul alb al cimitirului înflorit cu inscripții germane. Ce curat e vinul pe care-l aduce de la cîrciuma cu ferestile înalte fetița frumoasă care rîde cînd spune că o cheamă Ana !

În stînga curge iutișor rîul Săghiiului sau al Sibiiului, grăbind spre marele Olt, încă nevăzut. În dreapta aleargă rîul Sadului spre colțișorul de viață țărănească, de unde ni-au venit mitropolitul mucenic Ioan Inochentie Clain, căruia-i zicea de-acasă Micul, și blîndul călugăr Samuil,

nepotul său. Mai în fund e Tălmăcelul, al cărui turn de biserică abia se zărește din verdeață. Iar pe înaltul deal din față se deosebesc limpede zimții suri ai vechii cetăți Landeskrone, „cununa țării", astăzi sfărîmată și părăsită pe culmea ei pustie.

Tot mai înainte prin vălmășagul munților rotunzi, gîrbovi, înveliți în cojoacele lor de păduri. Calea se strînge, și un drum de piatră duce acum printre casele mari de bîrne, rău tencuite, cu înalte coperișuri negre, ale Boiței. Încetarea negoțului de porci cu Țara Românească a sărăcit acest cuib de munteni, unde femeile fac fînul pe pajiști, culeg în vale cucuruzul în tuláie (coceni) și fasolele sau pleacă spre tîrg în cioareci, călări bărbătește pe blînzii și sigurii cai de munte. Și acum calea ți-o taie lata dungă de întunerec a Oltului, care trece trist, după lăsatul lui, între nisipurile și sălciile malurilor joase.

Pentru cîteva „pițule", doi săteni voinici te trec, cu trăsura și cu caii, pe podul umblător, mișcat de funia de fier a hurduzăului. Apa tulbure, frămîntată de vîntul rece, se mișcă greu, în năcaz, înaintea scîndurilor îngreuiate.

Acum de o parte e gara cea lungă a Turnului Roșu, care turn sîngerează încă de o ultimă licărire de soare drept înainte la capătul Boiței. În față sînt Porcești, bogat sat de hotar, cu livezi de nuci și pruni pe munte și 30.000 de florini în casa bisericii. Această biserică e făcută cu banii lui Matei Basarab, prin boiernași de ai lui, trimeși aice pentru aceasta, la 1653. Frumoasă frunte de zimți și de brîu, care se încovoaie încadrînd sus ușa, firide cu și fără icoane, stemă a vulturului negru cu crucea în plisc. Turnul cu fereastă gotică, ce s-a adaus ceva mai în urmă, se potrivește cu clădirea, care a fost hîzită însă în fund printr-o umflare de mai dăunăzi a stranelor și a altarului, pe care, din fericire, o ascunde, cînd te uiți de departe, un arbore bătrîn.

Acum, la căderea serii, se întorc în sat vacile răzleţe, bivolii într-o legănare greoaie, multele turme supuse, mînate de copilaşi cu ochii negri, neînchipuit de frumoşi. E totuşi, în atîta viaţă ce se grăbeşte spre odihnă, o mare tăcere. Şi cornul lunii stăpîneşte liniştea sfîntă coborîtă asupra văii Oltului trist.

II. *SIBIIUL*

Pînă astăzi Sibiiul, un oraş de 30.000 de locuitori, păstrează ceva din trecutul său puternic şi aristocratic. De la început, el s-a impus ca un centru al săsimii. Foarte bine păzit prin aşezarea lui acoperită, apropiat de părţile acelea ale Murăşului de Jos unde prinsese temei stăpînirea craiului ungur, încunjurat din toate părţile de aşezări ale coloniştilor, el ajunse în chip firesc locul unde se strîngeau ştirile, unde soseau poruncile, unde se păstra vistieria şi de unde porneau hotărîrile şi sfaturile pentru apărarea neamului primejduit. Aici locuia acel comite al saşilor, acel Sachsengraf care stătea în fruntea poporului său şi-l îndrepta la luptă. În marea biserică zidită încă din veacul al XV-lea, cea mai măreaţă podoabă de piatră a săsimii ardelene, se adunau la zile mari care nu se vor întoarce niciodată, trimeşii celor Şepte Scaune care alcătuiau împreună „Universitatea", comunitatea saşilor : negustori în scumpe haine de stofe răsăritene şi preoţi cu învăţătură, şi aici se sfinţeau steagurile de luptă supt care se jertfeau pentru binele tuturora meşterii tineri ai oraşelor Ardealului.

Principii de la 1526 înainte ai Ardealului, cărora li se mai zicea în deşert crai, au rîvnit la această mîndră cetate, din care şi-ar fi făcut bucuros reşedinţa, dar puterea privilegiilor bătrîne îi oprea de la o încălcare. Doar ca oaspeţi

puteau ei să petreacă aici cîteva săptămîni de zile, spre marea deznădejde a orășenilor cari trebuiau să-i ție cu mîncare și să-i acopere de daruri. Odată un tînăr prinț nebun, Gavril Báthory, călcă în picioare toate legăturile trecutului și se așeză cu sila în Scaunul Sibiiului, din care avea de scop să stăpînească pînă la Dunărea depărtată, supt aripile ocrotitoare ale marelui împărat turcesc. Sașii acoperiră de blăstăme pe sumețul încălcător al drepturilor, pe jăfuitorul lor fără rușine. Blăstămele îl și atinseră : peste cîteva luni, tocmai turcii erau aceia cari veneau cu holotă [1] mare, tîrînd după ei și pe domnii noștri, și răpuneau puterea lui Gavril nebunul, pe care haiducii lui însuși îl aruncau ca pe o zdreanță sîngerată pe strada Orăzii Mari. Sibiiul putea să-și înalțe iarăși mîndrul steag cetățenesc din vremuri.

Cînd Ardealul ajunse al împăratului austriac, de limbă germană, unde aiurea decît în Sibiiu putea să se așeze guvernul cel nou și generalul care-l apăra ? Orașul, care de mult nu mai avea însemnătatea lui veche negustorească, primi o viață nouă prin năvălirea mulțimii zurnăitoare a catanelor și ofițerimii, prin năpădirea atîtor și atîtor conțipiști sărăcăcioși, cari lucrau harnic din condeie la nesfîrșitele movile ale protocoalelor și „conclusurilor", ale socotelilor pentru taxele de tot felul. Între puternicii cei noi, împodobiți cu titluri și ordine împărătești, se ridicară în lumina înaintărilor și „binevoitoarei favori", și unii dintre sași chiar. Contele de Bruckenthal întrecu, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, pe toți cei ce fuseseră pînă la dînsul în astfel de locuri de cinste, și nimeni dintre urmași nu-l putu atinge. *Grand seigneur*, „domn mare" după moda înhorbotată, înpanglicată și pudrată a timpului său, el purtă pe stradele Sibiiului trăsuri aurite ca pentru o măreață păpușă, el strînse din toată

[1] Gloată, mulțime (n. ed.).

lumea tablouri, între care unele de maeștri, din Olanda și Franța, cumpără tot felul de vechituri și-și mobilă ca la Paris palatul său din piață, care se înalță ca minunea mică și drăgălașă a timpului nou în fața marii minuni decăzute a bisericii vechi, cu puternicul turn stăpînitor, cu ușile săpate în arcuituri rupte și încadrate în linii frumoase ca la clădirile lui Ștefan cel Mare, făcute de aceiași meșteri.

Apoi și această mărire de Curte se duse unde zăceau măririle de muncă și de luptă. Casa ajunse un muzeu cu odăile pustii noaptea, cînd strămoșii din cadre priveau la scînteierile zădarnice ale mobilelor aurite prin întunerecul des al părăsirii. Stăpînirea absolutistă a austriecilor își făcu și ea vremea, și se stinse. Rămaseră numai imensele cazărmi, cu vulturul bicefal, cu titlurile nemțești, și gheretele văpsite în negru și galben, spre care se uită cu ură ochii „patrioților" noului regat al Ungariei. Rămase mulțimea trupelor de toate colorile și tăieturile : infanterie, artilerie, husari, honvezi, cari umplu cafenelele, panoramele, grădinile în zilele de sărbătoare și seara fac curte cu pișcături în gangurile negre ale caselor de modă veche codanelor din satul lor. Rămaseră generalii, școala de cadeți, înaltele instanțe militare. Încolo însă Sibiiul căzu în rîndul micilor orașe de provincie ale regatului Ungariei unite.

Decăderea mai deplină a cruțat Sibiiul de prefacerea în urît și modern pe care a suferit-o și o sufere zilnic Brașovul, care se luptă încă pentru bogăție. Piața pe care o stăpînește biserica mai nouă a catolicilor, amintire din timpurile cînd Austria răzimată pe iezuiți chema pe eretici la picioarele Madonei catolice, această mare și frumoasă piață are prăvălii cu vitrine moderne, dar casele au păstrat mai toată smerenia pașnică a trecutului. Tot între clădiri de acestea cu ferești mici, obloane, înalte coperișuri de țiglă și curți pline de umbră umedă, merge strada în jos către promenada Bretter, către parcul orășenesc, veche

dumbravă cu drumuri netede și tari, luminate astăzi cu o electricitate supărătoare pentru întîlnirile de noapte, iar în sus către cotloanele ce duc la gară, în povîrnișuri răpezi. Atîtea și atîtea ulicioare suie, coboară, lunecă, printre căsuțele bătrîne, care adăpostesc în cuprinsul lor de umbră tristă tot alte bucurii și dureri ale vieții și arată în același cadru înnegrit de fereastă mărunță tot alte chipuri bălane și albe de fete cuminți și de fete zglobii. În cutare din cele mai mici printre hudițe caldarîmul zmuncit e așa de singuratec, obloanele se închid așa de deplin și e atîta tăcere în curțile negre, încît pare că trecerea veacurilor nu s-a petrecut aice și că prin aceste ascunzători de oameni stau încă aceia cari au luptat cu turcii supt Iancu vodă din Hunedoara sau și-au văzut steagul închinîndu-se înaintea lui Rareș moldoveanul. Și iarăși acele timpuri îți cuceresc gîndul cînd pe lîngă desișurile de copaci, care în marile și vestitele spitale încunjură de liniște suferința și agonia omenească, vezi perindîndu-se zidurile zdrențuite din care se macină cărămida în dîre ce par de sînge viu, și bastioanele sure își înalță printre cuceririle timpului nou țuguirile lor bătăioase de unde în atîtea rînduri din mîna meșterilor sași îndîrjiți în apărarea bogăției și cinstei lor a pornit moartea dușmanilor. Și aiurea sînt de aceste colțuri neschimbate : de jur-împrejurul bisericii, de pildă, unde casa preotească arată săpături frumoase, și lîngă zidirea de cazarmă sură și verde a gimnaziului săsesc ți se ivește pe strașnicele ei temelii casa neagră în care a locuit acel Mark Pemflinger, conte al sașilor, om de îndrăzneală și de avînt, care a rîvnit putere și în țara noastră de dincoace de munți și și-a legat numele și de trecutul românesc. Și iarăși trăiești în acele timpuri de cîte ori cauți un drum mai scurt prin curțile neprietenoase, cu mirosuri grele, și te strecori prin lungi și înguste ganguri de întunerec, bune pentru pîndă și omoruri răzbunătoare.

Sașii sînt un popor vestit de păstrător al moștenirii lor de datini și de bani. Mișcarea zbuciumată și cutezătoare

a industriei și negoțului nou nu i-a putut prinde. Cutare a găsit în lăzile tatălui său multe valori pe care se gîndește numai a le înmulți, cutare altul a descoperit, să zicem, o vină de cărbune într-o mină și și-a făcut răpede milionul, care-i dă însă numai greoaia grijă de a-și pierde zilele mai scump, lucru în care rasa lui nu poate izbuti. Totuși exemplul altor națiii, depărtata înrîurire a Budapestei în hainele ei, bune sau rele, dar nouă-nouțe, spiritul ungaro-american care răzbate cu încetul în toate, apoi dorința firească de a răsufla alt aer decît mucegaiul și duhlirea curților strămoșești au ajutat silințile unui speculator dibaci și au întemeiat în ultimele timpuri un Sibiiu nou. E aleia bogătașilor, clădită pe locul deșert unde erau odată gropile și buruienile livezii lui Haller. Aici vilele întortochiate și cochete, înfășurate în verdeață poetică pe tot timpul verii, sînt lîngă aspra vechime a cetății însăși ca o Sinaie înfloritoare, ca un unghi fericit de tînăr oraș sviterian.

Ungurii au aici funcționarii și cafenelele.

Încă din timpuri destul de depărtate se întîlnesc români în acest Sibiiu, care, la începutul începuturilor, trebuie să fi fost un sat al lor, împrejmuit apoi cu ziduri și ridicat la înălțimi de bogăție și lumină de către oaspeții germani. În curtea bisericii din noul cartier al lui Iosif al II-lea, Josephstadt, se află pe laturea cimitirului bucșit de morminte o frîntură de piatră albă pe care slove frumoase înseamnă anul 1631, numele vlădicăi românesc Ghenadie al Bălgradului și al lui Stan ctitorul. A fost deci în Sibiiu încă de atunci, undeva pe la margene, o așezare de români, săteni săraci cu case mărunte și șubrede, pentru cari s-a simțit și nevoia de a se înălța o biserică. Poate să fi fost pe locul acelei în umbra căreia se află astăzi inscripția, poate, iarăși, să fi trăit și căzut în ruine aiurea.

Dar mărturia ei netăgăduită rămîne, veche amintire de viață între multele amintiri ale morții, risipite aicea.

De jur împrejurul cetății, dincolo de platoșa zidurilor, se întindeau livezi și cîmpuri. În mijlocul lor se așezaseră muncitori din neamul nostru, cari erau folositori sașilor și puteau fi suferiți în acest loc ce nu era sfințit prin privilegii și nu ridica la nici o înălțime de drept pe locuitorii lui. Nemțește această cingătoare de verdeață se cheamă Maiereien, iar românește i s-a zis maieri, maierii Sibiiului : cine stătea aici ca măieran. Harnicii măierani n-aveau nici un preț și nici o cinste, și trecutul lor n-a prea lăsat urme.

Încă de pe la începuturile veacului al XVII-lea, îndată după Mihai Viteazul, negustori greci, bulgari, armeni și români se deprinseseră a cutreiera, ducînd mărfuri răsăritene, de bumbac, mătasă, piper, săftian, lămîi și mirodenii, văile și cîmpiile Ardealului și Ungariei, pînă departe la Tokaj și Seghedin. Gheorghe Rákóczy cel dintîi li dădu dreptul de a-și face singuri judecățile și orice alte acte de drept printr-un birău sau staroste și doisprezece juraţi. Alți crai ardeleni ocrotiră pe acești musafiri „turcești", și Casa de Austria recunoscu bucuroasă privilegiile negustorilor străini.

La început, Compania grecilor Sibiiului, care a ținut pînă după anul 1850, era într-adevăr cu mult mai mult grecească. Dar pe încetul românii străbătură în ea, mai ales pe vremea stăpînirii de către austrieci a Olteniei vecine. Scrisorile românești se îngrămădesc în arhiva Companiei. Acuma Sibiiul avea negustori români statornici, cari priveau foarte de sus pe măieranii hotarului de ogoare ; erau oameni bogați, ale căror femei încărcate cu aurării și pietre scumpe se certau între ele în privința dreptului de a merge mai înainte la slujba bisericească.

Dintru întîi, grecii nu fură îngăduiți a-și face biserică în cetate sau la margene măcar, și ei mergeau la liturghie sau își duceau morții tocmai în Bungard, unde cu multă greutate își clădiseră un lăcaș de piatră, ajutînd

și Maria Bălăceanu, fiica de domn pribeagă. Cînd însă Unirea cu Roma dădu legii românești o formă nouă, plăcută cîrmuirii, românii din Maieri căpătară voia de a-și face o biserică pe locul iezuiților. Politica lui Iosif al II-lea, îngăduitoare pentru toate religiile, lăsă apoi să se înalțe biserica din suburbiul iosefin și capela grecilor din cetate.

Cea dintîi, mai nouă cu zece ani decît biserica uniților, era în afară de ziduri, așa încît putu să se întindă mai mult, să se încunjure cu un cimitir și să înalțe turn. Ea fu clădită așa, trainic și frumos, în fel nemțesc firește, cum se vede astăzi, prin dărnicia unui macedonean din companie, Hagi Costandin Pop, al cărui fiu, mare patron al bisericii părintești, a fost vestitul bancher Zenovie Pop, unul dintre directorii Băncii Austriece. Ce-a de-a doua a fost la început numai o casă de rînd în mijlocul unei curți mari : biserica schismatică se ascundea ca aiurea, pe pămînturile turcești, înaintea intoleranței sașilor stăpîni și a guvernului — a luteranilor și a catolicilor.

Cînd se văzu că nu se poate ține în unirea cu Roma întreagă românimea ardeleană, neuniții căpătară un episcop, sau mai bine o jumătate de episcop, căci Dionisie Novacovici primi titlul de vlădică ardelean fără a pierde pe acela sîrbesc de episcop al Budei și cîmpiilor Mohaciului. Dionisie stătu în căsuța țărănească a preotului din Rășinari, dar veni și prin Sibiiu, iar urmașul său, și mai des decît dînsul. Cînd, după sîrbi, un român, Vasile Moga, ajunse, cu începutul veacului al XIX-lea, episcop ortodox, el se așeză în Sibiiu. Aici și-a trăit el toată viața smerită, pînă ce la adînci bătrînețe îl ajunse o moarte blîndă și rămășițile lui fură așezată lîngă părețele din dreapta al bisericii din suburbiul iosefin. Tot aici fu îngropat ruda lui, harnicul director de școli românești și protopop Moise Fulea.

Numai într-un tîrziu, Moga căpătă un urmaș în fiul de negustor macedonean, crescut în cultură sîrbească,

Andrei Şaguna. Acesta se găsi într-o anume clipă de prefacere în fruntea poporului său şi făcu din episcopia sa o mitropolie prin voinţa împăratului recunoscător pentru neclintita credinţă a românilor. Baron al imperiului, nobil în cuvinte şi apucături ca orice urmaş de veche familie nobilă, darnic şi strălucitor, mîndru şi mărinimos, el a cuprins în lumina persoanei sale întreaga biserică pe care o înfăţişa. Capela grecească trecu în mîinile românilor la desfiinţarea Companiei, care cuprindea la urmă un singur membru, român şi acela, fără cunoştinţă de greceşte, şi la moartea bunului arhimandrit Meletie, venit din Bucureşti, de alminterea, cel din urmă paroh grecesc. Aici se sluji de acum înainte românește, în mijlocul cetăţii, de mitropolitul însuşi sau supt ochii lui. Şaguna visa pe acest loc o strălucită clădire potrivită cu însemnătatea tot mai mare a românilor din Sibiiu şi a mitropoliei ortodoxe. El şi lăsă pentru aceasta un fond care stă la temelia clădirii de astăzi. Prin îndemnul şi munca lui se făcu tipografia, librăria, ziarul românesc al arhidiecesei, acel *Telegraful român* [1], care astăzi tînjeşte aşa de jalnic, cu biata lui proză miloagă. Noul avînt economic al românimii aşează în vecinătatea reşedinţii — o casă ca oricare alta — biurourile băncii „Albina", care se ridică destul de răpede, mulţămită mai ales d-lui Partenie Cosma, foarte sus. Tot prin aceste locuri o impunătoare clădire în trei rînduri se înalţă pentru şcoala de fete, în oraşul unde băieţii însă n-au decît alegerea între gimnaziul saşilor şi acela al ungurilor (acesta şi cu un curs de limba românească). Seminarul lui Şaguna se organiză ca o şcoală model pentru preoţimea ortodoxă şi ca un focar al noului spirit naţional. Strada Măcelarilor, care pleacă de lîngă Bretterul căzărmilor şi panoramelor pentru ca să ducă la locul înalt şi deschis unde se văd al-

[1] Periodic bisăptămînal înfiinţat la Sibiu în anul 1853, A sprijinit revendicările româneşti (n. ed.).

băstrind aproape munţii înalţi ai Făgăraşului, ameninţă să ajungă marea stradă a românilor Sibiiului : clerici, profesori, avocaţi, negustori chiar, deşi puţini.

Învăţătura acestor profesii dădu românimii din Sibiiu un caracter distins, aristocratic, cum nu se întîlneşte aiurea în acelaşi grad. Convorbirile alese, iubirea pentru literatură o deosebiră spre cinstea ei. Scăderea prestigiului Mitropoliei supt sîrbul Ivacicovici, situaţia ei atacată supt mitropolitul Miron, om fără îndoială mîndru şi vrednic, dar sfios politiceşte şi fără însemnătate culturală, gospodăria paşnică de supt actualul mitropolit, Ioan Meţianu, care poate chiverniseşte prea mult acolo unde ar trebui să cîrmuiască, toate aceste îndelungate neajunsuri n-au slăbit această însuşire a societăţii româneşti din Sibiiu. Românul venit din alte părţi se simte bine în acest mediu vioi şi fin, unde se înţelege deplin aluzia şi gluma. Dacă n-ar fi duşmănia care desparte familiile fruntaşe şi oarecare predomnire a spiritului german, dacă iubirea pentru literatură ar ieşi din pasivitate şi s-ar da o gazetă bună, o librărie vioaie, şiruri de conferinţi folositoare, stările culturale din Sibiiul cu 5.000 de români (a patra parte din locuitori) ar mulţămi şi mai mult [1].

Înaintarea noastră se vede însă, chiar şi astfel, zi de zi. O masă comună, ţinută din fondurile Albinii, strînge la un loc pe şcolarii români ai înaltelor şcoli străine. Visul lui Şaguna de mîndră Mitropolie românească s-a îndeplinit : dacă pe locul capelei greceşti dărîmate se înalţă o ciudată clădire cu un trup bundoc, imitat după al Sfintei Sofii din Constantinopol, şi cu două braţe deşirate de turnuri ce zbucnesc în faţă ca doi plopi, această mare zidire cuprinde în ea cea mai frumoasă pictură bisericească ce se poate închipui la noi, opera lui Octavian Smigelschi, care va avea poate bucuria de a duce la capăt

[1] Astăzi totalul locuitorilor întrece 48.000 (1939) (n. a.).

o lucrare întreruptă din nevoi materiale [1] Dăunăzi, în august 1905, s-a inaugurat un palat național românesc, cu muzeu și teatru, altfel numai o mare zidire prozaică, și cu acest prilej s-a strîns o astfel de mulțime românească, de amîndouă părțile munților, cu căpeteniile culturii și politicii în frunte, încît Sibiiul românesc și-a trăit fără îndoială cele mai frumoase din zilele sale și cele mai pline de binecuvîntare pentru viitor.

III. SATELE ROMÂNEȘTI DIN APUSUL SIBIIULUI

Spre miazăzi și apus, Sibiiul e încunjurat de sate românești. Sașii înseamnă prin veacul al XIV-lea întemeierea lor, dar eu le cred vechi ca lumea.

Ca să li vezi bielșugul, rînduiala, frumusețea, necontenitul avînt al muncii spre lumină, pornești din cetatea de odinioară pe supt dealul încununat de cîțiva ani de zile cu bisericuța maicilor catolice și urîtele clădiri galbene, cu ochii mărunți, morți, ai școlilor lor, care convertesc și pervertesc și cîte a romîncă, pe lîngă atîtea de alte neamuri. Apoi treci prin strade lungi grădinii împrejmuite cu uluci ca în Moldova, unde sînt iarăși prin tîrguri grădini tot așa de mari. Te înfunzi într-o țigănie cu casele joase, îngălbenite cu lut, din care noaptea se înalță mirosuri grele. Țigănimea însăși și-a pierdut însă, în această margene de oraș săsesc, pielea neagră, și vezi pe aici țigani și țigance pe cari nu-i poți deosebi de ceilalți locuitori ai mahalalelor. Firește că și acești țigani sînt de legea românească și poartă numele obișnuite între români.

[1] Pictorul ardelean e mort mult înaintea dezrobirii (n. a.).

Biserica din capăt, o îngrămădire de stîlpușori, de linii drepte și de arcuri, e a uniților, clădire nouă, făcută de străini după normele lor străine. Ea e însemnată însă prin morții ce odihnesc în pămîntul cimitirului ei. Unde se vede din drum o statuie, a fost îngropat Papiu Ilarian, istoricul luptelor de la 1848, harnicul strîngător de știri asupra trecutului românesc, juristul priceput și focosul om politic. De cealaltă parte a bisericii s-au coborît rămășițile lui Gheorghe Barițiu [1], cel dintîi ziarist român din Ardeal, vechiul dascăl al școlilor brașovenești, gloriosul președinte bătrîn al Academiei Române. Acolo s-a înmormîntat și Ioan Rațiu, președintele comitetului național, pe care l-am văzut și eu acum cinci ani, bătrîn rumân și spătos, stăpînind cu vrîsta, cu statura și cu glasul mărimi politice mai mici. Biserica e din cele nouă, abia din ultimii ani ai veacului al XVIII-lea, și e mai însemnată decît prin arhitectura sau mărimea ei prin marea grădină cu pajiștile nesfîrșite, o moștenire a iezuiților, cari ei și-au avut întîi sălașul aice.

Abia ai ieșit din margenile bogate în grădini vechi ale Sibiiului și te afli în Turnișor. Încă puțin drum în preajma munților, și ești la Crîstian. Odinioară amîndouă erau firește sate săsești curate, în care românii erau primiți numai ca rîndași sau lucrători cu ziua ce se închinau adînc înaintea greoiului lor domn sasul, pe care-l agrăiau „stăpîne". Mai pe urmă, cîrmuirea austriacă a schimbat înfățișarea frumoaselor sate trainice și triste, aducînd pentru a trezi viața amorțită catanele, care au rămas și pînă astăzi. [...]

Apele românimii biruiesc însă și pe acolea. Înfățișarea lucrurilor rămîne tot aceea : lunga stradă căptușită cu bolovani neorînduiți, cu lepădăturile de piatră ale rî-

[1] Moare în anul 1893. A înființat și condus Gazeta de Transilvania (n. ed.).

urilor, casele ce arată spre stradă poarta corogită, de zid, cele două ferești sus în zidul văpsit verziu sau cu alte colori spălăcite, triunghiul tîmplei coperișului, pe cînd un cerdac boltit privește curtea pietruită și bucșită de tot felul de clădiri înalte de lemn. Aceeași datină de a se însemna pe zid anul clădirii, numele gospodarului. La Crîstian deasupra unui rîuleț se mai înalță, ca o neagră vedenie din timpuri de luptă zilnică, foarte grea, zidurile groase și biserica înaltă, cu obositele ei oase de piatră veche de pe care reforma legii a gonit înuntru și afară toate podoabele catolicismului bogat în icoane.

Dar copii oacheși rîd adeseori din poarta veche, prin ferestile cu obloane verzui se văd voinici cu plete lungi și femei cu fachioale [1] pe cosițele întunecate ; scrisoarea de pe ziduri e un stîngaci amestec de cirilică și de litere latine și vorbește în altă limbă decît a vechilor stăpîni. Mica biserică a noastră are în ea mai multe puteri decît scăfîrlia seacă a marii clădiri bisericești în care se închină astăzi sașii. Această preschimbare e firească, neapărată, ea e voința marilor puteri ale firii. Cine ar putea s-o împiedece ? Silințile ce s-ar risipi pentru aceasta îmi par asemenea cu mișcările mînioase pe care le făcea un bătrîn căzut în mintea copilărească pe care l-am văzut în rămășița de cetate de la Crîstian. Pleșuv, tremurînd, cu totul gol, el se arăta în mijlocul unor ușori negri, tocmai sus și tremura tot în slăbiciunea și nemernicia lui pe cînd ni arăta cu degete nesigure ieșirea, bîiguind în limba lui : „afară, afară !“

Ca niște cetăți apărate cu jertfe rămîn însă întregi Cisnădioara și Cisnădia, spre a căror frumuseță de gospodărie călătoresc trăsurile de sași din toate unghiurile ardelene, de cîte ori societatea de cultură a neamului lor își ține adunarea anuală aici, la Sibiiu. În mijlocul pădurii din capătul orașului, drumul prin desiș se rupe în

[1] Văluri (n. ed.).

răscruce și, pe cînd cel dinainte duce spre Răşinarii noştri, cel din stînga face spre Cisnădie. Calea noastră pare că înfruntă de-a dreptul viitorul, pe cînd a lor coteşte pe întunerec, spre un ultim adăpost amenințat.

Dimpotrivă, pentru ei e pierdut cu totul Bungardul, din trecutul căruia au rămas numai fațadele, și vreun alt colțișor unde legea nu e încă cea „românească", și deci în legătură cu dînsa se și fac unele silințe de cîștigare îndărăt. Acum două sute de ani, sătenii saşi mergeau acolo în Bungard ca „domni" în fruntea românilor, de cari erau însă mulți, cu neamurile Coman, Lazăr, Imbăruş, care nici pînă acuma nu s-au stîns (directorul de pension Gh. Coman din București e bungărzan). Pe atunci, strîngîndu-se laolaltă, prin cîteva danii, pentru a căpăta un loc potrivit, s-a clădit și biserica de zid a românilor. Între ajutători a fost și o mărire sărăcită și umilită a neamului nostru, adăpostită acum aice : Maria, fata lui Şerban-vodă Cantacuzino și văduva acelui colonel Constantin Bălăceanu, fost agă muntean, rival și dușman de moarte al lui vodă-Brîncoveanu, care a căzut în lupta de la Zîrnești, luptînd pentru împăratul ambiției sale. De atunci atîția saşi fudui au plecat capul supt jugul înflorit al limbii noastre. Din acest Bungard de cucerire a plecat, dintr-un neam străin, cucerit și acela de noi mai încoace, meşterul pictor al Mitropoliei din Sibiiu, Octavian Smigelschi, între înaintașii după tată ai căruia este un stegar al craiului polon.

Românești din toate timpurile, românești din rădăcină, și nu prin chemarea din partea saşilor domnitori a unor vîntură-țară români — cum spune istoria oficială — sînt satele care fac mîndria noastră în aceste părți, străvechile așezări pe care diplomele regale le numesc *villae olachales*. Cum vii dinspre cetate, ai în drum, îmbinate ca doi struguri pe aceeași ramură ; Orlatul și Gura Rîului, iar, la dreapta, după o modîlcă de pădure mărgenită cu măcieși, și Săcelul, Valea, Cacova și Sibiielul, iar, tocmai la capătul

acestor porumbrele ce cresc în umbra stejarilor tineri, ca o cunună vrednică pentru toate celelalte, Săliștea, mărgăritarul românesc al Ardealului.

Orlatul a fost un sat grăniceresc. De-a lungul uliții din mijloc, vrednică de un tîrg, se întind și astăzi, lîngă marea biserică zidită, locuințile de piatră ale ostașilor români cari, în veacul al XVIII-lea, și pînă departe în cel trecut, păzeau hotarul. Grănicerii de legea unită, ocrotită de împăratul, cu ofițeri români și obișnuință de limbă românească pînă și în scriptele lor, au domnit atîția ani peste vechiul sat ciobănesc. Astăzi, așezămîntul lor s-a desființat : abia cîte o patrulă din oastea nouă vine de păzește clădirile încăpătoare, cu ochi mari de fereastră și coperișuri de țiglă înalte, iar, vara, familii sibiiene își află liniștea, răcoarea, întremarea în acest colț frumos de românime.

Mult mai țărănesc și mai romantic e Gura Rîului, așezat și ceva mai sus, către muntele nostru. Rîul, care e același cu Țibinul sașilor, cu acel rîu al Săbiiului ce a dat numele cetății, se joacă în rîpă pe pietricelele albiei sale răsfățate. Case cu înfățișarea săsească întru toate se înșiră de-a lungul îngustelor uliți pietruite. În mijloc, marea biserică mai nouă a neuniților stăpînește, lîngă o minunată școală, pe cînd ceva mai în sus se gîrbovește pe un dîmb de dărîmături bisericuța cea veche, care e acum a uniților, cu hramul Sfintei Paraschive. Oamenii o cred înălțată în 1200, și de fapt multe clădiri bătrîne trebuie să se fi risipit pentru a face dîmbul de piatră pe care se ridică astăzi întunecatul lăcaș umed, cu miros de trecut. Toate sînt aici așa de românești, încît abia te simți în țară străină. Primăria e întitulată întîi pe limba noastră, și, cînd am venit, tocmai se striga în românește o vînzare de un crainic — un strigaș, se zicea odată pe aici — suit pe o căruță plină de toate uneltele și cioveiele și răsunînd din bucățile de fier vechi grămădite într-însa.

Și inima-ți crește cînd în biserica mare, cu unele icoane de prin 1760 și o catapiteasmă luată din capela dărîmată a grecilor din Sibiiu, vezi marea mulțime frumoasă, plină de cuviință și de evlavie, care umple tot cuprinsul cel larg cu albele cojoace de păstori, cu fachioalele strengărești și catrințele, cretințele negre vărgate în lat cu supțiri dungi roșii ale femeilor. Priveliștea amintește pe aceea din cele mai bune sate bucovinene.

Nimic nu întrece însă Săliștea. În vederea munților hotarului, supt culmea împădurită a Netedului, cu primblările multe și dulci și ținta răcoritoare a izvorului de apă bună, ea răsfiră în toate părțile uliță și ulicioare întortochiate, cu livezi adînci și mari case gospodărești. Porțile de lemn săpat, care n-au însă niciodată frumusețea gingașă a celor din Gorj, încadrează dumineca și sărbătorile chipuri supțiri, albe, de bătrîni și bătrîne ca din vremurile patriarhilor: cîte unul din acești vechi gospodari și „economi de vite" are mai multă avere decît cutare care-și primblă la Șoseaua din București caii focoși și cupeaua cu blazon, dar, cît despre aceasta, el nu-și părăsește pînă la moarte frumosul port sprinten al păstorului ce a fost în tinerețea lui. După această bătrînească priveliște a porților, mai că-ți vine a crede că în mîndra și marea Săliște nu sînt flăcăi și fete. Dar îi afli la un loc, zburdînd de sănătate și voie-bună, în cele mai strălucite porturi, cu catrințele negre pe care lunecă gingaș firele de aur, la „pavilionul" danțurilor, lîngă rîu. Acolo se întind horele în care flutură fachioale și mîneci albe, pe cînd flăcăii cu floarea în piept scutură scîndurile de tot praful din ele, la cîntecul, prelungit duios sau aprins sălbatec, al țiganilor. Ca o pată de modernizare, venită mai mult din legăturile cu România, se văd unele haine nemțești la cîțiva feciori, cari cer mai bucuros și aici acasă valțuri și cadriluri.

Cea mai aleasă frumuseţă românească se desfăşură la lumina clară a muntelui. Săliştencele sînt vestite în tot Ardealul, şi săliştenii împart aceeaşi părere ca şi străinii: nunţile se fac de cu vreme, şi la danţ vezi uneori codane abia răsărite, care mîne vor fi mirese.

Bogăţia şi cultura stau însă şi ele alături cu acest dumnezeiesc dar al frumuseţii. Banca din Săliște, cu un local cum nu se poate mai bun şi larg, e un solid şi înfloritor aşezămînt, care se deosebeşte de celelalte prin aceea că-şi dă tot venitul pentru şcoală. Şcoala aceasta are zece învăţători, dintre cari unul dirige şi corul, care este printre cele mai bune ale satelor din Ardeal. Directorul, un om de ispravă, e şi unul dintre cei mai mari improvizatori umorişti pe cari i-am auzit vreodată, şi e păcat că nu încearcă să şi scrie. Nimeni nu lipseşte de la şcoală, şi toată lumea ceteşte bine.

Biserica mare e numai din 1784, dar ea pare vrednică de trecutul şi de prezentul Săliştii. E făcută în cruce după felul bisericilor muntene din vremea Brîncoveanului, dar brîul o taie numai sus, aşa încît firidele de jos, rătunzite, sînt foarte mari, pe cînd cele de sus rămîn numai cadre pătrate, mărunte pentru icoane. Coloarea sălişteană se vede din îngrijirea cu care deasupra fiecării icoane de acestea se scrie în frumoasă scriptură cirlirică numele aceluia care e ctitorul ei — frumoase nume de ţărani. Pe bolta turnului săsesc greoi, alipit la biserică, cîntarea din „tîmpăne şi horă" e ilustrată printr-un danţ românesc, cu lăutari în tot avîntul arcuşelor supţiri. Tot aşa e şi bisericuţa din Netedul, cu cimitirul răsfirat, al cărui cruci, albastre, roşii, săpate bogat în fel de chipuri, par nişte flori uriaşe de luminărele sau de busuioc. Din loc în loc, se văd icoane supt coviltire de zid, ca nişte fîntîni de drumul mare. Şi undeva în capăt, într-un fund de livadă, descoperi abia vechea biserică mărunţică, acuma o capelă unită, unde am apucat încă la 1900 pe cel din urmă preot, îmbrăcat ţărăneşte în această reşe-

dinţă de protopopie neunită, unde e protopop un doctor în teologie de la Iena.

Afară de biserica mare, Sălişteа mai are două, în sus către munte. Una a fost zidită dăunăzi, într-o neaşteptată şi uricioasă formă gotică, cealaltă se află în calea spre pădure, la Gruiu. Aici erau odată de jur-împrejur copacii sălbateci, şi unde se văd ruine sau cămăruţe, răzleţe, locuite de biete femei bătrîne, stăteau pe atunci călugării, meşterii de scrisoare frumoasă şi de zugrăveală. Ei au format pictori cari au lăsat acest meşteşug urmaşilor lor, şi pînă astăzi două fete care trăiesc singuratec fac cu sîrguinţă şi evlavie aceleaşi icoane de sfinţi pe care le făcuseră, atîţia ani de zile, părintele lor. Biserica unită e astăzi pustie, şi portiţa bătută în cuie taie drumul la dînsa, pe cînd gardurile de lemn se apleacă tot mai mult în ţerna nestatornică a cimitirului cu crucile căzute.

Uniţi se poate zice că nici nu mai sînt aice, iar neuniţii ţin cu multă iubire la legea strămoşească. Comuna se îngrijeşte foarte bine de biserici, şi celei mari i-a dăruit de curînd frumoasele strane de stejar vechi, luate la dărîmare din capela bogată a grecilor din Sibiiu, al cării „fruntariu" sau catapiteasmă a călătorit la Gura Rîului. Aici nu mai e ca în satele Făgăraşului sau în cele care duc în jos la Turnu Roşu, cu icoanele buboase de ceară, cu bucăţile de lumînări zvîrlite printre prescurile uscate, cu icoane sparte şi foi de cărţi mucede şi tot felul de sfărîmături şi de zdrenţe grămădite prin colţuri de întunerec pe care de mulţi ani nu le-a cercetat nici o mătură profană. Mormintele sînt cum nu se poate mai bine ţinute, şi e o adevărată plăcere duioasă să vezi cum în serile de sărbătoare, şi chiar în celelalte, lumina se aprinde în felinare la capătul unor morminte înflorite, care sînt uneori foarte vechi, ca un dar de puţină bucurie pentru aceia la cari nu se mai coboară acum altă rază decît a iubirii îngrijitoare.

IV. *OCNA SIBIIULUI*

Un drum paralel cu al Săliștii duce spre Ocna. În stînga sînt zimții albăstrii ai munților, cei făgărășeni de o parte, ai Răşinarilor de alta, şi prin crestătura dintre alte două şiruri se ghicește valea strîmtă a Oltului. În dreapta, sînt deluleţele pe care le pătează viile Sibiiului, iar mai departe mijesc coperişurile de ţiglă roşie, amestecul de alb şi trandafiriu, supt livada pomilor bătrîni, unde e Ruşciorul, sat cucerit pe jumătate asupra saşilor. În faţă, o dungă de şes printre lăvicere înguste de porumburi, de grîie, de cînepe. Cotești la dreapta prin această cale fără arbori, cu pămîntul cenuşiu, scrupos, sărac, şi eşti îndată în satul săsesc destul de bogat pe care românii îl numesc Şura Mică.

Nici nu e altceva decît o lungă înşirare de şuri zidite, căsoaie mari ale săsimii stăpînitoare. Culmi mari de ţiglă, ferești cu obloanele verzi, pridvoare, curţi cu totul închise privirilor. Zi şi noapte, se perindează turmele pripite şi încetele cîrduri de bivoliţe negre, spurcate prin bălţile din împrejurimi. Pe o înălţime la mijlocul satului stă marea biserică veche, cu ferești gotice înflorite, în zidul gros de bolovani îngrămădiţi. O încunjură cea mai romantică din vechile curţi pustii. Iar, cînd întri înlăuntru, prin uşa tivită cu muşchi catifelat, ai, ca de obicei în lăcaşurile de închinare ale saşilor, păreţi goi, cîte un stîngaci crucifix din veacul al XVIII-lea, prapuri de stofe proaste, prăfuite, şi un val-vîrtej de bănci cu însemnarea celor cari au dreptul a se sălăşlui în ele — goliciune şi sărăcie.

Se văd şi cîteva case românești scunde, prinse din bîrne, cu doi ochişori de fereastă la drum, şi fel de fel de podoabe de cruci şi flori săpate în lemn sau întipărite în tencuială. În ele stă şi cîte un ţigan. De toţi, românii sînt vreo şeptezeci de familii, care s-au strîns

mai ales în anii din urmă şi tind să cucerească şi mai departe. Într-o clipă de mărinimie, comuna săsească li-a dat loc de biserică, şi acuma o mică zidire albă, cu chipuri de sfinţi catolice — locuitorii sînt uniţi — se ridică în margenea marelui sat al saşilor. La poartă e o cruce de zid cu coperiş ca în Sălişte, şi inscripţia, cu litere latine, spune că a fost împodobită de nişte „zugrăviţe" săliştence.

Mai este acum, pînă la Ocna Sibiiului, un drum scurt printre micile ogoare unde, în această zi de august, lucrează la culesul verdeţurilor săsoaice cu cocheta pălărie de paie albă peste părul împletit şi întors în roată. Îndată pămîntul de cenuşă uşoară se prăvale, se frămîntă, crapă în răscroieli adînci, pe unde se furişează o apă greoaie, urîtă, care lasă praf de sare pe buruienile sărace din margenea ei. Se văd înainte, pe una din aceste triste movile pleşuve, două şoproane — sau, cum se zice aici, şopuri — acoperite cu o veche şindrilă neagră. Mai departe se lucrează la o cărămidărie. Cîteva căruţe rătăcesc în învălmăşeala de lucruri nehotărîte, adunate în movile. Ceva mai încolo, la stînga, e un mare parc de băi, cu pavilioane de lemn înzorzonat şi plin de tărcături. Iar pe cîteva alte dîlmuri de cenuşă goală se urcă drumuri strîmbe, mai mult nepietruite şi gropoase, printre case mari, urîte, după chipul săsesc.

Aici au venit odinioară romanii, căutînd sarea pe care n-o găsiseră încă dincolo de munţi şi pe care n-o scotociră niciodată din munţii Moldovei. Din locuri depărtate, de la barbarii ţinuturilor vecine, din ţările de peste Dunăre pînă adînc în Balcani, veneau negustorii aducînd cu sine acele monete de aur şi argint cu chipuri de cezari şi de împărătese, acei bani greceşti de la Dyrrhachium şi din părţile macedonene, cari ies la iveală necontenit la răscolirea sapei plugarului şi la despicarea brazdelor de plug, îmbogăţind zi cu zi minunata colecţie de monete şi antichităţi pe care o păstrează în paşnicu-i prezbiteriu

canonicul Andrei Bakk, parohul catolic al Ocnei. Lacurile acelea negre, cu luciul de ardezie, în care bolnavii își caută însănătoșirea pe margeni, pe cînd la mijloc adîncimea se cufundă prăpăstuit în zecimi de metri, sînt ocnele de odinioară, năpădite de apă. Altele sînt abia muiate de prelingerea pîraielor, și într-una care primise după lupta din 1848 trupuri sîngerate de honvezi revoluționari, uciși de ostașii împăratului, un șivoi sălbatec de munte ridică deasupra pe cîțiva dintre bieții mucenici, păstrați minunat în sare, și în cinstea cărora s-a ridicat un mic monument pe deal, după ce i-a primit în sfîrșit pămîntul.

Locuitorii cei mai vechi ai Ocnei au avut între ei și sași. Mai dăunăzi s-a stins cel din urmă din acest neam desțărat. Dintre lucrătorii unguri de odinioară ai Ocnei, cari au dat orașului numele de Vizakna, trăiesc încă destul de multe familii, cu un paroh catolic, care se sălășluiesc într-un rînd de mari case gospodărești, clădite aproape ca ale sașilor. Sînt mai mult meșteri, care-și caută de lucru departe, pe cînd familiile rămîn acasă și, neputînd lucra singure pămîntul, îl arendează sau îl vînd, și pierd astfel cel mai puternic temei al vieții unui popor. Ungurii mai dau astăzi aproape întreg consiliul comunal; ei au răpus dăunăzi candidatura de parlament naționalistă a d-rului Aurel Cosma. Dar pe încetul viitorul li se tot îngustează; de amîndouă părțile îi strîng șirurile dese ale caselor românești „din susul" și „din josul" apei. Ai noștri sînt lucrători de pămînt și stăpîni de turme: lîna ce se strînge, o lucrează apoi în tot cursul iernii femeile, de o hărnicie și de o pricepere în izvoade și în potrivirea colorilor cum nu se întîmpină la celelalte popoare ale țării. „Unde-ți poate lucra săsoaica", spunea cu ochii strălucitori de biruință o bună gospodină, după ce desfășurase înaintea mea tot cuprinsul lăzii de Brașov, ce se aduce în casa însurățeilor de zestre,

în lunea de după nuntă : coperișuri de pat și de masă, lăvicere, țoale, traiste, în care colorile deosebitoare ale satului, roșul și verdele, erau potrivite în cîte și cîte chipuri de legături măiestre.

Cea mai veche biserică românească din acest loc a făcut-o Mihai Viteazul. Îndată după căderea lui, orașul a vrut s-o dărîme, dar românii au răscumpărat-o, învoindu-se a plăti o dare bisericii calvinești, a stăpînilor. Cînd vechiul lăcaș slăbise acuma din încheieturi, Constantin-vodă Brîncoveanu a dat bani pentru dregerea bisericii. Ea s-a mîntuit abia după moartea lui. După cîtva timp, clădirea cea nouă s-a făcut biserică unită, și dăunăzi i s-a dăruit o reparație care a cruțat însă liniile de zimțuri, firidele, potrivite ca la Sălișteș, și, chiar în mijlocul goliciunii varului proaspăt, un chip al Brîncoveanului, zugrăvit de vreun prost meșter localnic, după închipuire, cu calpac unguresc, mustăți lungi și o barbă albă, răsfirată.

Neuniții și-au făcut întîi o biserică în deal, care se zice biserica „din jos", fiindcă se află în josul apei. Alta, mai nouă, cu o școală lîngă dînsa, e mult mai încăpătoare. Au făcut-o sătenii, cu cărămida, cu banul și cu osteneala lor, și unul din preoții Ocnei — se zice de fapt: Ogna, iar celor mai vechi li plăcea să scrie Vizagna — părintele Isaia Popa, mare cîntăreț în vremurile sale, înzestrat cu unul din cele mai minunate glasuri, își mai aduce aminte cînd, acum treizeci de ani și mai bine, căra și el cărămidă pentru mîntuirea școlii. „Și tata mi-a zis, Saie, bagă de samă, să știi că tu ai lucrat colo sus, la vîrful coperișului." Cîte legături nu statornicește între oamenii aceluiași sat conștiința muncii împreună, a jertfei frățești prin care, în afară de puterile lumii, s-au îndeplinit toate aceste lucruri care se văd cu mîndrie pînă astăzi !

V. RĂȘINARII

Abia ai ieșit din Sibiiu, coborîndu-te pe la Bretter de vale, între mari căzărmi cu fațadele moarte, și te afli în „pădurea tînără", ce se întinde cale de un ceas cu trăsura, fără alt amănunt nou în desișurile verzi decît icoana de la mijloc, prinsă într-un copac bătrîn, și cîte o căsuță de pădurar înălbind prin întunerecul ramurilor multe. De la o vreme se desface la stînga un alt drum printre arbori, spre satul săsesc model Heltau, pe care românii îl numesc Cisnădia, ceea ce, într-o formă mai veche, suna Cesnădie — nume cu totul deosebit de acela dat de vecini și care dovedește că, din capul locului, aceștia n-au fost singuri în frumoasa poiană.

Pădurea nu e de alminterea pustie, ci o străbat pînă foarte tîrziu noaptea, pînă la ceasurile despre ziuă, cînd încasatorul de crăițari de la capătul orașului îți răspunde „buna dimineața" dacă-i spui „noapte bună", tot felul de drumeți: gospodari în căruțe, muncitori cu unelte în spinare, soldați călări sau cu carele de provizii, țigani corturari, primejdioși în ceasurile înaintate, cînd se iau după trăsurile singuratece și îndrăznesc chiar a ucide.

Pe acest drum de cinste al pădurii stăpîne a trecut acum cîteva zeci de ani convoiul de îngropare al mitropolitului ortodox Șaguna, cel dintîi și pînă astăzi unicul. Sicriul cu rămășițele bătrînului care-și încheiase întreaga viață și opera întreagă, era petrecut de clericii înalți, dintre cari puțini îl plîngeau fără a se gîndi și la moștenirea lui, de mulțimea preoțimii celeilalte, prinsă într-un așezămînt trainic de acela care se ducea acum în cîntările ce petrec moartea creștinilor, și de multă mirenime, care fusese chemată de acest arhiereu la munca frățească pentru întărirea bisericii. Nu lipseau nici cîte unii dintre cei străini, cărora marele mort știuse să li impuie per-

soana sa şi, prin aceasta, legea sa, neamul său, şi pădurea, martura biruinţilor şi ocrotitoarea suferinţilor noastre, va fi sunat din frunzele ei dese o plîngere pentru vlădica românilor, răposatul.

Şaguna avea o bisericuţă în mijlocul Sibiiului şi alta la margene, în Josephstadt. Dar acolo i s-a părut că n-ar încăpea de străinătate multă. Şi nici nu credea că lîngă negustorii greci din timpuri, lîngă paşnicul Vasile Moga şi harnicul Moise Fulea ar fi un loc potrivit pentru marea şi îndreptăţita lui mîndrie de arhiereu peste două-trei milioane de români. El îşi alese deci acel curat, liniştit şi harnic colţ de românime care e Răşinari. Lîngă biserica cea nouă din marele sat se vede, la drum, o bisericuţă de îngropare, cu grilă de fier şi doi lei paznici, unde jandarmii vin din cînd în cînd să smulgă tricolorul de la vreo coroană nouă, pentru ca mortul să nu fie înfăşurat în semnele deosebitoare ale neamului său. Puţină lume vine să-şi amintească şi să aducă mulţămită în acest loc de odihnă, supt înaltele dealuri, deasupra cărora se înalţă departe munţii. Aici doarme Şaguna.

Acest mormînt e un adăpost. Un alt adăpost era în vremuri acea căsuţă cu ferestile chioare, zidul crăpat şi coperişul de paie zburlite, în care au stat cei dintîi episcopi, aduşi de la sîrbii din Buda, pentru românii neuniţi ai Ardealului, ca o pomană nesigură şi un mijloc trecător de liniştire a sufletelor. Dacă simţi o adevărată înduioşare privind umila dărîmătură, nu e pentru acei străini, împărţitori de antimise[1] şi strîngători de dăjdii vlădiceşti, ci pentru încă una din suferinţile, din ruşinile care, veac de veac, au căzut din bielşug asupra neamului nostru.

La 1785, supt episcopi ca aceştia, Răşinarii şi-au căpătat biserica de piatră, căci pînă atunci nici o astfel

[1] Bucăţi de pînză sau de stofă de formă pătrată, care se întind pe altar sub potir (n. ed.).

de biserică n-aveau episcopii drumeți din căsuța cu țuguiul de paie. E o clădire ca aceea din Sălişte, încinsă cu un brîu care desparte ocniţele pătrate de sus de alte firide, prelungi, ce se întind pînă la temelie. Ca și acolo, de jur-împrejur în acele adînciturі se vede zugrăveala veche, purtînd însemnarea celor cari au plătit pentru dînsa, toți săteni de aice. Mai sînt și alte două biserici : una tot neunită, nouă, iar cealaltă, cu un turnuleț de lemn, a uniţilor.

Locuitorii de aici erau odinioară niște „codreni" foarte săraci, strîngători de rășină pe care o vindeau sașilor. Apoi ei căpătară turme, din care se hrăneau mai mult decît din holde pe acest pămînt pietros de supt muntele brazilor și stîncilor. Întărindu-se, înlesnindu-se și alcătuindu-se tot mai bine, ei putură dura de-a lungul celor două văi spumegătoare case de lemn bine încheiate sau și clădiri de piatră, care toate păstrează însă tipul casei românești de munte. Ei ajunseră oameni hotărîți, mîndri, fără frică de „domni", înaintea cărora nu se prea dau în lături nici astăzi, ținînd la hotarul lor și la cinstea lor. În frunte cu cei șepte preoți ce aveau prin 1780 și cu cei patruzeci de bătrîni, cari purtau frumoase nume vechi : Dancăș, Albu, Alăman, Drăghici, Grebenea, Tatul, Maniu, ei se luptau pentru pămînt cu „maghistratul" Sibiiului, aducînd înainte mărturii de la craiul Matiaș și de la bătrînul domn muntean Radu, tatăl lui Mircea, pe care-l numeau Negrul.

Preoții au fost tot din aceleași neamuri, cărturari buni de cîntări și de scrisoare. Unul, Sava Popovici Barcian, a copiat harnic cărți de minuni și cronografie cu un condei supțire, foarte sigur, pe la 1800. De la el veniră înainte alți preoți din același neam. Iar la urmă această familie cu bucurie la scris, tăind în evlavia naturii frumoase și a lui Dumnezeu veșnicul, odrăsli, printr-o mamă care s-a încercat și ea în alcătuiri literare, pe co-

pilandrul bălan care dă astăzi un glas puternic și limpede durerii neamului nostru de aici, pe Octavian Goga. Nu o dată am avut bune ceasuri de petrecere prietenească în casa veche a părintelui său, unul din preoții de astăzi, cel mai bătrîn.

VI. ȚARA AMLAȘULUI

Cum vii de la Sibiiu spre Sălișteu cu trenul care se tîrăște leneș prin valea Sibiiului și apoi a unuia din rîuleţele ce se varsă în el, ai pe rînd în fruntea staţiilor formele ungurești care corespund satelor : Orlat, Cacova, Săcel, toate locuite numai și numai de ai noștri. Mai la o parte e Poplaca, la stînga ; lîngă Orlat se adăpostește către munte Gura Rîului ; și mai sus decît Săliștea e în sfîrșit Tilișca, împreună cu Galeșul. Toate la un loc, acest întreg mic ținut românesc își avea în timpuri foarte depărtate de noi o capitală în marea așezare săsească a Amlașului și alcătuiau un ducat pe care, puțină vreme după cedarea Făgărașului, regalitatea ungurească îl dăruise de nevoie acelor domni ai vecinelor plaiuri neatîrnate cari întinseseră deseori mîna lor îndrăzneață către frumoasa pradă ce li se cuvenea. De la Mircea cel Mare pînă la Țepeș, la Radu cel Frumos, la Radu cel Mare chiar, voievozii noștri din Argeș și Tîrgoviște au stăpînit aici, fără să aducă însă, ca în șesul făgărășean, mai puțin locuit și apărat de privilegii, domni noi de pămînt din boierimea lor luptătoare.

Spre acest Amlaș, din trecutul căruia ni vorbește atîtea amintiri, ne îndreptăm într-o caldă zi de septembre, care dogorește sterpele dealuri de lut ce răsar și se amestecă aici pretutindeni, ca în Ardealul clasic. Săliștea-și muncește ziua harnică, dar îmbrăcămintea se

vede pretutindeni strălucitor de albă, ca într-o duminecă sau zi de sărbătoare. Sărbătoare a fost însă numai ieri, Ziua crucii, petrecută aici în liniște, în post și în evlavioasă oprire de la jocuri.

Ca mai toate drumurile mici din Ardeal, și acesta e aproape pustiu într-o zi de lucru. Pustii sînt și locurile de lut galben și iarbă pîrlită ce se înalță la dreapta și la stînga, singurătate goală, menind a sărăcie. Grădina de zarzavaturi a comunei se înfățișează destul de prost, cu toată îngrijirea împrejmuirii și acareturilor. Un alt drum duce la stînga spre Apoldul de sus, și dintr-acolo vin, în pasul, cînd pripit, cînd leneș, ca în străvechile timpuri de năvălire, corturarii țigani cari și-au făcut de cîteva zile sălașul la jumătate de cale între cele două sate. Vin răzleți sau în cete bărbații înalți și supțirateci, cu lungile plete creț și ochii de patimă și cutezanță, cari lasă să se clatine marile căldări de aramă roșie ce țin în mînă, și femei voinice, destul de bine îmbrăcate, care aleargă după trăsură întocmai ca dănciucii pe cari i-am lăsat la șatre, cerșind cu mult zgomot crăițarul drumeților.

De la un timp ne urcăm pe o cărare galbenă, deschisă în lutul dealurilor. Aceasta e „hula Amlașului", drumul de costișe ce duce la vale la orășelul care pe vremuri și-a înscris numele în titlul voievozilor români. Îl și vezi îndată, grămădit în adîncime, la dreapta, cu acoperișurile roșii și cele două turnuri de biserică răsărind din mijlocul lor. Localnicii văd în felul lui de desfășurare icoana unui sfredel.

Pînă să ajungi jos, străbați un drum printre vii, care izbîndesc minunat de bine pe aceste fețe de dealuri sfărîmicioase, bătute aprig de soare. Ești tot între tufele de porumbrele cu micile roade negre brumate, între copăceii de măcieș cu boabele lunguiețe, de un roșu vesel, între crengile ciulinelor ce întind struguri de boabe tot așa de vioi aprinse. Peste gardurile vii sar să-

teni și sătence în portul din aceste împrejurimi sibiiene, ducînd în coșuri darul îmbrobonat al viței. Mai la vale vezi strecurîndu-se carele înalte pe care le mînă sași bălani cu pălăriile negre, sau români de la margene și țigani fără grijă, ce-și au căsuțele proaste tocmai în capăt.

Ai noștri știu să-ți spuie că sașii din Amnaș — căci așa se zice astăzi, și nu Amlaș, tîrgușorului care e Hamlesch pentru sași și Omlas pentru unguri — [...] sărăciți de o bucată de timp, ei văd, fără putință de îndreptare, cum, pe zi ce merge, crăpăturile de la casele lor se fac mai multe și mai adînci. Așa și este, cel puțin în ceea ce privește casele. Vechimea și decăderea e întipărită mai pretutindenea pe pereții lor înnegriți, cu ferestile mici întunecate și triste, cu acoperișurile neîngrijite și sparte, cu ogrăzile lăsate în voia întîmplării. În zădar stăpînește mîndru biserica cea mare, înnoită cu oarecare gust, în curtea care mai păstrează unele încăperi din castelul de pe vremuri, unde au stat ascunși dușmani de-ai lui Vlad Țepeș, chemînd focul răzbunării acestui grozav asupra întregului tîrgușor. Numărul celor vreo mie cinci sute de sași scade zilnic, printr-o lege de pieire înceată pe care n-o poate împiedeca nimeni.

Cîți români sînt aice, au venit din satele vecine, și firește mai mult din Sălișteа apropiată. Oamenii harnici de acolo mai pricep și meșteșuguri și negoț, acasă ca și prin locurile unde se duc după noroc și cîștig. Dar îndeobște cei vreo 400 de români sînt tot din sărăcime, și-și duc cu greu zilele muncite. Dar ei și-au făcut o bună biserică de zid, neunită, în locul celei de lemn, ce era aici de pe la 1800.

Preotul e fiul înaintașului său, și a fost înainte de a se hirotonisi... funcționar la magazinul „*Printemps*“ din București, are un frate în România și acolo au lucrat ei frumosul monument de marmură neagră de pe mormîntul părinților lor.

Încă de acum șeizeci-șeptezeci de ani, copiii români umblau cu steaua în nopțile albe ale Crăciunului, cîntînd :

Doamne Isuse Hristoase,
O, Hristosul meu,
Tu ești rază prea-frumoasă,
O, Hristosul meu,

pe cînd cantorul șugubăț făcea oratia Crăciunului, cîntînd „spata dinpenată", adecă grasă, „șunca dafumată", „cîrnatul murat", „heanghesile" sau plăcintele săsești și

O cupă două de vin,
Să avem voia deplin.

Lîngă biserică lucrează o școală, din care tocmai iese un roi vesel de copii, băieței și fetițe, cari stau în loc și ne privesc lung cu ochii lor mari negri, plini de nevinovăție mirată. An cu an, numărul românilor din Amlaș crește ; cîte unul mai cîștigă și ceva bogăție de holde, din largul hotar, și de vii pe deal, și poate că mai curînd de cum credem va veni vremea cînd vom fi singurii stăpîni și aicea.

O cale mai slobodă, în șes, duce acum spre Apoldul de Jos. [...] Cînd întri pe strada largă, vezi aproape numai case de cărămidă cu porți de zid, pridvoare și obloane. Mai nimic nu-ți spune că ai fi într-o însemnată așezare de români. Dar toți locuitorii acestor gospodării trainice și înfloritoare, pe care nu le crapă ruina ca la Amlaș, sînt acum români : unii au ochi negri vioi, fața rotundă oacheșă, alții privesc cu ochii albaștri șterși din fața prelungă albă, mărgenită de păr bălan.

Astăzi în tot Apoldul de Jos nu mai este o singură casă de sași vie ; „moarte" sînt cîte unele, și vei fi dus neapărat la cutare cocioabă încăpătoare, cu coperișul mare de șindilă neagră, pe poarta de lemn a căreia sînt însă săpăturile noastre înflorite și slove cirilice pomenind numele unui român. În cimitirul sau „progadea" de pe deal se

văd două pietre de mormînt care pomenesc în grai străin pe cei din urmă doi clerici ai neamului dispărut. Ele sînt însă năvălite și ascunse din toate părțile de mulțimea crucilor sărăciei noastre.

Odată n-aveam nici cu ce să ridicăm o biserică de lemn aice pentru credința neunită a celor mai mulți locuitori. Pe cînd uniții aveau o căscioară în vale, astăzi nespus de prăpădită, pentru cei de legea veche s-a adus tocmai de la Ocna o bisericuță de lemn, de alminterea încăpătoare și frumos zugrăvită, de un meșter venit tocmai din Craiova, la 1772. Iar după izbîndă s-a durat din material bun și trainic acea mare clădire în stil românesc care stă tocmai în vîrful dealului, însemnînd de departe prin turnul ei alb că acolo se află un sat de români. Ușile de la catapeteasmă lucrate foarte frumos cu motive de frunze de struguri, sînt opera unui simplu sătean de acum vreo jumătate de secol.

Întru și la școală, una din cele mai bune ce se pot închipui. E aproape ceasul unu, și cele patru clase încep să se umple de copii foarte cuminți, cari, la venirea noastră, își întind frumos mînuțele pe bănci. Mulți au fața săsească, pe pereți atîrnă tablouri intuitive pentru învățătura limbii maghiare, dar toți acești oameni de mîine sînt și vor rămînea români.

Un alt Apold, cel de sus, se află destul de departe : în el ne luptăm cu sașii, mai mulți la număr. Dar noi cotim pe drumul din dreapta, spre alt loc de biruință desăvîrșită. Ludoșul sau Ludușul, pe care hărțile străinilor îl mai numesc Gross Logdes, în amintirea unui trecut cu totul mort.

E un sat risipit iarăși pe margeni de dealuri și în valea de la picioarele lor. Și aici trecutul săsesc se cetește pretutindenea, în oameni și lucruri. Școala cea nouă — cea veche, cu arcadele în frunte, zace la o parte — e pe locul unde a stat preotul săsesc ; alături se arată

maidanul de unde pe încetul s-au ridicat pietrele bisericii străine pentru a se clădi casele cele bune ale satului.

O mare biserică neunită stăpînește în apropiere, pe cînd uniții, vreo șeizeci de familii, merg prin curtea preotului lor, un bătrîn octogenar, la un umil adăpost de rugăciuni, cel mai mic pe care l-am văzut pînă acum, cu ferestile sparte și un biet turnuleț de lemn. Într-un sătuleț vecin, la Buzd, este altă bisericuță, unde mi se spune că s-ar afla zugrăveli frumoase.

Aici, la Ludoș, este datina poetică de a se încununa mirii cu cununi de flori, de cele mai multe ori de flori adevărate, și nu cu hîdele chivere de tinichea, ce se obișnuiesc aiurea ; pe un dulap al bisericii se usucă în praf o sumă de astfel de cununi ale unor fericiri care s-au vestejit poate cu totul în asprele griji ale vieții.

Nu pot vedea, la acest tîrziu ceas de seară, biserica aceea cu zugrăveli bune a Buzdului, și apuc prin margenea Apoldului de Jos spre Miercurea.

CARTEA A IV-A

ȚINUTUL MIERCURII ȘI SEBEȘULUI

I. *MIERCUREA*

Miercurea, vechi sat al nostru, pe care-l credeam cu numele bogomilic, ca și al Sîmbetei, dat în timpuri cînd credeam ca în *Evanghelie* în povestea Sfintei Dumineci, dar mai curînd numit astfel după ziua din săptămînă în care se ținea tîrgul, a fost colonizat, la venirea lor, de sași, cari i-au zis Reussmarkt, Tîrgul Rușilor, după scheii ce vor fi întîmpinat aice (cf. Reussdörfel, Ruşcior, lîngă Sibiiu). Ei durară casele lor mari, traseră drumurile lor drepte și deschiseră în mijloc piața lor largă, împodobită cu o biserică, ce-și înalță vîrful înroșit de țigle. Mult timp ei au fost singurii stăpîni aice. Ungurii aduseră în tîrgușor numai un „pretor“ și o judecătorie. În ai noștri însă li se ridică în zilele de acum un dușman temut, care înaintează iute spre ceasul său. În această pașnică săsime din orășelul care samănă cu Codlea Birsei, ei au astăzi biserică, bancă, avocați, un început de organizare pentru scopuri mai mari decît pînă acuma.

Petrec noaptea în casa primitoare a directorului de bancă Vulcu. Într-un tîrziu fulgerele depărtate ce zvîcneau pe munții Sibiiului aduc, în tunete strașnice, o ciudată grindină de toamnă și de noapte, care înălbește de gheață toate curțile și ulicioarele.

A doua zi dimineață mai văd cîte ceva pe strada cea mare a tîrgușorului. Prăvăliile sînt în mare parte săsești, dar un român a deschis acuma drept la mijloc o mare prăvălie de toate celea, și, fiindcă e om harnic și cinstit și fiindcă nevasta lui știe să facă o primire bună oricăruia, chiar și celui mai sărac cumpărător, banii plouă la tejghea, ieșind din punga sasului și a funcționarului ungur ca și dintr-a românilor noștri. Ilie Floașiu ține și băile din vecinătate, băi de sare, unde în timpul verii vine toată lumea din împrejurimi. Banca românească are o firmă mare, bătătoare la ochi, și ea și-a cumpărat un loc chiar în piață, unde în curînd, cu tot necazul săsimii năvălite din toate părțile de foastele ei slugi, se va ridica un palat care nu va cuprinde numai în siguranță banul muncit al săracului, ci va fi un semn de izbîndă, o prezicere pentru un și mai bun viitor.

Biserica noastră e încăpătoare și are un turn foarte înalt și mîndru ; pe dinăuntru e bine îngrijită ; protopopul slujește în ea. La spatele clădirii se mîntuie acum o frumoasă școală nouă. Pe lîngă aceasta se vede în fund dealul verde sămănat cu căsuțe negre, în josul cărora un mic cimitir își răsfiră crucilițele de lemn.

Atîta era mai demult locul, de umilință țigănească, al românilor din preajma Miercurii, și aici își făcuseră ei o bisericuță de lemn, și mai păcătoasă decît aceea de la Cisnădia, unde astăzi românii abia încep să se ridice din rîndurile desprețuite ale slujitorilor. Acum toată partea din jos a tîrgului e locuită numai de plugarii noștri, cari au dincolo de podețul de lemn peste șuvița de apă o parte însemnată din hotar, o sumă de holde. Înmulțirea se face chiar atît de răpede, încît mulți nu se mai pot hrăni așa de bine cum erau deprinși, și astfel ei pleacă peste multe mări și țări spre apus, atrași de magnetul depărtat al Americii bogate. Gospodarii se întorc după patru-cinci ani, aducîndu-și agonisita ; uneori ei rămîn, dar se întîmplă

să și plece îndărăt spre țermul cîștigului îmbielșugat, și chiar să-și ia cu sine nevestele și copiii.

Printre aceste lanuri de pe care se ridică acum și cucuruzul copt, cu știuleții plini de îndesatele grăunțe roșietice care strălucesc, mergem în sus, cu trăsura ușoară a unui miercurean care mînă iute. De amîndouă părțile, dealuri cu liniile moi, aurite de miriștile învechite ale grîului. La dreapta o linie de plopi înalți duce la satul Drașovului ; o alta suie de la moșiroiul de căsuțe spre viile și locuința de țară a unui „grof", bogat stăpîn al tuturor acelor locuri. Ar fi un om de omenie, gata să ierte pășunatul în țarină al vitelor satului, și *dregătorul*, vechilul său, nu s-ar face vinovat de nici o asuprire. Marea biserică albă, pentru legea unită, a înălțat-o un mărginean.

Prin mărgineni se înțeleg locuitori din Sălișle, Vale, Tilișca, Galeș, apropiați de hotarul României. Sînt cei mai buni negustori români din tot Ardealul, și din stupul lor ei se răspîndesc prin toate satele încunjurătoare, ținînd circiume sau *crîjme*, și „bolți" luînd în „arîndă", scoțînd cu o minunată răbdare și pricepere din toate mrejele de cîștig, atît pe sasul vechi, cît și pe evreul nou, care prin anii 1870 își cercase norocul și pe aici, ca prin Țara Făgărașului. Astăzi, necontenit întîlnești pe drumurile mari, căruțele lor grăbite, și din pridvoarele și de la ferestile prăvăliilor sătești pecetluite cu armele Ungariei vezi ivindu-se fețele grase, rotunde, cu ochii vioi, negri ale mărginenilor din Săliște și vecinătate. Această întindere și îmbogățire e una din cele mai frumoase isprăvi ale neamului nostru în Ardeal [1].

[1] Aceeași atitudine fermă, aceeași analiză obiectivă, pătrunzătoare de respingere a imixtiunilor străine o găsim deseori exprimată în scris : „De unde vine dreptul nostru fără pereche, și în țara aceasta de aici, și în țara de dincolo ? Fiindcă noi am fost cei dintîi cari am tăiat copacii pădurilor, cei dintîi care am smuls rădăcinile, cei dintîi cari am făcut ceea ce se numea odinioară : *runc*, acolo unde fusese codru și mărăcini. Pentru că sîntem cei dintîi cari am înfipt plugul, cari am ridicat casa, care am

Călătorim spre Sebeșul Săsesc, cel mai apropiat tîrg în sus de Miercurea, pe care l-am atinge în două ceasuri, cu cai așa de buni, dacă nu ne-am tot abate din drum pentru a vedea satele din aceste părți. Așa însă, vom zăbovi pînă în seară și tocmai noaptea tîrziu vom putea fi înapoi în Miercurea.

Peste puțin se desface în stînga drumul care duce spre un șir de sate, care au, afară de cel dintîi, unde luptăm încă să scoatem pe sași, locuitori numai și numai români, cu învățători, preoți, notari, primari sau juzi, biraie *(ghiraie)* numai români : Gîrbova, Cărpeniș, Reciu, Cîlnic, Deal, Săsciori (adecă : „Sașii cei mici, puțini", sau „săsiții"), Cacovița. [...]

Vedem întîi Conța sau Cunța, așezată într-o cufundătură a pămîntului la dreapta, ceva mai departe decît Drașovul, peste apa mică și întortochiată a Săcașului. Poate să fi fost întîi un sălaș săsesc, judecînd după nume, dar astăzi sînt numai români în această comună cu casele mari de cărămidă și oamenii frumoși, oacheși. De aici își trage neamul părintele Cunțan, maiestrul de cîntări al cărui manual e întrebuințat astăzi în toate bisericile neunite și care e tatăl d-rei Maria Cunțan, cîntăreața simțirilor celor mai gingașe ale femeii. [1] Acest sat așa de bine rînduit are pe înălțime clădirea bună a unei biserici înnoite, care se

---

clădit pe locul acela. Apoi noi sîntem cei dintîi cari am adunat satele, care am venit în număr mare în tîrgurile pe care noi le-am înființat ca și în cetățile încunjurate cu ziduri și cuprinzînd catedralele de odinioară.

Sîntem stăpîni pe pămîntul nostru, în aceste părți ca și în celelalte, prin toată opera pe care am făcut-o din acest pămînt și pe acest pămînt, prin toată partea noastră de creație". *(Cum apărăm noi Ardealul ?* 1937.)

[1] Moartă dăunăzi, bătrînică, stingheră și săracă, într-un azil din București (1939) (n.a.).

ridică dintr-un cimitir neîmprejmuit, pe care-l înfloresc scăieții și-l ciugulesc găinile.

Iarăși ne smulgem din drumul mare în această parte din dreapta pentru ca să vedem Cutul. Ungurii, cari au făcut din Cunța stația Kelnek, după Cîlnicul depărtat, înseamnă aici încă un nume pe care nu-l rostește nimeni : Kutfalva, cu gîndul că acesta ar însemna „Satul Fîntînii". De fapt însă, Cutul vine de la *cut*, bucată, colț de moșie, cum s-a zis din foarte vechi timpuri în toate ungherele românimii.

Casele arată și aici foarte bune, dar locuitorii sînt în bună parte uriți, cu niște fețe mari umflate, străpunse de ochi mici și împodobite cu mustăți supțiri, rare ; nici femeile, care poartă șorț în față, catrință în dos și pe cap un mare ștergar învîrtit peste modîlci de păr falș, n-au nici un fel de frumuseță. Începînd de la preot și mîntuind cu cel din urmă „nărod", oamenii sînt nespus de încetinei și de puțin aplecați spre îndatorire. Ajunge ca probă să se spuie că în două ceasuri de așteptare n-am putut afla cheile de la vechea bisericuță de pe deal, n-am putut bea un păhar de vin în acest ținut de mare bielșug al viilor, și următoarea convorbire, ținută între lătrăturile furioase ale unui cîne alb, mare cît un viței :

— Oameni buni, cînele mușcă ?

— Ehei, mușcă !

— Dar nu-l puteți ținea ?

— D-apoi că ne mușcă și pe noi.

De aici e familia Albini, și aici s-a născut protopopul și ziaristul Ilie Dăianu din Cluj, una din cele mai bune forțe ale Bisericii unite. Aceasta nu se cunoaște însă aici.

În capul satului e domeniul Blajului, cu acareturi foarte însemnate și o minunată vie de struguri negri. Odată evrei, sași o țineau în posesie ; acuma e arîndată de un mărginean, Iozof, ai cărui boi cu coarnele largi se coboară tocmai, greoi și mîndru, pe costișă.

Mergem acum de-a lungul viei pline de cea mai frumoasă roadă brumată, care atîrnă ispititor din mijlocul frunzelor uscate. Nu e nici o îngrăditură, nici o piedecă şi apărare, de către drum, unde oamenii îşi strîng cucuruzele şi o fetiţă păzeşte vitele în margenea şanţului.

— S-or fi mîncînd strugurii, întrebăm pe mica păstoriţă. Ea spune că a văzut pe nişte copii plecînd cu uşoare jafuri prin porumbişte, dar ea n-a luat.

— Şi strugurii sînt buni, fetiţă ? Ea a înţeles de ce e vorba, şi tot aşa de cuminte, cu ochii mari negri ţîntă la noi :

— Eu nu i-am gustat.

Tot drumul e plin de cară ce merg pe dincolo de drumul cel mare al Sebeşului la satul Răhău, înşirat de-a lungul unui alt rîu în faţă. Sătenii de acolo se întorc de la cîmp. Oamenii se ceartă, copiii zburdă, ştiuleţii auresc în grămezi pe carele ce poartă la cele patru colţuri dovleci rotofei, înfipţi în pari, ca nişte trofee de biruinţă.

Răhăul răspunde unui vechi nume de Rahov, Rahova. A fost o aşezare de schei şi de români. În vremuri, saşii, „popa săsesc" din Sebeş îşi aveau aici curtea, dijma şi lanurile. Aceste vremi însă s-au dus. Astăzi gospodării prea frumoase se urmează supt dealurile înverzite cu covorul strălucit al viilor, şi românii singuri sînt stăpîni pe ele. Biserica, de prin anii 1760, cum spune o grindă săpată cu slove mari, de o măiestrie neîntrecută, se iveşte mîndră din cimitirul larg, unde, lîngă crucile de piatră nouă, se văd în număr şi mai mare vechile cruci de lemn frumos săpate şi văpsite la capul femeilor ce se odihnesc şi stîlpii albaştri şi roşii, tăiaţi bogat în unghiuri şi în bulbucături, care arată mormîntul bărbaţilor.

La ieşirea din sat, întîmpinăm iarăşi lungul şir al carălor ce se întorc cu bogăţia rodului şi în fruntea cărora preotul cel bătrîn merge călare, în haine ţărăneşti de muncă. Cel tînăr a scris o bună monografie a comunei. Oamenii par să fie foarte evlavioşi, judecînd după cru-

cile presărate în cale ; şi pînă şi boltaşul are lîngă scutul cu stema ungurească o răstignire sau, cum se zicea aici mai de mult, o „raspetie" a Mîntuitorului.

Drumul trece printr-un ţinut de rodnicie, mărgenit de dealuri mari, catifelate de mirişti galbene şi rareori pătate cu cîte un arbore. În vale se strîng porumburile înalte. Munţii Alvinţului se văd în fund.

Unde se rînduiesc, tăind calea, un şir de plopi mari şi cîteva case de piatră, e orăşelul pe care ai noştri îl numesc Şebeşul, Şebişul, Şeghişul, adăogindu-se mai mult de cărturari şi porecla de „săsesc", Mühlbach al acestor saşi, şi, în sfîrşit „Szász-Sebeşul" ungurilor.

III. *SEBEŞUL ŞI ÎMPREJURIMEA*

În această veche aşezare de pe malurile unui rîu foarte iute şi limpede, care se zice „rîul Şebeşului" fiindcă trece prin Şebeş, şi, mai dulce româneşte, „rîul Frumoasei", fiindcă izvorăşte din muntele Frumoasa, au stat de demult numai saşii, întemeietorii. Se mai arată, în celalt capăt, strîmtoarea între case mai înalte unde erau porţile ; într-una din pieţe se mai gîrboveşte pînă astăzi o mare biserică, împodobită cu înfloriturî gotice, care ocroteşte în preajma ei un gimnaziu cu faţada verzie. Negoţul, meşteşugurile le au pînă astăzi saşii. Dar saşii şi ungurii la un loc nu fac mai mult decît 2.500 de suflete, care tot scad, pe cînd românii au 5.000, şi cresc necontenit.

Odată ei erau aruncaţi dincolo de ziduri, dincolo de dunga de oţel răscolit a Sebeşului, într-un sat de slugi. Abia să fi avut atunci o bisericuţă de lemn. Dar chiar înaintea anului 1848, dărîmător al privilegiilor, ei se întăriră în chip ameninţător. Negustorii „greci", ţiindu-se de Companie, se aflau în cetate chiar, pe cînd multe familii

de români se ațineau în afară, gata să pătrundă la cel dintîi prilej. Întîi, ei făcură, prin anii 1780—90, acea biserică de zid care se vede din șoseaua Lancrămului, cu turnul și acoperișul ei de țiglă veche, greoaie. Peste vreo treizeci de ani, protopopul Zaharia Moga, cu ajutorul rudei sale vlădica Vasilie Moga, și el venit din aceste părți pentru a fi cel dintîi episcop român neunit al Ardealului, făcu a doua biserică, dincoace de apă, dar tot în afară de cingătoarea sfințită a zidurilor. E o înaltă și spațioasă clădire cu adevărat impunătoare, și întregită astăzi printr-o școală vrednică de însemnătatea românilor în acest orășel. O biserică unită nu e tocmai departe, și trei inscripții pe piatră arată că ea a fost făcută în această stradă „grecească" a negustorilor, cu banii gospodarului vlădică blăjean Bob și cu ajutorul cîtorva localnici, la 1818, puțin timp înainte de biserica neunită mai nouă. Pe atunci neuniții singuri avea pînă la 200 de familii.

Astăzi Sebeșul are doi protopopi români, învățători, avocați, medici dintre ai noștri. Un număr de „senatori", membri ai consiliului comunal, sînt toți români. Unele strade sînt numite numai românește : Ulița Mare, Ulița Bisericii ; la celelalte nu lipsește și numele românesc. Anunțurile din partea sfatului se fac nemțește și românește. Nici un oraș din Ardeal nu e așa de mult și așa de vădit al nostru.

Șoseaua Lancrămului duce peste apă în vreun sfert de ceas, la stînga, în satul pe care ai noștri îl numesc Lancrăm. Sașii îi zic Langendorf, fiind ai lor au fost odinioară locuitorii și acolo : iar ungurii bîiguiesc : Lankerem fără să aibă în clin sau în mînecă astăzi cu dînsul. Satul are o parte de jos, sărăcăcioasă, și o a doua, cu case foarte bune și îngrijite ; acuma sătenii sînt îndatorați a mătura și strada înaintea gospodăriei lor. Vechi vlădici de-ai noștri au poposit și aici, în veșnica lor rătăcire umilă de „to-

leraţi". Astăzi, întîmpini o biserică înoită de curînd ; ea are doi preoţi, dintre cari cel bătrîn e un cărturar în sensul generaţiei trecute, iar cel tînăr ceteşte *Sămănătorul.* În cimitirul bine orînduit — ţăranii s-ar fi plîns că li se „comasează", li se strîng la un loc, şi morţii, ca şi ogoarele — văd stîlpi foarte dibaci şi original ciopliţi, dintre cari unul poartă o năframă de jale în vîrful unei suliţi, iar celalt sprijină o tablă pe care ciugulesc trei porumbei.

Mai departe de Sebeş în sus sînt cele două Piene sau *Chiene,* românesc şi săsesc, şi un întreg şir de sate, care duc neamul nostru pînă jos în munte. „Şi pînă în muntele de la apus, spune miercureanul nostru cu mîndrie, numai români."

Cu părere de rău nu pot vedea acele sate, şi pe o strălucită seară luminată de forfotirea de foc a stelelor mă întorc la Miercurea unde, la domnul Vulcu, mă aşteaptă cina şi odihna de seară.

A doua zi e tîrg la Miercurea, şi piaţa cea mare, cu clădirile dărăpănate şi aruncate în neorînduială, e plină de zumzătul şi frăsirea mulţimii ţărăneşti, ale cării veşminte albe strălucesc la soarele dimineţii răcoroase. Miercurenii îşi vînd verzele şi cepele din grădinile cu care li se deschide comuna. Din vălmăşagul curat şi vesel se desfac cară deşerte care apucă spre munte, mînate de oameni voinici şi frumoşi, mai voinici însă decît frumoşi, în porturi fără nici o podoabă, albe şi negre. Aceştia sînt poienarii, pe cari un cunoscător îi deosebeşte foarte uşor dintre ceilalţi săteni de neamul nostru, şi vecinii lor, aşezaţi încă mai sus, pe culmile muncelelor împădurite, jinarii — oameni de la Poiana şi de la Jina.

Ei samănă tot drumul cu carăle acestea şi căruţele lor, cu caii lor de munte cari-şi clatină moţul de păr pe căpuşorul smerit, suind cu răbdare dăsagii plini, pe cînd călăreţii şi călăreţele îi mînă blînd de frîie.

Suișul e așa de drept prin mestecănișurile și stejărișurile nouă, foarte dese, încît calea de munte se desfășură în șerpuituri largi, încingînd de mai multe ori culmile. Pe încetul în urmă încep a se desluși liniile dealurilor ce merg pînă în depărtații munți ai Turdei, la miazănoapte, iar la apus pînă la dunga vînătă a culmilor Vințului, ca o măramă aurie de mirişti vrîstate, în care se prind, cu livezile lor, satele, ca niște înfloriturі pe o ie.

În năruituri de lut, cu cărările strîmte și grele, ne oprim la satul Dobîrca. Săsește i se zice Dobrink, pe cînd ungurii, dintre cari nici unul n-a răzbătut încă pe aici ca locuitor statornic și cinstit, o împopoțonează cu numele de Doborka. E mai ales un sat săsesc, dacă vrea să judece cineva după ulița cea mare, împrejmuită cu greoaie case gospodărești, cam spurcate de vechime și de un început de sărăcie, sau după solida biserică ridicîndu-se din mijlocul zidurilor obișnuitului castel de păstrare și ocrotire. Vezi la început numai flăcăi cu cizmele mari, de care rîd românii, cu legătura la gît pe care ai noștri n-o cunosc, și femei în vechi port renan, cu pălăriuțele de paie ascuțite în fund, deasupra feței prelungi, palide, cu ochii albaștri șterși, de o mare seninătate cam moartă.

Prin alte timpuri românii nu puteau să încapă în adevăratul cuprins al acestui sat privilegiat din raza de colonizare și stăpînire a Miercurii-Reussmarkt. Fiindcă însă „stăpînii" aveau nevoie de argați la plug, ei i-au îngăduit să-și clădească la deal bordeiele lor de lemn, care se cheamă și astăzi colibi, „colighi", cu toate că demult ele s-au prefăcut în case de cărămidă bună. Tot pe acea vreme, mărginașii noștri, amestecați cu țiganii, și-au ciocănit două bisericuțe joase, cu turnul din cîteva scîndurele numai, și ferestile abia deschise în bîrna groasă. Trebuiau să fie două fiindcă împrejurările religioase de pe la 1 700 împărțiseră „colibile" nenorocite după două legi dușmane. Fiindcă Unirea a fost întîi stăpînă peste toți colibașii și ortodoxia s-a întors pe urmă ca să smulgă pe cei mai

mulți, preotului neunit i se zice „popa cel nou". Așa se obișnuiește și în alte sate din aceste părți, nu tocmai depărtate de centrul de propagandă unită al Bălgradului.

Bisericuțile au rămas și pînă astăzi ceea ce fuseseră din capul locului, și aceasta mai mult pentru lipsa de rîvnă a preoților ce s-au urmat în ele decît pentru sărăcia locuitorilor români. După 1848, aceștia au cîștigat necontenit loc la soare, în paguba acelor pe cari pînă astăzi îi mai numesc „stăpîni" („domn" înseamnă în Ardeal lucru mare și de aceea preoții cer să li se zică *domnule* părinte). Comasarea, strîngerea la un loc a proprietăților fiecăruia, a fost și ea în dauna sașilor. Aceștia-și aleseră, firește, locurile cele mai bune, dar și cele mai înguste, și peste cîtva timp nu mai avură unde să-și hrănească vitele. Prin toate aceste împrejurări, prin înmulțirea lor răpede și puterea lor de viață tinerească ai noștri au ajuns să aibă astăzi jumătate din sat și mîine ei vor îndrăzni să și mărturisească aceasta, impuindu-și dregători de limba lor. Deocamdată românii, mai puțin ajutorați, se țin încă la o parte și sînt darnici în ploconeli.

Orice sas știe românește, destul de bine, pe cînd săsească nu e vorbită decît foarte slab de urmașii slugilor din „colibi". Oricine vede care din cele două limbi are pentru dînsa viitorul. Ceea ce se vede astăzi aici, a fost ieri în Topîrcea, unde nu se mai pomenește de sași, în satele pe care le-am străbătut alaltăieri și ieri. La Buzd, lîngă Drașov, înaintarea noastră a mers așa de departe, încît sașii vorbesc între ei mai mult românește și-și zic „lele" și „bade". De aici pînă la biserica „popei", unit sau neunit, nu mai e mult.

Supt picioarele noastre e Gîrbova unde lupta se poartă încă întețit între cele două neamuri. Biserica săsească și cea românească ies din bielșugul caselor bune ca două suliți de steaguri ce-și stau față în față. Satul e și foarte bogat și a știut să-și cîștige de la poienari, rău călăuziți pe atuncea de fruntașii lor, toată strălucita pînză de pădure ce

se întinde pe spinarea muntelui, pe care-l urcăm. Trăsura ușoară a miercureanului se înalță răpede, mînată, pare-că, și de voia bună a vizitiului, printre stejarii tineri și albii mesteacăni, cu trunchiul răsucit și crengile supțiri de pe care au și căzut frunzele. E o mare pădurice fără măreție și taină, și e singura pădure prin care trecem de atîta vreme.

Femeile cu ștergare albe peste conciul cu multe felii, cu șorțurile negre și mînecile albe, umflate, cu puține înfloriturî întunecate, mînă încetinel căluții supuși spre vîrful muncelului. Bărbații nu se prea văd : ei sînt oieri care s-au îndreptat acum către alte locuri, de unde se vor întoarce numai în iarnă. Abia cîte un vînător în haine nemțești, cîte un bătrîn care nu-și mai află rostul decît pe acasă, cîte un negustor sau meșteșugar al marelui sat de munte, unde nu locuiește nici un fel de străin. Încolo numai femeile acestea viteze suindu-și cumpărăturile spre casă pe spinarea cailor mărunți sau rătăcind după grijile cîmpului pe cărărușele albe, călări ca niște voinici.

Satul are uliți înguste și o piață largă. În el nu se vede nici o înrîurire de la alte neamuri, decît numai în cîteva clădiri de tot noi, bolți, hanuri. Încolo e vechea și frumoasa casă românească, așa cum se întîmpină și dincolo de munte, în Argeș și Muscel. Jos, o clădire de piatră cu ușa și două ferestuice în față ; deasupra, alte două ferestuici, deschise într-o împletire de nuiele acoperite cu lut ; sus, marele coperiș țuguiat, acoperit cu severul veșmînt cenușiu al șindilelor lungi și înguste, foarte tari, care se zic aici șise (în Muntenia : șițe). Un zid jos cu porți mari de lemn și alte streșini înalte, de „șise", încunjură curtea, plină de toate uneltele. Una după alta se urmează astfel în hobotul lor greoi marile sălașe de oieri, ca șiruri de păstori albi supt glugi și țundre sure.

În piață este o biserică foarte mare și frumoasă, cum nu i mai află părechea prin satele românești de aicea. E

pe locul uneia mai vechi, căci între cărți aflu cu mirare o *Evanghelie* munteană pe care se scrie că mitropolitul Teodosie, din Veștem, a dăruit-o lui Stoica Liudescul Logofătul, acela care a scris pe la 1688 *Cronica Țării Românești* pentru familia Cantacuzinilor. Dar clădirea de astăzi e cu totul înnoită, fără a i se strica însă forma, adevărat românească ; zugrăveala e datorită unui pictor Georgescu, care, în generația trecută, și-a făcut o frumoasă reputație printre românii din Ardeal.

În margene se mai păstrează bisericuța cea mai veche a Poienei. E făcută frumos din lemn încheiat trainic, și o acopăr sfinți foarte cu îngrijire și cu pricepere lucrați de același meșter din Craiova care a zugrăvit biserica de lemn din Ocna, strămutată acuma la Apoldul de Jos. Și aici prin urmare se vede strînsa legătură, înrîurirea zilnică ce a fost necontenit între aceste ținuturi de jos ale Ardealului și principatul muntean, izvor pînă tîrziu al vieții religioase din românimea de peste munți. Peste toate prefacerile ce s-au săvîrșit în împrejurările politice, această înrîurire binefăcătoare pentru unitatea de cultură și conștiință a românilor urmează și pînă astăzi. În „casina" satului, un dulap cuprinde *Sămănătorul*, precum și unele reviste mai vechi, unele cărți, și mai bune și mai rele, pe care flăcăii cari merg la muncă și cîștig „dincolo", le trimet, ca dar de lumină, la ai lor de acasă, — ceea ce a ajuns a se privi ca o adevărată datorie. Unul din acești flăcăi vine să mă vadă la hanul unde ne-am oprit pentru prînz cu pui fript și bere de Sibiiu ; el a fost în serviciul unui cunoscut boier din țară și în acel timp el a cetit cu sîrguință cărți și reviste, din care a făcut parte și poienarilor săi.

Bisericuța de lemn e încunjurată de o adevărată pădure de cruci negre, unele înalte de mai mulți metri, purtînd inscripții stîngace în stil și săpătură și uneori icoane încadrate, care se împotrivesc cîtva timp ploilor lungi și zăpezilor grele. În acest colț de rîpă prăpăstuită vin pe

rînd de-şi află odihna, în umbra vechii biserici a meşterului din Craiova liberă, oierii care s-au luptat cu cele mai aspre greutăţi ale cerurilor de deasupra muntelui ; aceleaşi neamuri îşi preschimbă oasele în acelaşi pămînt străpuns de înaltele pîrghii de jale ale crucilor amintitoare.

Un ofiţeraş de finanţi, strîns în haine de pare un ţînţar plăpînd printre uriaşii de aice, e singurul semn al stăpînirii străine în acest sălaş răzleţ al ciobanilor. Casa primarului poartă firma „antistele comunal", pe o altă casă se ceteşte „Primărie comunală", cele două şcoli model n-au altă însemnare decît turnuleţul cu cruce răsăriteană ; din amvonul bisericii celei mari atîrnă un tricolor cu viitorul în cutele lui. [...] Aici totul e românesc, de la morţii multor veacuri ce par că înalţă din mormîntul lor adînc, ca un steag de chemare, crucea lor neagră sfinţită cu scrisul românesc, pînă la mîndrii ciobani cari nu cunosc deosebirea de graniţă în rătăcirea veşnică a turmelor bogate. Aici nu poţi striga : „Trăiască românimea", fără ca munţii să nu-ţi prefacă strigătul în „Trăiască România" !

Pe ulicioare văd trecînd un stol de fete foarte gătite, care merg încet, solemn, tăcute. Nimeni n-are voie să le întrebe nimic, şi nu li e îngăduit a răspunde nimănuia. Ele se duc să poftească la nuntă, şi fata cea din frunte, aşa de bogat îmbrăcată, e mireasa.

Pe un drum povîrnit printre cele mai frumoase muncele învălmăşite, care strîng în adîncimi văi paşnice, ce ţi se par liniuţe trase de un copil pe bucăţica lui de hîrtie, ne coborîm de pe culme. Am fi voit totuşi să putem merge şi mai sus, la cuibul de munte care e Jina, unde locuiesc cărbunarii pletoşi, ce-şi duc marfa pînă foarte departe. Ei au fost însă, în veacul al XVIII-lea, supt austrieci, grăniceri. Unii dintre dînşii nu s-au învoit cu greutatea cătăniei, şi au trecut dincolo, întemeind două sate, dintre care unul ar fi Bobenii. Un jinar pribeag a fost şi acel călugăr Naum Rîmniceanul, care a dat noii literaturi a

românilor însemnări de cronică, versuri politice și cărticele de școală.

Deasupra mai multor rînduri de case mari cu coperișurile înalte, clădite după datina românească a muntelui, se ridică mîndru o biserică frumoasă. Aici e satul Rodului. Pe drumul sămănat cu cruci, supt coviltire grele, acoperite cu țigle, trec femei călări și chiar cîte o copiliță de nouă, zece ani care abia se ține pe spinarea lată a calului și-ți îngînă cîte un răspuns hazliu cu limbuța ei cepeleagă. Preuteasa bătrînă care ni dă cheile de la biserică e fiica unui frate al bătrînului Aaron Florian, care a predat cel dintîi în Țara Românească, la colegiul bucureștean al Sf. Sava, istoria românilor și istoria lumii, și a încercat a și scrie o poveste întreagă a trecutului nostru. Unesc în același gînd de recunoștință numele acestui rodean cu al jinarului Naum, răsăriți și unii și alții din sămînția oierilor Margenii.

Povîrnișul se face de aici înainte și mai răpezit, și, cum nu vezi șerpuirea șoselei desăvîrșite, te înfiori privind în marele adînc ce ți se deschide la dreapta printre multele trunchiuri ale copacilor tineri. Cînd ai ajuns la capătul coborîșului, cînd, după graiul de aici, ai „urlat" pînă în fundul „hulei", ești în Tilișca.

Aceleași case de munte și aici, aceleași uliță strîmte, aceleași cruci de piatră supt coviltire înalte acoperite cu țigle : pînă la cutare din ele vin obișnuit nuntașii din Săliște, de-și întorc trăsurile în jurul foișorului zugrăvit cu sfinți. Sînt în Tilișca și vreo douăzeci de familii unite, cu o biserică destul de veche pe care n-am putut-o vedea, fiindcă părintele, pînă mai dăunăzi notar, n-avea răgaz să ne aștepte. Biserica mare a neuniților, pe o ușoară înălțime, lîngă o moară ce-și coboară pînă la pămînt poalele coperișului negru, are pridvor, abside pe margeni și pare în adevăr veche. În altar găsesc pe o veche *Evanghelie* urît îmbrăcată în argint, dăunăzi, la București, o însem-

nare din partea lui Şerban-vodă Cantacuzino însuşi şi alta de la mitropolitul ardelean Sava, care, între altele, a venit de peste munte, unde se hirotonisise, şi cu această carte pe care a dăruit-o bisericii Sfîntului Sava, pe care el a întemeiat-o. Domnul zice aşa : „Din mila lui Dumnezeu Şerban-vodă Cantacuzino am dat această sfîntă *Evanghelie* în sat în Tilişca besearicii care au făcut vlădica Sava, să fie de pomană, nice popa, nece seteanii să nu aibă a o vinde ; iar, de s-are afla un nebun a o vinde sau alt nebun a o cumpăra sau a o face zelog (să fie afurisit)". Iar vlădica, din partea lui, înseamnă că : „aciasta s-au dat cînd am fost în Ţara Muntenească, pentru vlădicie, şi s-au dat cînd am sfinţit beseareca, luni, octombrie 16, leat 1684". Peste cîţiva ani acest Sava a fost tîrît în temniţă de domnul unguresc al Ardealului şi tratat ca un mitropolit al iobăgimii despreţuite, pînă ce s-a dat drumul trupului său zdrobit în care sufletul era rănit de moarte. Iar domnul românesc de peste munte care a dăruit *Evanghelia* la biserica românească a Sfîntului Sava din Tilişca a vorbit hotărît şi mînios pentru vlădica neamului său şi prin voinţa lui s-au deschis arhiereului prigonit porţile temniţei. Şi aici deci se întîlnesc într-un gînd de înfrăţire drumurile noastre.

Pe lîngă şanţul unde fierbe apa Sălиştii, ajungem îndată între luminile de seară ale satului vecin Galeşul, şi acesta dă în Sălişte, unde grupuri gătite şi curioase arată că se găteşte pe mîni o nuntă mare, a verişoarei prietenului meu sibiian, profesorul şi scriitorul Ioan Borcia.

CARTEA A V-A

ÎN JURUL ALBEI IULII

ALBA IULIA

De la Sibiiu pornim iarăşi pe linia Săliştii, într-o dimineaţă de groase neguri căzute pe munţi după o zi de ploaie înceată. Miercurea, cu amîndouă bisericile ei, una neagră ca trecutul, cealaltă albă ca viitorul, Sebeşul, cu liniile lui de plopi şi cîmpia sămănată cu arbori printre cari pasc vitele supt ochii ciobăniţelor, trec, atît de răpede cît se poate aştepta din partea unuia din cele mai încete trenuri de pe lume. În vagon se suie călători cari poartă costumul vînătoresc şi se întorc de la isprăvi din munţi : vestitul maior, pe care l-am mai întîmpinat odată, şi contele Teleki, care a mers şi prin Africa, un bătrîn gras şi blînd, cu ochii umflaţi şi bărbuţa albă, ascuţită.

Cînd la dreapta, cînd la stînga, peste valea foarte verde se ridică înălţimi domoale, mai mult înveşmîntate cu păduri, care sînt munţii Alvinţului. Cea dintîi staţie după Sebeş e Alvinţul [1] însuşi, din care nu se vede nimic decît o bisericuţă albă, cu turnuleţul vechi.

Am mai fost odată pe aici, chemat de amintiri istorice. În adevăr, din mijlocul satului de cîmpie, destul de sărac, pustiit adesea de revărsările Murăşului mocirlos şi cu

[1] Vinţul de Jos (n. ed.).

toane, se înalță o veche clădire, acum în ruine tot mai mult încolțite de vreme, care e vestitul castel, vestita cetate a Vințului, de unde în timpuri se stăpînea toată această cîmpie. În cămăruțele întunecate de acolo sus a căzut străpuns de răni Gheorghe Martinuzzi, zis „călugărul Gheorghe", care a avut stăpînirea deplină asupra țării în anii aceia de după lupta de la Mohács (1526), cînd ai craiului Ferdinand austriacul și ai craiului Ianoș din Țips, ungurul, se băteau pentru această zdreanță ardeleană a regalității ungurești sfîșiate. Peste vreo jumătate de veac apoi, trabanții lui Sigismund Báthory, urmaș al lui Ianoș Craiul, aduceau din Brașov pe un oaspete străin, prins tocmai în Moldova, unde fusese domn, dar se bătuse prea slab cu turcii, pe Aron-vodă, împreună cu doamna lui tînără și cu pruncul domnesc pe care-l numise Bogdan. Aici a stat prinsul, supt pază, cîțiva ani de zile, fără nici o altă nădejde decît a morții apropiate, care-l și ajunse în curînd. Iar peste altă jumătate de veac se chinuia în aceleași temnițe de cetate un om mîndru, de neam destul de mare, un călugăr care fusese prietenul lui Șerban-vodă Cantacuzino și vlădică al românilor din Ardeal. Acest tălalt român care a pătimit în Vințul sîngerat de uciderea lui Martinuzzi slovacul, primat și tezaurariu al Ungariei, nu și-a lăsat oasele aici, ci stăruințile lui Șerban-vodă i-au deschis la urmă calea spre liniștea anilor din urmă.

Acest sat al Vințului are, de alminterea, încă un rost în trecutul nostru. El a fost moșie a domnilor munteni, ca și Vurperul din față, peste Mureș. Aici s-au odihnit pribegii și de aici au plecat cuceritorii de tron.

Credeam atunci să pot găsi mormîntul acestui vodă Aron, căruia i s-a zis cel Rău înainte de a i se putea spune și cel nenorocit[1]. Am plecat din liniștitul Sebeș, de la un

[1] Pe urmă am aflat că i s-au dus rămășițile în biserica lui Mihai Viteazul de la Alba Iulia (n. a.).

han în care eram ca acasă la mine, am străbătut într-o bună trăsură, cu vizitiul prietenos, cîmpiile verzi ale unei zile de iulie şi, la capăt, întrai în satul murăşean printr-un frumos drum cu copacii vechi. M-a dus prin toate părţile, de la o biserică la alta — căci sînt şi aici două — un sătean mai bătrîn, cu faţa aspră şi slabă, supt pălăriuţa mică, şi moşul era foarte fudul că stă alături cu „domnii", şi unde răspundea de sus „vecinilor" pe cari-i întîlnea în cale... La castel am găsit încăperi cu pereţii văruiţi, mari pivniţi goale, o curte năpădită de buruieni, un păzitor tot aşa de sălbatec ca şi dărîmăturile sale, şi atît. Nici în acest loc, nici în biserici, nu mai rămăsese nimic din trecutul nostru. Vîntul măturase de mult pe cărări cenuşa aceluia care şi-a chinuit ţara pentru a domni şi care a murit în temniţa străinilor, de dorul domniei pierdute.

De aici drumul de ţară te duce curînd la acea cetate a visurilor noastre, pe care ni-o închipuim cu ziduri înalte, cu vechi palate, cu biserici măreţe, prin care toate a trecut cîndva, într-un mare avînt de vitejie, acela care s-a putut înveşmînta ca într-o mantie de rege cu titlul de „domn al Ardealului, al Ţării Româneşti şi al Moldovei", Mihai Viteazul însuşi — cetatea Albei Iulii.

Pe aici au întrat în timpuri foarte depărtate regii unguri, cari au găsit o cetate românească cu numele de Bălgrad, „Cetatea Albă", în limba slavilor. Bălgradul acesta, botezat Fehérvár, prin traducere, de stăpînitorii cei noi, ajunse astfel cetate crăiască, puternică şi mîndră, bine întărită şi apărată. În ea îşi află scaun episcopul catolic de curînd creat, al pămînturilor „de peste munte", ardelene ; aici stătea mai mult decît aiurea voievodul ţării, care era pus acuma de purtătorul coroanei ungureşti. Pe deal sus, deasupra apei tulbure a Murăşului, era viaţa, puterea şi strălucirea, pe cînd de vale vindeau cîţiva negustori săraci şi lucrau din greu la holde străine românii, feciorii brazdei hrănitoare.

Cînd Ardealul se desfăcu de Ungaria ciocîrtită, ajungînd un adăpost pentru stăpînirea ungurească gonită de aiurea, principii săi încercară să-şi facă o reşedinţă la Cluj, în castelul apropiat al Gilăului. Dar amintirile trecutului îi aduseră la această „Fehérvár" a regilor, pe înălţimea căreia păzea în vechea biserică latină a episcopilor, prigoniţi acuma de o stăpînire calvină, din mormîntul său Iancu-vodă Corvinul. Bălgradul nostru fu capitala principilor unguri din Ardeal.

Aceştia, sprijinitori înfocaţi ai calvinismului, căutară să silească şi pe români a primi „legea curată". Un superintendent al bisericilor lor reformate fu numit deci de la Curte. El rătăci un timp prin satele principelui şi prin ale saşilor, azi la Teiuş, mîne la Lancrăm, poimîne în Turdaş. Avea însă şi o casă în Bălgrad chiar, unde venea pentru pocloanele şi nevoile lui. Mihai Viteazul ajungînd domn şi tovarăş de arme împotriva turcilor al lui Sigismund Báthory, luă asupră-şi cheltuiala pentru a se face lîngă cetate, acolo sus pe culme, o locuinţă potrivită, o mănăstire cinstită pentru vlădica de legea sa. El nu credea s-o vadă vreodată, dar peste cîţiva ani Ardealul întreg îi zăcea la picioare, în pulberea sîngeroasă a înfrîngerii de la Şelimbăr. Atunci minunea care după trei sute de ani încheiaţi nu ni poate ieşi din minte, cum nu ni va ieşi cît vom dăinui pe lume, se îndeplini. Prin porţi care s-au dărîmat de mult, ca şi izbînda noastră, un „valah" întră în Bălgradul crailor Ardealului, îmbrăcat în hainele lor de pradă şi aducînd după el oştile româneşti, mulţimile „ciobanilor" cari biruiseră, şi steagurile purtînd crucea răsăriteană înălţată pe cîmpul bătăliei cîştigate. Şi în petreceri, şi în gînduri triste, şi în prevederi grozave, a stat luni de zile aici pe acest petec de deal ardelenesc Mihai, voinicul nostru, viteazul nostru, stăpînind din Sătmar pînă în secuime, pînă în Nistru apoi, şi din codrii Maramureşului pînă la Dunărea cîntecelor străbune.

Apoi epopeea noastră se încheiè cu viața aceluia care o deschisese. Iarăși principii unguri stăpîniră din capitala lor, curățită de pîngărire. Noi n-avem nimic alta de a face decît lucrul cîmpului, rugăciunile din biserica lui Mihai-vodă, cu hramul amintitor al arhanghelilor Mihail, Rafail și Gavriil și, de la un timp, alișverișul negustorilor Companiei grecești, mai mult de limba noastră, din orașul ce se întemeiase jos, pe malul Murășului. Negustorii au rămas pînă dăunăzi, iobăgimea s-a înmulțit tot mai tare, iar episcopia a fost gonită din Bălgrad tocmai la Făgăraș. S-au dărîmat pînă și zidurile mănăstirii, atunci cînd austriecii, cuceritori ai Ardealului, făcură din nou o cetate puternică, o Karlsburg, în numele împăratului Carol al VI-lea.

Cetatea e vie și pînă astăzi, cu multele-i căzărmi pline, din care răsună trîmbițe, cîntece, comande nemțești și chemările românești ale flăcăilor ce slujesc supt steagurile împăratului-rege. Militărimea e aici stăpînă ; ea merge pe toate drumurile, de la ziduri pînă la poarta în stil prost, din veacul al XVIII-lea, care, în capul suișului, printre arborii unui parc, duce la dînsele. Alături de oaste, trăind însă discret, ascuns, locuiește biserica latină, cu arhiepiscopul său, adus înapoi de cîrmuirea austriacă, și canonicii săi, cu frumoasa bibliotecă, rău îngrijită și, se poate zice, închisă, a comitelui Batthyányi, și cu acea clădire gotică în care sînt rămășițele românului adevărat care a fost Ioan Corvinul.

Această catedrală catolică are un lung trecut. În ea au stat cei dintîi episcopi de lege latină ai Ardealului cu mult înaintea acelui veac al XV-lea cînd s-au coborît în pămînt cei trei ierarhi pe cari-i acopăr plăcile de piatră săpată în capela din stînga. Apoi șirul arhiereilor sprijiniți de puterea regală s-a desfășurat în liniște pînă la Reformă. Atunci furtuna prefacerii religioase a dat la pămînt fără

milă atîtea din podoabele sculptate ale vechiului monument. Supt bolțile gotice curățite de idolatrie s-au cîntat psalmii după regula lui Calvin. Eroii și regii de pe vremuri, Ioan Corvinul, fratele său, celalt Ioan, tînărul, Ioan Zápolya, cel dintîi stăpînitor unguresc mărginit numai la Ardealul românilor, sașilor și secuilor, soția lui, crăiasa Isabela, fiica de rege polon, coborîtoarea ducilor de Milan, se odihniră de acum înainte într-o biserică închinată altei legi decît aceea în care ei închiseseră ochii. Pînă la Mihai Apaffy toți principii ardeleni de lege calvinească au ascultat slujba în acest măreț lăcaș al catolicismului găsit. Cu Apaffy șirul lor se încheie, și pentru întîia oară după încercarea de restaurare a lui Sigismund Báthory liturghia catolică fu impusă de austrieci. Maria-Teresa, fiica întemeietorului cetății dimprejur, a lărgit catedrala și a împodobit-o cu multe daruri. Așa cum este astăzi, ea stăpînește puternic sufletul prin atîta amintire istorică ce se deșteaptă dintr-însa. Ungurii vin cu evlavie să vadă mormintele celor mari din trecutul lor : cînd am fost în biserică, meșteri luau tipare după ele pentru Muzeul din Pesta, și un servitor a fost în stare să scoată din mormîntul pe care-l deschiseseră acei meșteri, ca distracție, unul din picioarele bietului Zápolya !

Leneș și urît, tîrîndu-și abia zilele de azi pînă mîne, stă jos orașul [...]. Cum vii peste podul Murășului, lîngă o moară înaltă, care macină pentru cîștig evreiesc, ai tot căsuțe șterse de-a lungul drumului prăfos care se desface apoi în ramuri vrednice de dînsul. Un parc frumușel cuprinde în el clădiri de restaurant, unde petrece ofițerimea. În față e piața, cu ospătării și bolte ținute tot de evrei. Românii au o biserică încă din capătul orașului, cu totul înnoită ; în ea se face slujbă ortodoxă. Nu sînt așa de puțini. [...] ; ei își au fruntașii în protopopi și cîțiva avo-

cați. Dar ceasul lor nu pare să se apropie tocmai în orașul asupra căruia plutește acea amintire uriașă din trecutul neamului lor.

Cînd s-a dărîmat mitropolia, o altă biserică s-a făcut, după placul ei și, se zice, din aceleași materiale chiar. Ea se vede încă în margenea orașului, în așa-numitele Maieri, nume luat de la orașele săsești pentru a însemna livezile din margene și locuințile presărate printre dînsele. Un turn mare și greoi, desigur tîrziu, e alipit la o clădire pătrată pe care o mîntuie un altar în muchi. Se desfășură de jur-împrejur colțurile de cărămidă și ciubuce. Înăuntru se mai văd icoanele de catapiteasmă zugrăvite pe la 1720, dar aceasta e singura urmă din vechime. Afară însă, te lovești de pietre romane, ca acelea din micul muzeu al orașului, și unele cruci au date de la începutul veacului trecut încă. Vlădica Atanasie, care a iscălit actul de Unire cu Roma, ar fi înmormîntat într-un colț, în fund, la stînga, unde de curînd i s-a pus și o piatră amintitoare, din partea Bisericii unite, căreia-i place a simboliza într-însul întemeierea ei.

În celalt capăt al orașului, în suburbia coloniștilor lipoveni, din Lipova, de odinioară, unde se prelungesc străzile timarilor (pielarilor), cu case mici, ca la țară, se ridică o a doua biserică unită, tare și largă. Pare să o fi întemeiat breasla timarilor însăși. Odată ea avea o inscripție cu data de 1791 și zugrăveală din acest timp, dar parohul a crezut că sfinții aceia de demult erau prea schilozi, și, fără milă, a tras cu bidineaua pe deasupra, crezînd că face un mare serviciu culturii.

Ca pretutindene, ortodocșii au căpătat numai foarte tîrziu voia de a clădi. Una din biserici, așezată în cuprinsul chiar al orașului privilegiat, e făcută cu cheltuiala grecilor din Compania de negustori, după care-și iau numele și străzile grecești de pînă astăzi. Ea e cu totul des-

poiată de amintiri. Cealaltă, care se razimă, în chip original, pe niște mari contraforturi de zid, se află în Maieri. Aici au clădit-o tot prin acei ani 1790, alte două bresle românești : a cizmarilor și a luntrașilor Murășului. Micul cimitir e plin de cruci destul de vechi, și unele din ele se ridică la capul ciudatelor sicrie de piatră, cum nu se văd aiurea decît aici la Bălgrad.

CARTEA A VI-A

ȚINUTUL ORĂȘTIEI

I. *ORĂȘTIA*

De la Alvinți sau Vinți trenul duce drept spre apus. E o cîmpie desfășurată la picioarele munților de aur ai moților, cari-și scrijelează linia culmilor : tot lanuri de cucuruz îndelung uscat, care se culege. Peste puțin locul se face mai larg și lîngă o stație mărunțică vezi albia un monument sărăcăcios, din care se înalță trofee aurite. Acesta e vestitul Cîmp al Pînii, în care turcii, veniți prin Poarta de Fier, au fost cu totul nimiciți de oastea regelui unguresc Vladislav. Luptătorii domnului muntean se aflau între învinși, și ei vor fi dorit această soartă, iar biruitorii înșii erau doi români din județele grănicerești ale Banatului și Inidoarei : Paul Chinezul și Vartolomei Dragffy, din neamul lui Bogdan-vodă, întemeietorul țării Moldovei.

Îndată ești în Orăștie.

Urmăm întîi un drum lung printre lanuri ; pe margene trec necurmat, pe jos și călări, săteni de-ai noștri din aceste părți, cari se întorc de la bîlciul ce se frămîntă colo în fund la stînga, pe malul rîului Orăștiei. Portul e cu totul deosebit de acela cu care te deprinzi pînă aice ; e mult mai puțin frumos, mult mai lipsit de podoabe. Bărbații, cu sau fără chică, poartă pălăriuțe mici ; cămașa fără

înfloriturí se umflă larg ; în locul iţarilor sînt pantaloni albi foarte înfoiaţi ; opincile se întrebuinţează mult. Unele femei se îmbracă întocmai ca la tîrg, altele cu catrinţe foarte înguste şi o învelitoare simplă în jurul capului. Pe această mucedă vreme de toamnă toţi poartă ţundre sure şi sarici lînoase. Fetele sînt uneori oacheşe, dar alteori bălane, cu chipul străin. Nu se găseşte frumuseţă în ele.

Oraşul are 6.000 de suflete, şi e astfel un orăşel numai, o *orăştie*, cum i-au zis românii (compară : babă, băbătie), pe cînd saşii întemeietori îl numesc Broos, iar ungurii traduc din româneşte spuind : oraş săsesc, „Szászváros". În şir lung, strada din mijloc întinde căsuţe joase şindilite, destul de curate, dintre care multe poartă firme cu nume nemţeşti, ungureşti şi uneori şi evreieşti, de la cherestegiul Goldmann înainte. Strada aceasta e noroioasă, dar mărginită de la o vreme cu trotoare bune de asfalt tivit frumos cu bazalt galben. Văd pe rînd o biserică românească, cea ortodoxă — uniţii au numai o bisericuţă — cu turnul înalt, care se mîntuie sus printr-o mulţime de podoabe de lemn, în stilul ce se întîlneşte şi pînă sus în Maramureş. Lîngă dînsa e o bună şcoală cu două rînduri, care înlocuieşte pe o alta micuţă, cu zidul alb strivit de un mare coperiş pînă la pămînt aproape. În sfîrşit eşti într-o piaţă largă, împodobită cu două biserici străine, ce se întrec din turnurile fără cruce ; biserica luterană, a saşilor, şi cea calvină, a ungurilor. Aceştia din urmă au şi un foarte mare gimnaziu, cu internat, clădit de mult, din banii unui binefăcător al neamului său.

Săsimea era odată singură stăpînă aici. Astăzi ea decade pe încetul. Ungurii, cari ar fi vrut să facă la Orăştie şi o gară mare, un nod de cale ferată pentru scopuri „patriotice", au grămădit, de un timp, pe lîngă meşterii lor săraci şi iefteni, o sumă de funcţionari, trebnici şi netrebnici. Adăugindu-se evreii [...] se face astfel suma de vreo 2.000 locuitori, cari au pentru ei averea şi sprijinul sta-

tului. Românii, în ciuda celor cari-i privesc cu ochi răi, întrec azi această cifră și alcătuiesc cam 55% din populație. Ei au mai mulți membri în Sfatul comunal, un preot așa de hotărît ca părintele Moța, care tipărește foaia politică *Libertatea*, sprijinită de vreo douăzeci de inși ce ajută la plata amenzilor ; ei au avocații lor și dăunăzi au izbutit să aleagă în acest cerc electoral pe tînărul avocat Aurel Vlad, al cărui nume e scris încă pe multe ziduri cu „trăiască" și „éljen", așternute în acele zile de luptă ale alegerii. Banca „Ardeleana" merge bine și ea are în stăpînire cel dintîi otel din oraș. Și aici e vădit pentru oricine că vremea românilor se apropie.

Acesta ar fi de alminterea în legătură cu vechi tradiții, căci în acest loc a fost jude un Ștefan Românul, rudă, ca și Corvineștii, cu domnii munteni, și al cărui fiu Nicolae, zis Nicolaus Olahus, a fost episcop unguresc, scriitor și unul dintre cei mai învățați oameni ai Ungariei acestui timp.

II. *ÎMPREJURIMILE ORAȘTIEI*

Biruința a sosit de mult pentru românimea din satele încunjurătoare, spre care mă îndrept îndată, călăuzit de prietenosul deputat al românilor și de un alt avocat din oraș. Trăsura trece întîi printr-un cartier de vile frumoase, foarte îngrijite, pe care le locuiesc numai sașii. Un parc al orașului, pădurice îmbielșugată, se întinde pînă departe. Apoi drumul de țară trece prin șesul îngust între dealurile ce vin de la hotar, unde, foarte departe, nevăzut, se înalță Retezatul și linia ridicată a Munților Apuseni. Într-una vin de la tîrg țăranii cu pălăriuțe și haine albe înfoiate, cei mai mulți beți de rachiul, de „vinarsul", evreilor. În mijlocul lor este și un preot.

Cel dintîi sat e Turdașul. Se văd și garduri de nuiele la curți lungi, coperișuri de stuh. Casele, de zid, au un pod triunghiular și cîte două ferești cu obloane, la strade. Biserica veche de pe deal, clădire de zid încunjurată cu o împrejmuire de pietre în risipă și împodobită cu un frontariu în trei colțuri, e pusă în legătură cu cei doi Tordássy sau Turdășeni, Pavel și Mihail, cari au fost, înainte de 1600, episcopi calvinești ai românilor. Ungurii au smuls-o sătenilor noștri, atunci cînd aceștia s-au întors la ortodoxie. La 1848, românii și-au luat-o îndărăt, cu pompă mare și sobor de zece preoți, dar au fost siliți apoi să o dea îndărăt comunității ungurești, care se alcătuiește din vreo douăzeci de familii, deprinse și ele a vorbi românește.

Abia supt Iosif al II-lea, la 1774, li s-a îngăduit românilor a-și face o biserică a lor, firește unită. Leatul se pomenește pretutindeni, la întrare, apoi pe o piatră care n-a fost săpată pînă la capăt și în sfîrșit supt ferești în pomelnice care poartă nume uneori neașteptate, precum : Ilona, Draga, Ghepcia, Bărița, Simziana, Opreana, Zmada, Creștina, Sivu (din Iosiv). Mai nouă e biserica ortodoxă, căreia Constantin Brâncoveanu i-a dăruit o carte, fiind încă numai spătar.

Apucăm pe un drumuleț la dreapta, și îndată sîntem lîngă Murăș. În sara ce cade, pînza de apă largă, albă, oglindește limpede, într-un luciu ce pare nemișcat ca al unui lac, copacii deși, stufoși, crescuți în țerna moale pe care apa o spală adesea, în zilele-i de creștere, pînă la painjinișul de sălcii de colo departe, prin care se mărgenesc și se apără grădinile. Un țăran mai în vîrstă și un flăcău mînă podul pe hurduzău, către noi, și îndată o vorbă vioaie se încinge între dînșii și o pereche de săteni ce se întorc de la tîrg, unde au vîndut un căluț ca acela, de o șchioapă, care li aduce căruța îndărăt. Cuvintele se spun răpede, și în desfășurarea lor *ti* sună *chi*, *di* ca *ghi*,

a în forma verbală e *o*, *ge* sună *je*. E un alt dialect, precum portul, fața sînt altele. Și e chiar un alt suflet, fiindcă acești vecini ai moților, nervoși, vioi, schimbă ca niște săgeți glumele care lovesc fără să rănească.

Se face haz de calul vîndut, „o mînză de doi ani, care nu puchea duce nici o povoară", și care a costat pe cumpărător 40 de zloți, apoi de flăcău, care nu-și are calul pentru că, spune singur, „n-are ghe unghe-i da ghe mîncare".

— Da', acuma văd, ai frumos borghei.

— Azi cînd am trecut la brudină (vad) lucra la el întîi.

— Da' tată-tău unghe-i ?

— O fi la tîrg.

— Și nu s-o îmbeatat ?

— Că nu mai bè ghe-o vreme.

— Da' tot o fi bînd el...

— Că altfel n-are puchere la brudină.

— Da' doftoru' i-o spus să nu mai bè.

— I-o fi ținut pînă s-o întors acasă.

— De ce nu bè *vin* ?

— Că nu poache, tușește ghe vin.

Și tot așa înainte, pînă ce sîntem pe malul drept al apei, unde pornim în noapte spre Bobilna.

Satul, mare, se vădește prin luminile de la ferestîle fără perdele (aici nu se prea lucrează la pînzături înflorite). În casa proprietarului acestor locuri, luăm cina mijlocie, care se zice ojină, în încăperile ce au adăpostit înainte cu cîțiva ani o familie ungurească scăpătată. Astfel de familii se tot duc, vînzîndu-și moșia la evrei, sau la români de ispravă ca aceștia.

Îndată trecem înapoi Murășul. Un vînt de răcoare bate dinspre apă, care înălbește în noapte, foarte întinsă, și sună din unde, cu un freamăt larg ce nu se mai sfîrșește. Podul care lunecă departe, luminat slab, de pare străveziu, samănă să fie luntrea moșneagului Charon care

duce suflete de licărire slabă peste apele negre ale rîului uitării. Pe cînd brudarii lucrează la funie și caii lovesc nerăbdător scîndurile răsunătoare, o căruță trece prin Mureș de-a dreptul, într-un mare vălmășag umed de unde răscolite. Apa e încă foarte mică, și brudarii zic :

— Pentru Mureș, mai trebuie un rînd de ploaie.

Acum mergem, prin frumosul sat Pricaz, înapoi spre Orăștie. Tîrgul, în cîrciumele și hanurile căruia s-a început obișnuitul chef cu lăutari lîngă școala ungurească strălucitoare de lumină, ne uimește prin becurile sale de electricitate albă. Otelul, — mai este unul, Central, ținut de un român — n-are sonerie. Ploaia cade înviersunată peste piatra ascuțită a pieții, unde baraticele de tîrg, nesfîrșite, par niște ruine de spînzurători. O panoramă plouată —, *Tour du monde* — tînjește, cu cîte unul dintre ai noștri, care, în țundra de abă albă, stă de se uită la minune. În odaie un călător patriotic a șters de pe un afiș numele bărbierului Ioan Andreescu, puind în loc, apăsat : András János.

III. *PESTE MUREȘ, ÎN PREAJMA ORĂȘTIEI*

Abia s-a mai limpezit cerul, dar din apus, izvorul ploilor nouă, sosesc alți nori umflați, negri. Supt povara lor, care apasă și asupra sufletului, pornim spre Gelmar și satele de peste Mureș, din fața lui. Trăsura am găsit-o la otel, și vizitiul e un sas, care vorbește însă desăvîrșit românește. E interesant că nu-i prea place a spune că e sas. La sosire, portarul, ungur care vorbește o românească tot așa de bună, se codea să spuie că e ungur. Creșterea necontenită a neamului nostru răpește celorlalte deocamdată încrederea în ele, mîndria lor de „domni și stăpîni".

Urmăm iarăși calea gării, care e „drumul de țară", și nu o stradă a orășelului. Într-una sosesc oaspeții de la sate ai bîlciului, în abale curate sau în albe haine de pînză înfoiate, femeile în port țărănesc, cu catrințe și șorțuri vristate, de la care atîrnă franjuri scămoșate, sau în polcuțe și fuste de tîrg, ca moldovencele de peste Siretiu. O ceată de flăcăi vine avîntat, purtînd panglici și mărgele înșirate la pălărie. Nu prea sînt oameni frumoși acești murășeni bălăiori și spîni. N-au veselie în față. Abia din foarte mulți cîte unul zice, cu omenie : „bună ziua". Și aici ca și aiurea, după pălărie, barbă și mantie, toți mă cred că sînt preot, și totuși cei mai mulți nu vreau să se închine „popei".

Așteptăm la linia ferată, pe care o atingem în dreapta gării, trecerea unui tren de marfă monstruos, care-și mai deapănă încă vagoanele greoaie cînd locomotiva din frunte a pierit aproape din vedere. În așteptare, urmăresc liniile dealurilor din față, peste apa care nu se vădește prin nimic : nu mai sînt aici liniile armonioase, coborîrea înceată, pe scări ușoare sau în povîrnișuri blînde, a Carpaților hotarului, ci vîrfurile se îmbulzesc : pare că ai înainte-ți o turmă uriașă, încremenită într-o clipă de spaimă. La dreapta, deluțele din margenea lanurilor de cucuruz s-au dat într-o parte, lăsînd să se descopere acum păretele albastru, foarte depărtat, al munților granitii, ce se amintește astfel iarăși. Peste întinderea umedă a șesului zboară vrăbii vorbărețe, înflorind cu trupușorul lor crengile goale ale tufișurilor.

Pe lîngă cucuruze ce se culeg — tot stăpînire țărănească — ajungem la sătulețul Gelmar sau Jelmar, care se vestește de departe prin turnul supțiratec al bisericii. E o așezare românească foarte mică și destul de săracă, a cării vechime însă trebuie să fie mare. Unii au crezut că descopăr în Gelmar o Germisara dacică (?), iar în veacul trecut episcopul Clain îl lămurea prin Dealu-Mare, Ghialmare. De fapt, numele e din acelea foarte bătrîne, obiș-

nuite în Ardeal, a căror depărtată obîrșie barbară nu se poate lămuri.

Căsuțele sînt despărțite prin curți mari, împrejmuite cu nuiele ; sînt multe coperișuri de stuh, și nimic nu-ți amintește rînduiala bună, înstărirea satelor ce am văzut pînă acum în „Margene". Biserica, zidită pe la 1770, are la turn același cerdăcuț de lemn supt cruce, care deosebește pe toate cele din jurul Orăștiei. Parohul e părintele Popovici, fost profesor seminarial în Sibiiu și redactorul calendarelor foarte răspîndite ale editorului Krafft din acest oraș : am, în sfîrșit, în această adunătură de sărăcime, plăcerea de a vedea preotul cărturar și modern pe care l-am căutat în zădar prin atîtea sate mari și înfloritoare ca niște orășele. Părintele Popovici crede că și preotul românesc, ca și cel săsesc, cu mult mai bine înzestrat în venituri, poate face altă „economie" decît a holdelor și a vitelor. Dacă Seminariul din Sibiiu ar fi mai bine călăuzit, această părere ar fi întrat și în mintea altor clerici. Pe cînd sînt destui printre preoții încă tineri cari n-au mai multă valoare morală și îndreptătoare decît acei simpli absolvenți ai cîte unui curs de morală pe cari teologii, veniți după dînșii, îi poreclesc, pentru barba lor mare, singur atribut al unei preoții de carte ieftenă :, berbeci.

Murășul se trece aici pe un mare pod de fier ce se încoardă peste întinderea lină a rîului alb, în care vîntul trezește însă crețuri multe și pripite, ce fug spre stînga. De cealaltă parte a apei, unde copăcei și tufișuri înăspresc pînă departe lunca joasă, deschisă pentru revărsări, se începe marele ținut de nenorocire și umilință al „iobăgimii".

La celalt capăt al podului, chiar lîngă cocioaba brudarului care strînge crăițarii sau „librele" pentru arendașul evreu, pornesc să urce pe dealurile de tină cleioasă Geoagiurile, Joajurile.

Un Geoagiu, cel de Sus, se află foarte departe, tocmai lîngă Alba Iulia. Între acela și Geoagiurile de Jos pare să fie o legătură de colonizare. Acestea se desfășură într-un lung șir aproape neîntrerupt de case pleoștite ; le acopere stuhul curgînd în șuvițe, un cerdac încunjurător se sprijină în pari de lemn, nesăpați și nevăpsiți, nuielele împrejmuiesc o biată curte tinoasă care miroasă a sărăcie. De-a lungul drumului muiat de ploaia străbătătoare vin oameni năcăjiți, în porturi simple ; femeile de pe aici nu-și învălesc capu-n cîrpa pestriță de la tîrg, ca dincolo de apă, ci poartă frumos învelitoarea de pînză sucită în jurul părului, care se piaptănă sus, cu ușoare cornuri pe margeni.

Cel mai mult pămînt aici e al „domnilor". Odată erau numai boierinași unguresti, cu obiceiuri primitive și cu cerbicia neînvinsă. În Gelmar, stăpînul e pînă astăzi boierul făgărășean Berivoiu, trecut la ungurie. Dincoace, proprietatea lui Kunkocsárd, din neamul acelui, mort dăunăzi, care, crezîndu-se de viță cumană, a tipărit *Codex cumanicus*, și și-a lăsat averea pentru scopuri culturale maghiare. El a dat sprijinul de nevoie gimnaziului unguresc din Orăștie, iar, în satul său chiar, și-a lăsat cîmpii și marele castel pentru ca într-însul copiii secuilor flămînzi să învețe în brazda românească agricultură modernă. Institutul se înalță mîndru deasupra căsuțelor din care ar dori să gonească românimea nesuferită : e păzit, închis și lăcătuit. Lîngă dînsul se ridică o mare biserică ungurească, calvină, și, ca o ironie, băieții secui ai școlii ungurului-cuman au săpat pentru biserica străină o prea frumoasă poartă în stil românesc.[1] La cîțiva pași mai departe, întîlnim pe un trufaș domn cu cizme, șăpcuță și favorite de Budapesta, care trebuie să aibă vreun amestec pe aici. Banca din Budapesta are o sucursală în Geoagiuri.

[1] Care e însă și la secui (n. a.).

„Pretura“ arată pe o clădire nouă corbul Țării Românești, care din stema Huniadeștilor, înrudiți cu domnii ei, a trecut în semnul comitatului Inidoarei. Pe cărările satului, doi jandarmi trec cu baioneta strălucitoare, fără să salute. Unui jidan venit din Galiția îi trăsnise în minte gîndul de a întemeia o societate pe acțiuni pentru exploatarea nu știu căror mine.

Și, mai dăunăzi, se începuse lucrul la un mare sanatoriu pentru funcționarii betegi de la căile ferate ungurești.

Sătenii cred că acea clădire trebuia să fie o cetățuie. Și, cum pînă și la oaste ei se gîndesc la o vreme cînd n-ar mai fi străini printre dînșii, la o mare vreme românească, ei știu să spuie că acela care a oprit lucrul la cetate e însuși regele Carol, prietenul împăratului, regele românesc căruia nu-i place să se clădească astfel de lucruri în mijlocul românimii sale din Ardeal.

Regele Carol însă nu poate nici îndemna, nici opri la Geoagiu. Grija pentru aceasta o au înșiși acești săraci români din căsuțele acoperite cu stuf, și numai prin ei se face ce se poate pentru apărarea neamului. Trei biserici, una singură unită, sînt ținute din banul lor de aramă pentru îngrijirea sufletelor. O bancă românească a făcut ca sătenii să se poată smulge din legăturile cu banca din Budapesta. Un avocat român, dr. Marghita, care ne primește în frumoasa lui casă nouă, s-a așezat între dînșii, dăunăzi. Multă vreme se vor zbate cei plătiți pentru aceasta ca să facă din Geoagiul „josenilor“ și al „susenilor“ un adevărat Algyógy, cu oameni vorbind ungurește și avînd conștiința că sînt unguri. [...]

Voia vreunui „domn“ din vremuri a suit pe unul din dealurile, din „predealurile“, vecine, un nou sătulet românesc al Geoagiului, lîngă o baie de iod cercetată vara, care-i dă numele de „Feredeu“. Te sui pe o nouă șosea șerpuitoare, supt păretele de humă vînătă și de pămînt roșietec, tot așa de cleioase, pe lîngă mari stînci de piatră pentru clădiri. Jos se desfășură o minunată priveliște de

livezi și grupe de arbori peste care se înalță vîrfurile drepte, țapene, triste ale unor bătrîni plopi uriași, din timpurile stăpînirii magnaților. Peste această învălmășeală verde, hrănită de cursul grăbit al riului de munte care se cheamă apa Geoagiului după satul din care vine, se clădesc alte dealuri măreț, de pe care civilizația a curățit în mare parte pădurile. E prefața Munților Apuseni, și prin curmătura aceea de la dreapta se merge spre Chei, și de acolo la Zlatna minelor de aur. În toate părțile iarăși, sînt numai români.

Feredeul e un sătucean nespus de sărac, trăind în bordeie afumate din vînzarea prunelor și din lucrul tăierii lemnelor, fiind aproape fără holde. Într-un fel de poieniță frumoasă o dărîmătură pe stîlpi, cu ferestile golite, se cheamă că e școala — o școală fără învățător și fără școlari. Bisericuța cu turnul de lemn, făcută la 1819, n-are preot, ci se ajută cu unul din Geoagiu. Ea se dărîmă pe încetul, iar venitul ei, de la o moară cu coperișurile roșii, ce se vede între copacii de jos, e cheltuit tot pentru leafa preotului și a crîsnicului bătrîn, care ne întîmpină.

Ne coborîm pe drumul șerpuitor, pe lîngă via cățărată pe plopi — ca în Italia lui Vergil ! — a unui sătean care poartă numele interesant de „Sivu lui Elisei" sau Albu Iosiv. Mergem mai departe pe șoseaua ce vine de la Geoagiu, căutînd într-un cret de dealuri satul Bozeșului, în pragul strîmtorii spre Zlatna, lîngă altă apă iute, a Măzii.

Sătenii plouați, cari vin, călări și în căruțe, spre bîlciul Orăștiei, se opresc zgomotoși la casa mare din margenea drumului, unde un jidan și-a făcut cîrciuma [...] Mai departe însă, meșteșugul de cîrciumar și de boltaș îl face un țăran. Același lucru se petrece la Băcăinți. Pare că ai noștri s-ar fi lămurit asupra primejdiei căzute asupra lor și ar voi s-o înlăture, ca frații lor de pe la Sălișteș.

Cînd ajungem între casele strîmtorate de înălțimi ale micului Bozăș, ploua stăruitor în noaptea foarte neagră.

Un flăcăiandru curat și vioi ne duce prin cea mai lipicioasă tină sus, unde se ridică o biserică bună, stăpînind ținutul, de o frumusețe sălbatecă deosebită. La lumina făcliilor citesc vechi însemnări din veacul al XVIII-lea pe filele cărților bisericești care și aici poartă stema românilor liberi, bourul și vulturul.

IV. *SPRE HAȚEG*

Începem o zi nouă în amestecul de zgomote al bîlciului care s-a deschis supt ferestile noastre. Albul găibiu al hainelor de abă, albul sinelit al cămășilor femeiești, negrul unor broboade, roșul din vrîstările catrințelor și șorțurilor și străițelor (traistelor) se preschimbă iute supt ochi. Maiurile pocnesc la pîrghia unde flăcăii cu pălăriile înverzite și înflorite își cearcă rîzînd puterile. Muzica de caterincă a panoramei desfășură plîngător o horă după alta, momind ușor pe munteni, cari intră hotărîți și tăcuți în acest paradis al artei. Și, pe cînd se dezbat pielăriile, lînăriile, donițele, ciuberele, cofele, aduse de moți pe căluții lor de munte, pe lîngă nimicurile slovacilor ambulanți, hainele și ce se mai duce sau aduce pe la bărătcile de lemn, carăle sosesc necontenit cu oaspeți noi și mărfuri nouă.

Merg să văd biserica unită, o biată clădire veche, neîndeplinită, tocmai la capătul orașului. Ca să ajung acolo, străbat cu greu străzile îmbîcsite de lume care vinde, cumpără, sosește, pleacă și, mai ales, cască gura. Calici cari întind cioturi de mîini și de picioare, cerșind în numele „maicii" fiecăruia, cu tot felul de urlete pe nas, sînt aruncați la răspîntii și în margenea podurilor. Un țigan beat doarme în noroi, fără ca sergenții, „boactării", să se gîndească a-l ridica ; de alminterea, sînt foarte puțini beți. În mulțime se văd și tipuri curioase, venite de de-

parte, ca negustorul dalmatin de bastoane de cireș, care și-a pus în loc de fes o șăpcuță, sau ca italianul care-și plimbă lădița cu bricege din care iese toate limbile, ca reclamă.

De la Orăștie poți să te îndrepți la răsărit, spre Romos, unde, într-un sat parte săsesc, e paroh domnul Amlacher, care a strîns la un loc documentele privitoare la istoria Orăștiei, sau la marea comună a Cugirului, aproape un tîrg. Mai jos e Sebeșul, unde pînă prin anii 1870 era încă, într-o casă mare de cărămidă, mănăstire de călugări români. În jos, pe cursul apei Orăștioara, care dă în Mureș lîngă oraș chiar, se află, în calea spre munte, satele Ludeștilor și Costeștilor.

Noi apucăm însă drumul spre Hațeg. Trenul duce într-acolo la amiazi, dar din el, firește, nu se vede nimic. Luăm deci iarăși trăsura otelului, cu doi cai răbdători pe cari-i mînă un ungur. Și acesta vorbește foarte bine limba noastră, n-are nici un fel de năcaz pe români și a luat chiar hotărîrea de a merge într-o bună dimineață la noi ca să se facă birjar într-un oraș mare.

O bucată de vreme, drumul e tot acela care duce la Turdaș, printre vile, cazărmi cu inscripție germană, parcuri și plantații. Necontenit urmează prin tina cu ochiuri de apă sătenii ce se întorc de la tîrg, ducînd unelte, cofe cu înfloriturі arse, cîte un lucru de găteală. Carăle care le-au adus marfa merg încet, fără altă povară decît a beților cari nu se mai pot tîrî pe urma rachiului [...].

Este aceeași plagă pretutindeni !

În loc să cotim spre vechea reședință a episcopilor calvini, trecem înainte printre lanurile umede și pajiștile înviorate de ploaie, în care verdele tînăr e amestecat cu zdrențele plouate ale ierburilor seci.

Pe dealurile apusene de peste Mureș, a cărui cordea de argint scînteie încolăcită de pe înălțimea cîte unei culmi, se vede praful de case albe ale Rapoltului, iar

deasupra lui, pata măruntă a Rapoltelului : în amîndouă, noi am înlocuit cu totul pe saşi. În curînd trecem prin satul vechi românesc al Spinului cu obişnuitul turn de biserică împrejmuit de cerdac. Parte din case au greoaie ţuguiri de paie, dar altele, de modă săsească, cu cerdace răzimate pe stîlpi groşi, sînt bine clădite din cărămidă. Coperişul e mai mult de şindilă bună, uneori de ţiglă de cea nouă, cu desemnul fin şi frumos. Se văd şi împrejmuiri de piatră. O casă cum nu se poate mai bună are podoabe de tencuială în tricolor. Tricolorul flutura şi de pe pălăriuţa unuia din vizitiii de ieri, şi la vizitele electorale ale d-lui Vladă, dăunăzi, trei sate au venit, aducînd cîte un steag, din alipirea cărora ieşea acelaşi tricolor, care în aceste părţi îndrăzneşte să apară şi să filfîie.

Satele sînt foarte apropiate în aceste părţi. Acolo unde şirul dealurilor de peste Murăş întinde o culme sfîrticată, ce se odihneşte deasupra rîului, ca o fiară aţipită, linia ferată a creat un sat de case nouă, bune, locuite numai de unguri, cari-l numesc Piski. Iar dincoace, în margenea drumului, e vechea aşezare românească Simeria, ceea ce vrea să zică Sîntă-Măria, într-un ţinut ca acesta unde numirile după sfinţi nu sînt rare ca în alte părţi. Sînt puţine case, dar mari, bine acoperite cu ţigle, cu porţi înalte de lemn. În margene, o puternică maşină roşie se înalţă din pajişte. „Asta e fabrica de aur", zice cocişul.

În adevăr, aceste locuri cu înfăţişarea paşnică şi înflorită, de pare că ar fi pregătite numai pentru lina păşunare a turmelor, ascund în ele fierul tare şi aurul scump. Sîntem aproape de munţii agatirşilor şi de sălaşurile dacilor războinici.

La capăt curge Streiul, o apă uşoară, cu unde verzui, revărsată larg între cele mai frumoase zăvoaie de sălcii înfoiate, cu trunchiul modîlcos, de pădurici tinere şi de bogate păşuni. Pare un rîuleţ de podoabă care străbate parcul unui magnat. Dar pe undele puţine şi limpezi călătoreşte o veche poveste măreaţă care atinge pînă astăzi

inimile noastre : ea spune despre neamul neînfrînt al dacilor, cei mai depărtați dintre înaintașii noștri, despre războaiele eroice cu cei dintîi ostași ai lumii, cu împăratul cuminte și stăruitor venit de peste Dunăre, de peste mare, din cetatea stăpînitoare a lumii ; ea cîntă despre visurile lui Decebal strămoșul, care și-a cufundat comorile în această albie de prunduri și a mers să se îngroape supt ruinele regatului său sfărîmat de un dușman ce nu se putea învinge. Au trecut o mie opt sute de ani încheiați de la jertfa de sine a barbarului acestuia de la care ni vine o parte a neamului, precum de la romanii biruitori pornește și limba noastră. Cine se mai poate mîndri pe acest pămînt cu un asemenea trecut, care se apropie de a doua mie !

Amintirile ungurilor stăpîni sînt aici nouă, de mai puțin ca un veac. În malul apei verzi niște case mari, obosite, dintre care una-și poartă și pe românește firma, în aceste cuvinte : „La cearda (crîșma) podului Simerii". Pe un părete vecin se văd urme de gloanțe. Mai în sus, un mic monument pomenește înfrîngerea de la 1848 a răsculaților unguri, încunjurați de catanele împăratului aceluia care negociază acum la Viena cu *coaliția*. Streiul lui Decebal spală întinsa livadă, veselă de verdeață proaspătă, în care s-a dat lupta.

„Aici, zice ungurul de pe capră, a fost potopenia cea mare — potopenia cea mare."

CARTEA A VII-A

ȚINUTUL HAȚEGULUI

I. *PE STREI LA HAȚEG*

De aici înainte mergem tot prin valea Streiului, care se prinde în margenea satelor sau aleargă slobod peste întinderea verde, din care neîncetat răsar păduricile dese, grupele de copaci răzleți, plopii singuratici, vestitori de nenorocire, după credința poporului. Nu se poate o mai mare bogăție de verdeață veselă, pe care ploaia mărunță o tot înviorează, după lunga secetă de cinci săptămîni de zile. În fund încep a se zări munții Hațegului, înhorbotați de neguri. În stînga, înălțimile urmează, purtînd pe ele, sus, sate : Rupașul și Sîntă-Măria de piatră, a cării biserică albă se lămurește foarte bine.

În cale e acum Bacia, tăiată în două de Streiul pe care-l cutreieră rațe albe, fără nici o evlavie pentru comorile bătrînului vodă Decebal. E aici o curte boierească mare, care a adus după sine și locuitori unguri. Dar cei mai mulți săteni sînt români, cu două biserici bune, care se înfățișează una lîngă alta, răsărind cu turnuri roșii din pajiștea verde. Pe unele case se văd podoabe de ramuri făcute din tencuială.

Batizul a primit dăunăzi o colonizare de șvabi din partea unei bănci săsești, care cumpărase pentru acest scop

aici, ca și în alte două locuri, pămînturile scoase în vînzare. Se văd întîi cîteva clădiri nouă, de administrație, ale statului. Apoi vine un șir de bune case românești, cu cerdace de piatră. Șvabii au mijlocul satului : una lîngă alta, din mijlocul unor curți încă neorînduite, se ivesc albele căsuțe pătrate cu ferestile mari, strălucitoare de curățenie ; înaintea ușii stau cosînd gospodine fără vrîstă, cu rochii albastre scurte, pieptare mici și broboade închise pe cap. Bărbații sînt la lucru, copii nu se prea văd, după datina șvabului. Biserica, mare, aruncă un turn dintre pereții încurcați ai unei locuințe încăpătoare, pe cînd bisericuța răsăriteană se pitește într-un colț, sigură că n-o va dărîma niciodată nimeni. Apoi pornesc iarăși românii, cu căpițe rotunde de stuf lîngă mari case de cărămidă ; a preotului e de toată frumusețea.

Cele două neamuri trăiesc deocamdată bine laolaltă : femeile-și spală alături rufele albastre și rufele albe în apa Streiului, care călătorește în împleticiri lenește printre marile sălcii ocrotitoare. Românii deprind însă de la oaspeții cei noi meșteșugurile care-i învinseseră la început : lucrul cu caii și mașinile, îngrijirea, precizia. Peste o sută de ani se va căuta urma șvabilor din Batiz.

Acum înălțimile sînt la dreapta, unde Sîn-Craiu înșiră lîngă o linie de arbori coperemintele-i de stuf. Lîngă el e Calanul Mic, iar cel Mare e pe margenea drumului chiar.

Pe un tăpșan de pietroaie negre fumegă coșurile înalte deasupra lungilor clădiri de lemn unde se alege și se lucrează fierul scos din acest pămînt care nu dă numai holde. Încă de pe vremea romanilor s-ar fi lucrat aice, și se arată săpăturile adînci făcute de dînșii. Casele frumoase ale șefilor de lucrători de astăzi îți stau în cale.

De la această muncă bine răsplătită treci de-a dreptul la pacea săracă a vechiului sat Streiul. În vîrful unui suiș

scurt se află biserica, de o formă ciudată, mică, joasă, întunecoasă, cu cîteva ferestruici neorînduite. Era să se dărîme, mai ales după un foc care i-a ars cărțile, așa încît acum o repară statul, care înțelege de altfel foarte puțin rostul bisericilor noastre, a oprit orice schimbare, așa încît mai poți vedea sfinții cari, în linii slabe, cu colori șterse, acopăr pereții : zugrăveala nu poate fi însă mai veche decît veacul al XVII-lea, cel mult al XVI-lea. Meșterii cari lucrează sînt mai mult unguri, dar eu găsesc un sătean care cu multă bucurie mă duce la casa crîsnicului, păstrătorul cărților rămase. El locuiește o casă cu două încăperi și cu podul plin de porumbei, în fața crîșmei evreului care și-a zugrăvit deasupra ușii steaua legii sale. Omul nostru e foarte prietenos, și nevasta lui, încă tînără, rîde într-una și e foarte bucuroasă că poate fi de ajutor unui „domn" venit de așa de departe.

Portul bărbătesc e aici întrucîtva altul decît pe Mureș : pălăriuță rotundă, pantaloni umflați și un pieptar albastru, lung. Femeile se îmbracă numai în stofe proaste de la oraș. Și fața e deosebită. Am văzut la începutul drumului prin valea Streiului cîțiva bălani uscați și cu fața stropită de pistruie. Dar cei mai mulți săteni au obrazul rotund, umflat, foarte oacheș, cu mustăți supțiri, pe care le poartă aplecate în jos.

Bisericește, Streiul se ține de marele sat Rușii, care vine îndată, cu o biserică înaltă, mai nouă. Îi urmează cele două Brètii, ungurească și românească, după neamul domnilor de pămînt. Aceștia sînt astăzi doi unguri (unul deputat, contele Toroczkay) și un armean. O parte dintre locuitori sînt unguri, aduși de proprietarii din vremuri. Din sat se ating numai cele două crîșme [...]. Aproape sînt cele două Gînțage, de sus și de jos, și Bațelarii, alcătuind un singur mare grup de locuințe, pe cînd la dreapta pe deal se zărește Maceul. [...]

Drumul e cu totul pustiu. Numai turme, vite răzlețe pasc lîngă șanțuri ; ciobănașul ascuns în glugi primește supus revărsarea ploii mărunte din cerul albicios, fără nici o nădejde de senin.

Acum se văd pe deplin munții din fund. Înaintarea șirului celui mare, bine împădurit, se gîrbovesc dealuri rotunde, verzi, ca niște moșiroaie deasupra marilor munți. Un alt deal mare și-ntinde coama aspră în dreapta și, arătînd spre dînsul, ungurul nostru spune :

— Peste dealul ăsta e Hațegul.

Trebuie să-l suim întîi, și iată că vreo jumătate de ceas străbatem, într-o urcare înceată, prin pădurea de stejari și fagi, cari răsar foarte deși din țărîna roșiatecă parcă ar fi plămădită din acel mult sînge care a curs în zilele celor dintîi nenorociri ale apărătorilor pămîntului acestuia, în zilele căderii dacilor. Și cerul nouros se încinge la apus cu o dungă de sînge ca un curcubeu de peire pentru oastea strămoșului Decebal. Înaintea noastră trec iute ciobanii mițoși, ca niște aspre vietăți ale pădurii, cară scîrțiie prelung supt ploaie, și mi se pare că văd fuga pribegilor cruțați de fierul roman și rătăcind acuma prin potecile de codru către sălașurile barbarilor prieteni. Aici, nimic nu este astăzi care să nu fi fost tocmai așa pe vremurile craiului ciobanilor. Și simt în sufletul meu după atîtea sute de ani durerea acelor mîndri învinși, cari n-au putut păstra nici limba pentru urmașii lor și cari au fost ponegriți și renegați de dînșii în limba triumfătorilor. În numele zeilor păgîni cărora v-ați închinat fără izbîndă, pace vouă, strămoși biruiți, cari ați lăsat ca o moștenire de nenoroc neamului ce a pornit de la voi, neamului care în preajma cetății lui Decebal nesupusul a iobăgit cu trupul pînă ieri, ca să nu fie pe deplin slobod cu sufletul nici pînă în această zi, cînd vă pomenesc numele în taina cruntă a pădurii voastre !

Hațegul se vede acum prin ochiurile de arbori, la dreapta, sămănat într-o largă cîmpie pe care din toate părțile o încunjură munții. Spre el ne coborîm printre vii și căsuțe de munte, cu lungile coperișuri de șindilă neagră. Apoi, pe strade foarte tinoase, tivite de la o vreme cu înguste trotoare de asfalt, vin case plăcute, clădite întocmai ca în orașele noastre. Mai din fiecare ne pîndește cineva, iar, într-una, privitoarele sînt două groase călugărițe catolice. Ajungem într-o piață cuprinzînd cîteva case cu două rînduri. E mijlocul acestui orășel de 3.000 de suflete.

Am cerut „cocișului" un han creștin și bun. Pentru aceasta el ne duce, peste podul întins deasupra rîulețului, la o căsuță cu multe ganguri lungi și întunecoase și cu multe odăi, care samănă a temniță păzită de duhuri rele. Proprietarul, un ungur, se laudă că nici un otel nu e ca al lui, la care vin seara cei dintîi dintre fruntașii români ai orașului. Nu-l cred în ruptul capului, și decît să dorm în această mucedă drăcărie creștină și unguréască mă strămut la evreul care ține otel cu două rînduri în piață. Recomandația vicariului greco-catolic, păr. Radu, frate al episcopului de Oradea Mare și fost profesor seminarial la București, mă face să capăt una din puținele odăi care n-ar fi avînd ploșnițe.

Fac o primblare prin ploaie și noroi pe trotoarele tîrgușorului abia luminat, într-un tîrziu. Apoi plătesc petrecerea unui cinematograf, al cărui exhibitor înfățișează cavaleria română suind dealurile mari de lîngă București, fete românce jucînd cancanul și strade din București care se vor fi făcut după plecarea mea. E mult public, care se mulțămește.

Haţegul s-a ţinut desigur pînă după anul 1300 de Ţara Românească, stăpînă şi aici peste munţi, pînă la cel din urmă povîrniş al lor ; după aceea el a fost pierdut pentru totdeauna. Un timp, hăţeganii, hăşeganii, între cari erau şi boieri, cari s-au ungurit (Kendeffy, odinioară Cîndea), stăteau în dese legături cu Jiienii banului de Severin, de la cari cumpărau porci pentru bani buni crăieşti. Şi negoţul s-a stîns apoi, ca şi legătura politică, şi tot mai mult orăşelul răzleţ s-a cufundat în neînsemnătate. Aşa cum este astăzi, el e însă mai mult al nostru. 2.000 de români şi mai bine stau în faţa cîtorva armeni, a ungurilor din cancelarii şi a celor cîteva sute de evrei. Ei au un vicariu unit, un protopop ortodox, două biserici, avocaţi, o bancă şi unii negustori bogaţi.

O rază de soare mă deşteaptă în odaia de otel evreiesc, unde cu lumînarea aprinsă m-am păzit de locuitorii obişnuiţi ai acestor încăperi. Este iarăşi lumină în ceruri, unde vîntul de noapte a lucrat harnic mînînd norii strînşi în valuri spre culmile muntelui. Acesta se descopere pînă la acele vîrfuri încă îmbrobodite de o negură care pluteşte încet deasupra zăpezilor proaspete. E o adevărată primăvară, care va ţinea numai o jumătate de zi, un zîmbet trecător înaintea morţii care vine.

Acuma văd mai bine piaţa, care e nouă, abia de cîteva zeci de ani, în vechiul tîrguşor românesc al căsuţelor de lemn înnegrit. Printre acestea merg la cele două biserici, care sînt deopotrivă de înnoite, în stilul catolic (la cea ortodoxă îngeri sculptaţi se desfac de pe catapiteasmă). Cîteva însemnări trimet pentru biserica neunită, cea mai veche, în veacul al XVIII-lea. Înainte de a o avea, românii se închinau la acea biserică pe care în veacul al XVII-lea încă au smuls-o calvinii, răzînd dăunăzi pînă la cea mai mică urmă de zugrăveală care mai rămăsese.

Altceva nu mai e de văzut în Haţeg decît negrele adăposturi de ţărănime care pînă astăzi alcătuiesc partea cea

mai românească a lui. Înainte de a pleca spre Dănsuș și Grădiște, locurile care păstrează încă în piatră amintirea vremurilor eroice, primesc cu bucurie invitația de a mă strămuta în frumoasa casă a părintelui și fraților geologului Popovici-Hațeg, cari au un loc de frunte în viața românească a orășelului.

III. *DE LA HAȚEG LA GRĂDIȘTE ȘI LA CETATEA LUI DECEBAL*

Un stăpîn de birjă român, Nemeș, mi-a trimes cu trăsura pe un tînăr secui, gros în cap, alb în păr, cu ochii, urechile, nasul abia începute, și aproape fără limbă : băietanul dă răspunsurile, în ungurește, fără să se întoarcă spre noi, cu un grai ca al purcelului tînăr. De la el nu voi afla multe despre țara așa de nouă și plină de interes în care intrăm acuma.

În stînga, Streiul primește o apă limpede și vioaie, care lunecă din munte printre desișurile de răchiți. I se zice, după datina românească de a lega în același nume rîul și locul de căpetenie pe unde trece : apa sau valea Dănsușului. Între dînsa și depărtatul Strei se întinde un strălucit luminiș de cîmpie mai mult goală de sate, care se văd înălbind însă de jur-împrejur, unul lîngă altul, pe margenile lui. Nu cunosc un amfiteatru mai frumos decît acela care se desfășură de la Dănsuș înainte în această ușoară lumină trecătoare a soarelui de septembre tîrziu. E într-adevăr raiul pămîntesc al păstorimii lui Decebal bătrînul, vrednic să-i ascundă curțile, comorile agatirsice și cetatea de lemn apărată prin vitejie.

Cel dintîi sat ce se întîmpină în margenea ușoarelor înălțimi roșietece din dreapta, unde cercul se prelungește prin dealuri blînde, e Farcadinul sau cele două Farcadine. Multe case românești, dintre care unele au zidurile și stîl-

pii de cerdac din cărămidă bună ; cele mai multe înfățișează însă șiruri de bîrne groase prinse la colțuri, copereminte lungi de șindilă și curți tinoase, care se par înguste, de mult ce se grămădesc în ele șurile, grajdurile, coșerele de porumb, grămezile de coceni și clăile de fîn. E un fel de umilă înstărire în aceste locuinți negre, cu totul lipsite de înfățișare și, cu atît mai mult, de podoabe. Se mai văd unele colibi de săraci care-și înalță cu sfială coperișul de paie clădite așa încît samănă cu o căciulă cam hîrșită. Ici și colo, se vede cîte o casă înfrumusețată cu florile din față sau cu verdeața ce i se suie pe stîlpi. Pe o poartă de cărămidă care duce la o dărîmătură cetesc un leat din veacul al XVIII-lea. Aici și în vreunul ori două din satele vecine nu lipsește nici țigănimea golașă, cu tainițile ei dălăbăzate.

În Farcadine sînt și curți boierești, locuințe de „domni". Unul din ei e o domnișoară din familia Lonyay, fiica fostului ministru-președinte unguresc și sora aceluia care a luat, fără a se înălța, pe văduva arhiducelui Rudolf. Aici țăranii noștri ar fi avînd trai bun, căci „doamnei" străine îi place a îmbrăca portul nostru și a ni juca danțurile, ca un sport mai neobișnuit.

Farcadinenii cu „domni" pe vremuri poartă pălăriuța mică obișnuită. Sînt însă mai mult nemeși în cele două sate, familii românești de frunte din vremurile stăpînirii muntene sau ale județelor românești care apărau, supt conducerea unui Iancu-vodă din Huniedoara, granița amenințată de turci. Aceștia au acasă diplome împodobite, care se încadrează și se expun cu mîndrie pe pereții căsuței de țară, ei au nume cu răsunetul unguresc, apucături mîndre în salut și vorbă, conștiința unei superiorități, adevărate, ei poartă pălării cu margenile mari răstoarse și uneori își sucesc *cavalerește,* în sforicele lungi, dîrze, mustățile negre. Totdeauna nemeșul ține să fie deosebit de vecinul său, fostul iobag, care i se închină cu umilul „măria ta".

Tuşchia de Jos urmează cu biserica ei în alt stil decît acela, cu cerdac, din împrejurimile Orăştiei : peste o clădire pătrată se ridică un turnuleţ cuminte, al cărui coperemînt mic se ascuţeşte la vîrf într-o pălăriuţă triunghiulară, de şindilă neagră. La dreapta, Tuşchia de Sus se ascunde în desişul livezilor ei.

De aici înainte duce un drum mai lung. Primăvara unei singure dimineţi şi-a chemat pe florile uscate şi ierburile tinere vrăbiile ciorovareţe, fluturii albi şi galbeni cari îmbrăţişează strîns cîte o floare întîrziată, codobaturile albastre care înfloresc în mişcări iuţi lanurile negre de umezeală. Ba chiar, lîngă un gard viu presărat cu fructele brumate ale porumbrelelor s-a rătăcit o strălucitoare găinuşă sălbatecă, gonită de frigul din pădurile înalte şi care-şi caută aici o ascunzătoare călduţă.

Într-un fald de vale cauţi Dănsuşul. Un stîlp în cele trei colori ale Ungariei dă singur numele oficial „Demsus". Aici nu mai este deprinderea numirilor în două şi trei limbi. Şi, dacă mai cercetezi prin sate, afli că notarul din casa cea frumoasă e ungur, precum în multe locuri, pînă la Sarmizegetusa lui Decebal, birăul însuşi tot ungur e, colăcit anume pentru aceasta.

Dănsuşul are o şcoală cu cerdacuri şindilite, care va fi fost o curte de „domni". În altă curte locuiesc slujbaşii „măriei sale" alişpanului însuşi. Mai este şi o a treia, care-şi adăposteşte încă „domnii". Nu lipseşte nici circiuma evreului, care se ţine la margenea drumului, vînzînd întîi vinars şi apoi cîte ceva alta. Pe ulicioarele strînse între garduri vii se grăbesc în urma trăsurii ciobănaşi şi ciobăniţe cu feţele albe, supţiri. În curţile de pruni şi dinaintea uşilor vezi femei voinice care culeg sau torc din furcă : ele poartă pe creştetul capului două corniţe de lemn, aplecate spre ceafă, deasupra cărora, cînd ies prin vecini sau pleacă la drum, îşi aştern marea învelitoare albă. Mai departe, la Grădiştе, femeile încep a-şi împestriţa portul cu cel bănăţean, şi în locul corniţelor ele

au spre ceafă o tichiuță roșie de piele cu înflorituri ca și ale cojoacelor ce le înfășură.

Lumea românească și străină nu vine însă la Dănsuș pentru a vedea elegantele cu corniţe sau curţile de „domni" unguri. Peste casele cu coperișuri mari, pe o mică înălțime se ivește un ciudat turnuleț de dărîmături sure, care e al unei biserici fără pereche în toată românimea. [...]

Treci printr-un cimitir risipit, cu cruci de lemn pentru ai noștri și cu monumente de piatră și fier pentru străini. Te împiedeci într-o piatră, pusă drept și mîzgălită pînă sus de creșterea distrugătoare a mușchiului. Are litere romane, și pare să vie din foarte vechi timpuri. Cînd te uiți mai bine însă vezi că e numai un joc de cărturar latinist, căci în acest mormînt fără îngrijire se odihnește preotul românesc *„Bizantius Maciou, parochus densusiensis"*, adică Vizantie din Maceu — satul din sus de Haţeg — preot în Dănsuș, mort la 1857. În același stil epigrafic se pomenește o fiică a lui, moartă peste puțin, la șeptesprezece ani. Și mormîntul unui teolog din sat e împodobit cu aceeași erudiție pretențioasă.

Spiritul care a îndemnat la alcătuirea acestor neașteptate jucării e acela care pleacă din monstruoasa și grosolana grămădire de bolovani și de pietre romane răzlețe care e biserica din față. În ea vezi stîlpi strîmbi pe margenile fațadei, vezi pietre lucrate, străbătute de găuri, care par să vie de la ușori, vezi alte lespezi cu săpături care li fac un cadru și care arată să fi fost deslipite de la morminte. Supt coperiș și la turn sus, se rînduiesc zimți de cărămidă care se deosebește foarte viu din cenușiul trist al bolovanilor prinși între ei cu un ciment tare. Ferești înguste sînt săpate la altar și pe părețele din stînga, de-a lungul unor lespezi tăiate. O rotunjime de bolovani înseamnă altarul. La dreapta bisericii de astăzi începe a se arcui un nou părete pietros, rupt în mijlocul lui. Și zidul de împrejmuire, alcătuit în același chip, e prăvălit aici,

pe cînd în față și la dreapta el se înalță în toată întregimea lui.

Dacă intri în biserica totdeauna întunecoasă, te găsești în fața unui uriaș horn răzimat pe patru stîlpi de bolovani năruiți, în care sînt prinse mai multe pietre cu inscripții foarte bine păstrate. Pe una din ele se ceteşte numele de Longinus, ceea ce amintește pe acel nobil prieten al lui Traian și viteaz ostaș a Romei care a perit prin trădare în ajunul căderii năprasnice a regatului dacilor.

Menirea acestei clădiri se vede de afară prin chipul Maicii Domnului zugrăvit foarte bine în colori palide deasupra ușii de lemn care poartă crucea. În vîrful turnului, ultima lespede greoaie e străpunsă de patru puncte ce formează altă cruce. În cuprinsul văruit al bisericii se mai desfac ici și colo chipuri de sfinți, tot așa de vechi ca și cel de la intrare; unul ține în altar o inscripție slavonă. Și afară, pe arcuirea ruptă, se mai văd chenare și urme de figuri în același stil. Ele sînt neîndoielnic din întîia jumătate a veacului al XVI-lea și cu mult mai vechi decît biata catapeteasmă stîngace pe care a lucrat-o popa Simion zugravul la 1789.

O biserică de piatră, și una astfel zugrăvită, n-au putut-o înălța, din sărăcia lor lucie, sătenii noștri, cărora nici nu li s-ar fi îngăduit pe acele timpuri ale iobăgiei să-și facă o altfel de cetate. Ctitorul trebuie să fi fost un boier mare de „dincolo", un domn sau un neam domnesc pribeag din aceleași părți libere ale Țării Românești. Și el trebuie să-și fi săvîrșit lăcașul de închinare pe acel timp de la 1500 la 1550 cînd se zugrăveau astfel de chipuri și cînd împodobirea prin chenare roșii de cărămidă în zigzag întrase în obiceiurile meșteșugului de a clădi al românilor.

Pe atunci însă, această Țară a Hațegului adăpostea pe fata înstrăinată a unui domn românesc mort în lupta pentru stăpînire, pe Zamfira lui Moise-vodă, care s-a măritat de trei ori, pînă la bătrînețe, după nemeși unguri. Ea a făcut, nu departe de aici, mănăstirea Prislopului, și i-a

dat un întins domeniu din care făceau parte satele vecine Farcadinul și Tușchia. Pe aici erau deci moșiile care o ajutau să se mărite așa de bine și așa de des.

Ajungi astfel lesne la părerea că Zamfira a zidit și această biserică, care va fi fost o mănăstire, precum dovedesc adausurile zugrăvite din a dreapta și acel mare zid de împrejmuire, în stare să oprească orice dușman. Materialul și l-a luat din acele dărîmături ale cetății lui Traian, ale Ulpiei învingătoare, de unde atîta sărăcime și-a cules bolovani și pietre cioplite pentru căsuțele lor de munte. Carăle „doamnei de român" vor fi cărat aice tot acest pietriș ales, toate aceste lespezi netede, acești stîlpi negri, aceste chipuri grosolane de lei, în totul asemenea cu acelea care se văd la scara casei parohiale din Grădiștea însăși. Inscripția lui Longin fu luată împreună cu celelalte și jertvelnicul în care e prinsă va fi înlocuit la început altarul, care se pare a fi înnădit.

Unii arheologi cred încă altfel. Numele lui Longin, vecinătatea Ulpiei Traiane, amintirile străvechi ce se deșteaptă aici de pretutindeni îi farmecă într-atîta, încît ei lasă la o parte grosolănia fără pereche a clădirii, întrebuințarea de pietre săpate la temelie, pe cînd părți de căpetenie sînt bostăngite din cei mai urîți bolovani : ei nu se opresc nici asupra amestecului de inscripții la altarul cel hîd din mijloc, nici la lipsa de orice material scump, cînd aproape e dealul „Marmurei", unde se sapă într-una de la romani încoace, nici la goliciunea de orice podoabe. Li trebuia ca aici să fi fost monumentul pus de Traian întru amintirea prietenului său Longin. Și, pe cînd Sarmizegetusa lui Traian[1] și Decebal s-a prefăcut în pulbere prădată de cine a voit, acest lăcaș al rămășițelor lui Longin ar fi rămas aproape neatins, păstrat pînă astăzi în această formă ocrotitoare a religiei creștine, îmbălsămat în farmecul neînvins al legii nouă !

[1] Referirea se face la Sarmizegetusa de lîngă Hațeg, cea din Munții Orăștiei nefiind încă descoperită (n. ed.).

Pe o carte din biserică, tatăl preotului Vizantie a scris „darurile și pedepsele" ce a primit de la Dumnezeu, binecuvîntarea cu paisprezece copii, moartea a nouă dintre ei „pe dreapta mea", „pabugele" și „pîrile" de la vrăjmași, cu o mare duioșie de bătrîn țăran. Acest bătrîn e începătorul neamului Maceilor din Dănsuș, al Densușenilor, care a dat științei române pe Aron și Nicolae, fiii lui Vizantie, și pe d. Ovidiu Densusianu. Și e ca o ironie că din acest neam de țărani din Ardeal a putut să se ivească omul care, între toți tinerii de astăzi, e acela care iubește mai puțin Ardealul și pe țărani, adecă leagănul său și strămoșii săi chinuiți pe brazdă.

Cînd ai lăsat Dănsușul în urmă, ascuns între livezi afară de ciudatul vîrf tocit al bisericii sale — *római templom*, — ești pe unul din pripoarele ce încunjură marele amfiteatru liber. De jur împrejur ochiul urmărește satele mărgenașe, de la Farcadin pînă la Cîrnești, cu cele două biserici care se înșiră una după alta ca lebedele pe un lac, învîrtindu-și albele gîturi de turnuri. În fund, stau munții în șir, cu movilele supuse în preajma lor, fiecare împărat cu scutarul în fața sa. Săpat de două cufundături care ascund în ele iezeruri liniștite, Rătezatul îi stăpînește pe toți cu stînca lui ninsă. Iar în margene, la stînga, un nor mare de zăpadă pare a pluti în largul cerului albastru : e culmea Parîngului, mai marele Rătezatului însuși, care nu arată mai mult decît această albă cunună de neauă deasă. În fund, unde arborii se țin în șir de-a lungul unei lunci udată de apa înghețată a Rătezatului, acolo e Grădiștea, unde s-a sfîrșit Decebal și împărăția lui și de unde a pornit stăpînirea, pînă la Dunăre, a celor trei Dacii romane, întemeiate de Traian.

Deocamdată ne coborîm în valea care cuprinde marele sat Peștiana, cu o biserică în stil ca la Orăștie. Femei învelite în alb bat rufele cu maiul într-o puternică apă de

munte, apa „Peşcenii". Copii trec gîngurind o „bună-ziua", ungurească, învăţată la şcoala de stat şi cu care-şi pocesc limba, ca noi, ceşti din România, cu „bonjururile" şi „bonsuarurile" noastre.

Ieşind din Peştiana, ai crede că ai ajuns la Grădişte, aşa de aproape e linia munţilor şi dunga copacilor ocrotitori. Dar mai străbaţi încă timp de peste o jumătate de ceas lunga şosea din margenea lanurilor, şi numai pe urmă, dincolo de bisericuţa frumoasă de la Breaza, care-ţi răsare în stînga, eşti pe locul unde s-a hotărît, acum două mii de ani, care e limba pe care am vorbit-o, care e sufletul care se va sălăşlui în trupul nostru tracic, care vor fi prieteniile şi duşmăniile noastre faţă de multele neamuri ale lumii.

Aici iarăşi duhul strămbunilor celor mai vechi stăpîneşte singur, în marea linişte a munţilor ce pare că nu cunoaşte desfăşurarea acelor nimicuri de închipuire omenească ce sînt veacurile. Uite ciobanul acela bătrîn, cu faţa boţită, vicleană, cu părul lung pieptănat în miţe supţiri unse, cu sarica grosolană şi cu înalta căciulă pe care şi-a întors-o pe dos : acela trebuie să fie unul din *pileaţii,* din căciularii nobili ai lui Decebal, care merge în tabăra romană ascunsă între arbori pentru a cere cruţare împăratului străin, în numele atîtor mii de *comati* din popor, cu pletele lungi atîrnînd a supunere. Pe un car ce lunecă în neştire, dus de boii cu coarnele lungi, boii „sarmatici" ai lui Ovidiu, o femeie cu învelitoare peste coarne, alt vechi semn de nobleţă desigur, toarce lin din furcă, simbol al unei zeiţe dacice. Sătenii cu pălăriile mari, cu cămaşa albă largă, dar cu iţarii strîmţi, calcă brazda supt opinca lor cu multe nojiţe aspre, arînd. Copii cu faţa hotărîtă dau în lături vitele de pe margenea ogorului umed. Şi, cu cît înaintăm spre locul luptei celei mari şi jertfei sfinte a vieţii fruntaşilor cari au băut otrava înainte de a se mistui în flăcări înaintea împăratului nemilostiv de peste munţi,

Dunăre și Mare, în cerul însuși se săvîrșește o prefacere. Zîmbetul de soare se stinge tot mai mult în neguri triste, grele. Vîntul de munte suflă aspru, încărcîndu-se parcă de o veche amărăciune nepotolită în trecerea lui asupra mormintelor neamului îndărătnic, cu soarta aspră.

Lîngă circiuma [...] plină de fețe palide, galbene, cu ochii mici și umerii obrazului ieșiți în afară, o sîrmă pusă, cu multă cheltuială, de arheologii Ungariei stăpîne, încunjură un cîmp de gropi din care răsar numai ici și colo dinți de piatră sură, grămădită strîns în legătura unui ciment ca fierul. Pe ulicioarele triste se înșiră casc în care lemnul negru pornește de la clădiri mari din aceeași piatră cenușie. Curțile n-au alte împrejmuiri decît aceleași grămezi pietroase. Trăsura face hopuri pe un amestec de bolovani. Din șanțurile de pe margene, din movilele tăiate de drum iese la iveală tot colți de aceștia — aproape e cetatea Colțului sau a Colței, după altă ruină — cari pătrund, răzbat, sfîșie pretutindeni. Ici și colo înalbește piatra unui stîlp ca să sprijine cerdacul unei cocioabe. Ești ca într-un mare cimitir răscolit, în care morții sînt două neamuri străvechi, care s-au încăierat, s-au zbuciumat de moarte, s-au frînt, s-au ucis și s-au ars, pentru ca, la urmă, după o sută de ani de trecătoare stăpînire a celui mai puternic, să rămîie acest vălmășag de pietre pe care le atingi cu sfiala ce te cuprinde cînd calci pe osul omenesc.

Aici a fost Sarmizegetusa, apoi Ulpia Traiană [1], cu palate, cu basilici, cu băi și amfiteatru, oricît de scăzute în barbarie, dar întipărite cu pecetea de mărire a neamului roman. Acuma ai această risipire cenușie, cîte o așchie de marmură care se duce la muzeul unguresc din Deva, al „comitatului Hunyad", sau la episcopia româ-

[1] Vezi nota de la p. 166.

nească din Lugoj, cîte un ban coclit, cîte un mozaic ieftin, stîlpi în cercade supt stuf.

Şi tot dacii au învins, stăpînii vechi cari s-au zvîrcolit supt lanţe şi au sîngerat de săbii. Tot ei prin puterea neînfrîntă a vitejiei lor şi a sfintei lor răbdări!

Căci, iată, daci adevăraţi, daci noi de peste două mii de ani, daci purtînd ca un trofeu graiul Romei spulberate, daci sînt aceşti săteni de aice, cu faţa aşa de aspră şi de închisă, cu firea aşa de tăcută, cu deprinderile vechi de a întoarce oricui cu ceea ce ţi-a făcut : plată dreaptă, şi nu răzbunare, „ochi pentru ochi şi dinte pentru dinte". Iată opincile, iată ţărarii sprinteni, iată cămaşa albă, zeghile grele, saricile mitoase, căciula greoaie, înaltă, umflată, ca o cunună. Iată avîntul cu zgomot, pînă şi la acei copii cari, strînşi laolaltă în curtea şcolii, înalţă la fiecare trecere a noastră un „sărut mîna", care sună ca un strigăt războinic. Faţă de Roma, a cării eternitate a perit în pulbere, ciobanul dac s-a ridicat din ţărnă, şi-a durat iarăşi bordeiul de lemn, s-a aşezat în el cu datinile sale neatinse şi stăpîneşte pînă astăzi în umbra uriaşă a Rătezatului.

Localnicii ştiu să-ţi mai spuie de un drum sălbatec prin codru spre culmea, la care poţi ajunge numai călare, unde sătenii din Mèria stau răzleţi, fără legături cu vecinii cei mai de aproape, cu ţesăturile lor roşii, opincile lor răsfrînte, graiul lor apăsat, în care *capră* se zice „coapră" şi *casă* „*coasă*", cu turmele lor, cu ura lor împotriva oricărui domn şi stăpîn, care-i face să strige în chiote cînd se apropie de dînşii tîrgoveţul : „Huiu! mă, ţipă negreaţa în sat". Şi cîte altele nu se pot strînge aici péntru a vădi acelaşi adevăr de neclintită trăinicie a dacilor.

Spre seară, mai merg, cu găzduitorul meu prietenos, protopopul Muntean, spre Zăicani, satul lui Zaic, în valea

din dreapta. De amîndouă părțile te strîng pădurile, și satul însuși se ridică pe culme. Îl locuiesc tot nemeși, cu pălării mari, mustăți lungi, diplome în părete pentru numele lor eroice ungurești. O femeie îmbrobodită în tulpanul negru nemeșesc sare pîrleazul strigîndu-mi cît știe în ungurește, limba nobilă : „bună ziua". Parohul unit e și el un nobil, fost învățător la școala de stat, cu limbă ungurească, dar totuși de cîtva timp aplecat spre cetirea cărților noastre. O glumă asupra nemeșiei e primită în acest cerc de țărani mîndri, cu vorba iute, destul de rece.

Și Grădiștea, și Zăicanii, și Hațegul se țin de dieceza unită a Lugojului, care e destul de aproape. Mergînd tot mai departe de această îngustă vale dacică, ajungi la Poarta de Fier prin care se trece în Banat, care e, în toate privințile, o altă țară. De acolo au sosit prin anii 1440 acele roiuri de turci prădalnici, ispitiți de bogăția sașilor din orașele Ardealului, pe cari i-a întîmpinat odată, tocmai aici la dreapta Zăicanilor, unde se vede monumentul amintitor, cu un topuz de fier țintat, Iancu-Vodă, voinicul român pe care l-au dăruit Ungariei și creștinătății acești nemeși ai noștri din margene. Pe vechiul drum al raitelor turcești trec astăzi care purtînd săteni mărginași, cete de bănățeni cu căciulile țuguiate și legături roșii la opincă, oameni frumoși cari se drăgostesc, de urîtul drumului lung, cu fete rumene. Cu moda de îmbrăcăminte a Banatului a pătruns aici și meșteșugul gospodăriei cu puțini copii, luat de la sîrbi.

Și acum ne întoarcem în noapte prin satele de la stînga, cu corn de lună înălbind drumurile și casele, care se desfac pe cerul de miazănoapte, tot plin de nouri vineți. O singură oprire la un han, unde secuiul cheamă năcăjicios pe un Zevedei, care strigă furios pe o Suzană, totul pentru niște streanguri uitate — și sîntem în Hațeg, unde ne așteaptă prietenii din casa bătrînului Popovici.

IV. PE VALEA JIULUI

Pe o nouă ploaie urîtă pornim spre Petroşani. Cu trăsura ar trebui două zile ; trenul duce în patru ceasuri, în care se numără şi opririle nesfîrşite pe la cîte o staţie de mîna a treia, unde se înnădesc şi se desfac vagoane de marfă.

Gara Haţegului nu e în Haţeg, ci departe în sus, acolo unde Rîul Morilor, care udă oraşul, se uneşte cu apa, cam tot aşa de mare, a Streiului. Treci, timp de aproape jumătate de ceas, prin frumoase locuri sălbatece, între înălţimi care lasă loc pentru apa răpede ce se scoboară în clocote, şi pentru linia nouă, albă a drumului. Un sat îşi ridică biserica veche la o răscruce, între pomii livezilor. Calea spre gară se desface în stînga, ţintind, se pare, o uriaşă stîncă, acoperită cu copaci rari. I se zice muntele Orlei, şi pe vîrf un colţ de zid roman se mai vede, arătînd unde stătea cetăţuia de strajă a legionarilor, în punctul unde munţii dacilor se aplecau spre şesul înverzit. Cînd ai crede că te opreşti în această piedecă, linia drumului îi înfăşură picioarele pietroase, şi printre alte mormane roşietece pătate de verdeaţa săracă atinge clădirea umilă a gării — care, servind două locuri, le poartă pe amîndouă pe firma sa ungurească. [1]

Prin curtea înnegrită de cărbunele de la Petroşani şi prin încăperile înguste ale staţiei, abia vezi cîte un rebegit de diac unguresc. Încolo, tot săteni de-ai noştri, cu cojoace, sarice, sumane negre cu fireturi. Vorbesc tare şi drept cu oricine. Pe noi ne întreabă dacă am luat bilete, apoi de unde venim şi prin ce locuri stăm. Văd un ciudat păstor cu părul roşu ca focul şi cu o barbă mică ascuţită,

[1] La Orlea biserica reformată a conţilor Kendeffy are admirabile fresce, la început orientale, din veacul al XV-lea (1939) (n. a.).

care pare un drac ce vrea să samene cu Hristos. O nemeşoaică legată la cap cu bariz negru şi cu ghetele puse în traistă ni vorbeşte dulce, oferindu-ni struguri mărunţi, de viţă de-a noastră.

Trenul urmează valea, foarte îngustă, a Streiului, care străluceşte din cînd în cînd în inele rupte, pînă ce, în sfîrşit, se pierde cu totul, înghiţit de adîncimile văilor ce se sapă tot mai adînc în munte. În dreapta, o bucată de timp înălţimile sînt mai joase, deschizînd drumuri spre amfiteatrul Grădiştii, pe care-l acopăr acum negurile. Din a stînga însă, uriaşele moşinoaie stîncoase se urmează învălmăşit, fără păduri care să le înveşmînte, fără sate pe coasta lor scrijelată de zbîrcituri încremenite şi de lungi dîre sîngeroase. Carpaţii sînt aici neprietenoşi şi măreţi în singurătatea lor săracă.

Numai jos se ivesc cîteva sate, pe care le atinge linia. Cel dintîi e Băieştii. Numele vine de la Baie, mină, şi în adevăr prin toate colţurile stînca dă din adîncurile ei bogăţie. Prin aceste părţi sînt o mulţime de sate mai nouă, cu numele mîntuit în — *eşti* şi — *eni*, care se adaugă pe lîngă numele satului mai vechi de unde au pornit locuitorii cei dintîi : Pietroşenii înseamnă oamenii veniţi din Pietrosul, Livezenii cei ce au plecat din Livadea. Satul are case de lemn şi bisericuţă cu vîrful turnului ţuguiat. Din ce în ce mai mult stăpîneşte tipul locuinţii de bîrne groase, goale, pe care numai rareori le acopere tencuiala văruită sau numai varul curat. Coperişurile de ţigle sau de azbest sînt rare : de obicei şindila neagră acopere uşor şi destul de trainic.

Calea se lărgeşte puţin, şi eşti la satul Puiu, cu biserica de piatră goală, care se pare veche. O clipă soarele se arată din pînza albă a norilor răriţi, apoi, pînă în seara pripită, pînă în noaptea foarte neagră cade cea mai mucedă din ploile de jale ale toamnei.

Acuma arborii răsar din toate părțile într-o luncă frumoasă, care la soare trebuie să fie veselă, cu atîta verdeață ocrotită de răcoarea muntelui. De aceea poporul i-a zis Livadea, și e în adevăr o livadă bogată. Apoi trei stînci cu creștetele apropiate privesc de sus la o vale adînc scobită, în care ard mușuroaie negre, ca niște jertfe barbare uitate de cete fugare. Pînă la satul Crivadiei se văd din loc în loc aceste fumegări ale fundului dintre înălțimile greoaie, aspre și pleșuve.

O stație mare arată locul unde e satul Merișor. Și acesta e prăvălit într-un cazan jos, cu căsuțele-i de lemn și biserica răzleață. Și aici din toate părțile amenință lostopanele uriașe de piatră sură, care sîngeră din toate surpăturile, crăpăturile și tăieturile ei. La Merișor a fost dăunăzi o nedeie, unul din acele tîrguri de munte care adună pe toți țăranii din împrejurimi. Aceștia nu se prea văd pe drumurile singuratece ce se desfășură depărtișor, mult mai jos decît linia. Dar în stații apar căciulele largi, zeghile și saricile pe care le poartă oamenii cu fața foarte oacheșă, cu părul negru deosebit de strălucitor, cu mustățile și barba rare, de o frumuseță greoaie, adormită. Se văd și femei rătăcite printre dînșii, în țoalele lor ca pămîntul, acoperite cu cîte o bucată de postav vrîstat, care li ține loc de umbrelă : au părul pieptănat jos, și se înfășură cu o învelitoare albă care li ascunde și bărbia.

Banița e numită de bună samă după vreun Ban, dintre cei mici ai vechiului Ardeal, care-și va fi avut reședința aice. Stația următoare e Petroșanii, căruia nu numai firma gării, ci și cea mai mare parte din cei vreo 8.000 de locuitori ai săi îi zic *Petrozsény*.

Din clădirile cele mari și multe ale gării te afli în mijlocul unei așezări omenești cum sînt acelea din America de Nord, prin locurile unde o mare bogăție a ieșit la iveală chemînd la sine pe doritorii de cîștig răpede și pe muncitorii cari primesc cea mai grea muncă pentru plata

cea mai mare. Biserică a catolicilor, biserică nouă, mare a românilor ortodocși, veche bisericuță de lemn de pe la 1800, biserică unită cu zugrăveli de Smighelschi, școli de unde zburătăcesc copii de tîrg, sporovăind ungurește. Nici un mare oficiu public, căci Pietroșanii nu sînt un oraș, ci numai un „nagy község", o „comună mare". Nici parc, nici sală de teatru, nici bibliotecă populară. Așa ceva nu se aude pe aici [...]. Pe departe sînt case mari pentru coloniile lor ; în margene vezi căsuțe curate pentru cîte o gospodărie deosebită. Dar miezul tîrgușorului îl alcătuiește o stradă largă în care tina se tot supțiază cu apă : de o parte și de alta, prăvălii proaste scot la uși și la ferești mărfuri ieftene și rele ; cele mai multe table au în forme ungurite nume evreiești de obîrșie nemțească : Fischel Vogel [...] mi s-a părut cel mai interesant. Femei legate la cap, lucrători în haine de oraș, secui cu pălării înalte și firetură albastre pe scurteica neagră — toate hainele și fețele din lume se văd prin colțuri, pe cînd mulțimea cea mare a locuitorilor lucrează chinuită în pămînt la cărbunele negru care umple de duhoare aerul umed.

De jur-împrejur se înalță nămilele munților fără păduri, cari sparg norii cu culmile lor golașe. De o parte e Parîngul, cu vîrfurile celelalte două : Cîrja și Mîndra. De alta, începe Rețea, urmat de Vîlcan și apoi de Straja, locul de pîndă asupra hotarului. Pe acele locuri, sămănate cu cruci de lemn supt acoperișuri de șindilă spartă, patima de cîștig a liftelor lumii n-a gonit vechea viață de tihnă senină a ciobanului pletos și mițos, care-și mînă oile pe plaiuri. Și în acest iad negru al „Petrozsényilor" îl mai vezi, mergînd încet pe căluțul împovărat de desagi sau răzimat de un zid murdar, privind cu ochi mari liniștiți la acest mare zbucium urît, care lui i se pare zădarnic [...].

Hotarul nu e mai departe decît șase kilometri. Unde se sapă o strîmtoare între munți, e satul ardelenesc al Vîlcanului și pasul Vîlcan, prin care Jiiul românesc de la Lupeni, unit cu cel unguresc, care se trece aici la Petroșani pe un podeț al căii ferate, intră în România. La alt pas, al Surducului sau al Păiușului, țintește frumoasa șosea netedă care vine din țară ca o solie de muncă și de cultură, ca o dovadă de simț ales pentru frumuseță. [...]

CARTEA A VIII-A

ȚINUTUL INIDOAREI

I. *SPRE INIDOARA*

Toată noaptea vîntul s-a vînzolit cu norii și ploaia a picurat din streșini, îngropînd vara în cîntecul ei de jale. Dimineața se lămurește slabă. Negurile fumegă pe munți, unde ninge.

De la Hațeg, pe o altă vreme decît aceasta, se poate vedea biserica veche a Prislopului. Iei drumul Inidoarei, și de la Silvaș, singurul sat ce întîmpini, o cărare pe care nu pot sui trăsurile apucă spre colțul de munte unde domnița Zamfira și-a zidit lăcașul de pomenire. Chiliile călugărilor au durat pînă în vremea lui Iosif al II-lea, cînd le-a atins osînda acestui împărat, roștită împotriva tuturor mănăstirilor de supt Carpați, socotite ca adposturi ale dușmanilor Unirii și ai politicii religioase a Curții față de români. Astăzi a rămas numai biserica, de o formă neobișnuită în aceste părți, dar foarte cunoscută la noi, cu un turnuleț străbătut de ferești prelungite. Ea s-a dres de mai multe ori, și ar fi cu totul curățită de cărțile vechi și de manuscriptele cu legătura prinsă în zalele veacului al XV-lea. Dar mormîntul Zamfirei, întipărit cu slove apusene, formînd o inscripție latină, s-a păstrat pînă astăzi în ctitoria fiicei pribege a domnului ucis.

Trenul duce la Inidoara în vreo trei ceasuri, suind înapoi pînă la Piski[1] și de acolo coborînd paralel cu suișul, prin valea Cernei.

În partea întîi a liniei, întîlnim locurile văzute acum cîteva zile în drumul liber cu trăsura. De supt Orlea, cu fărîma ei de ziduri îndoit milenare, care-ți strigă ca un rămas bun din țara depărtaților strămoși dacici, un drum drept duce îndată la Ruși, a cărui bisericuță cu turlă orăștiană se vede chiar în margene. Tot așa îți iese înainte și turnul jupuit al bisericii din Strei, oblojită de șchele. La Calanul Mare treci pe lîngă coșurile înalte, atingi apoi cel Mic sau Feredeul, Baia Calanului, ai îndată biserica șvăbească a Batizului, căsuțele de la Bacia și te afli supt clonțul de lut de la Piski, lîngă un monument amintitor al luptei de la 1848 și, în sfîrșit, într-una din cele mai mari stații de legătură ale Ardealului.

De la Piski o linie laterală pleacă la stînga, încovoindu-se ușor pînă atinge rîul Cerna, care se varsă pe aici în Mureș. În alte timpuri, ar fi o apă mai limpede, dar, pe acest bielșug al ploilor în munte, Cerna, „Neagra", e un mare pîrîu noroios, care se zbate destul de grăbit printre sălciile dese cu largul frunziș de argint, care-i păzesc zburdălnicia tulbure. De la podețul pe Cerna, trenul apucă în jos, spre izvoarele apei care stăpînește acest ținut din apusul Ardealului.

Înfățișarea țării e aceeași ca pe la Strei, în drumul spre Hațeg. Numai toate sînt în mai mic ; mai joase dealuri de lut, mai puțină apă între copacii mai strînși, sate mai rare și mai mici. Dar, altfel, aceleași miriști de secară, aceleași porumbiști uscate și aceleași coperemînte de șindilă sau de țigle, scoțînd din mijlocul lor o biserică albă, curățică, cu turnul ca la Orăștie.

[1] Simeria (n. ed.).

Se pare că în timpuri a fost pe aici o puternică populație ungurească venită din părțile Bălgradului, poarta pe unde stăpînirea străină a intrat în Ardeal. Acuma ungurii se mai află în patru sate ; linia caută să atingă două dintre ele : Cristurul Cernei și Peștișul (de Sus și de Jos). Celelalte două sînt mai departe : Hășdatul și Răcășdia. „Unguri" însă va să zică săteni de limbă românească, de veșmînt românesc, cari merg încă la o biserică calvină.

De jur-împrejurul cetății de odinioară, copleșită de nemeșie și iobăgie, se întîlnesc urme din vechea ungurime, moartă pentru totdeauna. Și numele de sat străine au căzut din întrebuințare : Telekul e Teliuc, Felsö-Telekul Fîșteliuc. Pînă și numele lor de familie sînt războtezate pe românește, și ei le spun tocmai așa : Szerenyi e Săreniu, Budai, Budău și așa mai departe. Însă mare parte din locuitorii acelor sate sînt și de legea noastră : la Cristur văd astfel una lîngă alta două biserici purtînd alături crucea noastră românească și steaua calvină.

Pe alocurea, biserică reformată nici nu mai este, și cea românească unește astăzi pe toți sătenii ; la Nădăștia s-au întors la ea și nemeșii, cari poartă frumoasele nume românești de Tincă, Bughiu.

Dar școala de stat lucrează înviersunat pentru a trezi o conștiință străină în aceia care vin dintr-o altă viță și pentru a strivi pe a noastră la cei ce au fost români din vechi timpuri, cu toată întîmplătoarea nemeșie și urmările ei. La gara care trîmbițează firma maghiară de „Cserna-Keresztur", întreb pe un băietan care privește trenul care e numele satului.

— Cserna-Keresztur.

— Nu ăsta. Doar e sat românesc !

— (Mai încet :) Îi zic Cristur.

— Tu ești român.

— Iè.

— Apoi de ce-i zici ungurește ?

— *Așa trebuie.*
— Cum, trebuie ?
— Trebuie, *musai.*

Școli românești nu prea sînt în aceste încunjurimi ale Inidoarei ; ele lipsesc cu totul, și uneori și bisericile, în partea de sus a Cernei, unde locuiesc în cătune răzlețe pădurenii buni și înceți, cu mintea întunecoasă. S-ar înșela însă și ar plînge degeabă lacrimile sale acela care ar socoti că din cea mai strîns înfrînată școală de stat poate să iasă altceva decît meșteșugul ieften de a zice „bună ziua", „bună seara" și „mulțămesc" pe ungurește acelora cari au față de domni. Chiar ungurii romanizați învață înapoi numai atîta cît să poată rupe cîteva vorbe cu cîte un ungur străin, care-și știe limba. Căci totdeauna va hotărî în astfel de lucruri felul cum vorbesc din vechi cei mai mulți locuitori ai unui ținut.

II. *INIDOARA*

După Peștișuri trenul se oprește în stația „Vajda-Hunyad", ceea ce înseamnă Hunyadul Voievodului, al marelui voievod al românimii, al crîncenului înfruntător de păgini care a fost Ioân Corvin al cărturarilor, Iancu-vodă al țăranilor noștri dintre cari s-a ridicat, Iancu-vodă din Sibiu al creștinilor supuși din Balcani, cari și pînă astăzi îl cîntă în tînguirile lor slave. E iarăși un loc de evlavie al neamului, unul pe care-l cercetăm prea puțini și în care ar trebui să venim zilnic, și cei de dincoace și cei de dincolo, din România lui Carol I, pentru ca să mărturisim astfel necontenit înaintea dușmanilor, cari nu voiesc să creadă sau cari se silesc să uite, că „Hunyady János", grănicerul regatului unguresc, nemeșul, banul de Severin,

comitele Bistriței, voievodul Ardealului, căpitanul general al Țării Ungurești, știind locul de rege, în sfîrșit tatăl craiului Matiaș, [...] n-a fost decît feciorul lui Voicu Valahul, care se zicea urmaș, prin dragoste tăinuită, al voievozilor munteni și pentru aceea purta în scut corbul Țării Românești, păzit de cornul lunii cu steaua.

De mult, era aici, lîngă Cerna tulbure, lîngă mărunțul pîrîu al Zlaștiului, cu numele vechi moștenit de la slavi, un cuib de țărănime luptătoare, gata să apere hotarul împotriva năvălitorilor ce soseau din pasul lin al Banatului. Aveau drepturi pentru ostenelile lor, și regii li recunoșteau o nobleță pe care n-o căpătau ieften. Dintre acești ostași cu căciula în cap, opincile în picioare și arcul pe umeri s-a ridicat Iancu, spre cel mai mare viitor pe care l-a avut între străini un român, un țăran al nostru din Ardeal. S-a bătut, lungi ani de bărbăție, la Poarta de Fier a Ardealului, care ar fi fost de lut fără vitejia lui, apoi la izvoarele Ialomiței muntene, lîngă Vlad Dracul din Tîrgoviște, în sfîrșit pe cîmpii de luptă ai Balcanilor, pînă la Varna, în vederea Mării Negre, unde i-a perit regele, pentru nebunia lui ușuratecă, luînd cu dînsul și biruința oștirii creștine. Și în pragul bătrîneței moartea l-a atins și pe dînsul, dar nu acasă, în cetățuia lui de pe Zlaștiu ; ci departe în corturile de sub cetatea Belgradului sîrbesc, dinaintea căreia el făcuse să fugă un sultan, unul din cei mai mari pe cari i-a avut turcimea.

Cetățuia lui a crescut și s-a împodobit cum neam de neamul lui nu visase, în ceasul cînd tînărul Matiaș, fiul eroului român al creștinătății, ajunge rege peste unguri. Un vestit rege, care-și amintea de virtuțile tatălui, dar și de sîngele unguresc al maică-sa, Elisabeta Sălăgeanca, și, de fapt, vedea mai mult decît orice țintele mîndriei sale neînfrînte. A vrut Boemia, a vrut Viena, și le-a avut, a vrut Țara Românească și a primit jurăminte goale, a vrut

Moldova și s-a întors în fugă, ducînd cu el darul ascuțit și multă vreme dureros al săgeții lui Ștefan cel Mare. Nici el, mărețul crai, încunjurat de scriitori italieni cari vorbeau latineasca bună a Renașterii, de pictori italieni așa de mari, ca Filippino Lippi, de Curtea bogată și trufașă a soției sale de bătrînețe, Beatricea, fiica regelui din Neapole, albastra, și el a murit aiurea decît cetățuia ardeleană unde o cămăruță i-a fost leagănul. În depărtata Vienă împărătească s-a desfăcut sufletul lui, care se deșteptase în acest unghi sălbatesc de românime, între căciularii pletoși ai părintelui său, voievodul. [1]

Cetatea, împodobită de Matiaș prin meșterii lui străini, vestiți în lume, cu ferești gotice, cu uși încadrate în piatră sculptată, întocmai după felul obișnuit în clădirile lui Ștefan cel Mare învingătorul, se vede îndată străpungînd nourii de ploaie cu turnurile ei ascuțite pe care o restaurație pretențioasă a tot învîrtit curcubeie cu colorile Ungariei. Odată era vorba să se așeze aici pentru vînătorile de vară nenorocitul arhiduce Rudolf : atunci ar fi avut

[1] Iată o evocare făcută nu numai cu sensibilitate, dar și realistă, excelent particularizată :

„Și la noi s-a vorbit cu știința, și poate și cu ușurință, de omul care a fost, fără îndoială între cei dintăi ai vremii sale, ferindu-se înțelepțește de a face din el încă un element de discordie între noi și vecinii noștri unguri. Încă o precizare din partea cuiva care de atîtea ori s-a învîrtit în jurul acestei figuri impunătoare nu poate fi inutilă.

Fiul unui fecior de român și soțul unei femei din Sălagiu n-a putut să nu păstreze însușiri care veneau din adîncurile rasei sale. Nu sîngele nostru l-a dus la lupta pentru împărăție, după ce ajunsese a domni și în Boemia, și nu de la noi, ci de la legăturile lui, și din familie, prin căsătorie, cu Italia Renașterii, i-a venit acea iubire pentru cartea clasică și pentru artă, prefăcîndu-se într-un Cezar încununat cu lauri. Dar îl păstrează în comunitatea românească trei însușiri : iubirea lui pentru creștinătate, siguranța lui în dreptate și iubirea caldă pentru popor, în care își găsea vitejii. Cu ai noștri s-a măsurat numai odată, și nu i-a mers bine. Dar fiul lui Ioan Huniady Românul a știut, ca noi, adesea, poate prea adesea, să uite și să ierte." *(Neamul românesc,* martie 1940.)

un rost cheltuielile mari ce s-au făcut pentru a căptuși ruina; care se cuvenea să rămîie ruină, cu strălucirea țiglelor, bazalturilor, aurițurilor, sticlăriilor nouă, cu bogăția stemelor și podoabelor de odinioară. Așa însă, o astfel de prefacere, în material nou, pretențios și vulgar, e ca și cum s-ar fi gîndit-cineva să îmbrace în rochie de bal, din vremea ei de alminterea, scheletul unei împărătese moarte de demult.

Străbatem, trecînd peste lungul pod umblător aruncat deasupra adîncimii unde curge Zlaștiul, lungul șir de încăperi mari și mici din care se alcătuiește cetatea. Vedem odăile regelui Matiaș, de unde privirea cuprinde toată valea Cernei pînă la Munții Apuseni, supt linia, colțurată îndrăznet, a cărora curge Murășul, apoi sala lungă a cavalerilor, și unele și cealaltă restaurate, printr-o restaurare trufașă budapestană care a gonit de aici stafiile mărețe pe care le cauți înainte de toate. Alte săli însă au rămas încă locuite de amintiri, cărora li plac zidurile scormonite, frescele șterse de timp, din care se descopăr fețe frumoase, zugrăvite de pictorul italian, și rînduri de slove colțurate. Dar nici în aceste încăperi împărăția trecutului și a poeziei nu va fi lungă ; o parte din pereți a fost jupuită de fresce, care așteaptă în cutii să fie trimese la Pesta, de unde vor veni altele, nouă-nouțe, întocmai ca acestea. O sală uriașă cuprinde cea mai mare parte din castelul lui Matiaș, pe lîngă care se mai deosebesc puternicul turn Neboisa și înnăditura principelui Gabriel Bethlen, care voise să pregătească astfel un adăpost vrednic pentru soția de neam mare ce-și adusese din apus. Caterina de Brandenburg, crăiasa Cătălina a ungurilor. Din acele ziduri moarte ale sale, uriașe, pare că-ți mai vin încă șoptiri despre vechile școli ce au venit în fața marelui rege, și între care erau mîndrii boieri ai lui Ștefan însuși, prieten înainte și după biruința sa asupra ungurilor.

Și astăzi stau de jur-împrejurul cetății cu șanțurile buruienoase căsuțe românești, cu lungi acoperișuri țuguiate și cerdace de umbră. Prin astfel de case orașul se prelungește pînă departe. În ele stau vreo 2.800 de locuitori din neamul nostru. Ei au doi protopopi (protopopia ortodoxă e nouă), două bănci cu rosturi deosebite, „Corviniana", lîngă monumentul ce poartă corbul huniadic, și „Ardeleana" [...] : care, mijlocind pentru grîne, gonește ovreimea din sate ; ei au avocat român și un mic, cu mult prea mic cerc de *inteligență*[1] românească. Guvernul nu vrea să li îngăduie o casină — așa încît au numai un birt unde se adună, pe cînd casina ungurească se ține la românul din Bretia „Bretyán Miklós" — dar s-a înjghebat o bună reuniune de cîntări. Ceea ce e frumos și ar trebui imitat și aiurea e că această reuniune cîntă și la biserica, mai nouă, a ortodocșilor și la cea veche, care e astăzi în stăpînirea „greco-catolicilor". [...]

Cealaltă are o însemnătate deosebită și trebuie să se numere printre cele mai vechi monumente de artă românească în Ardeal. Negustorii Companiei grecești, cuprinzînd și români, au înălțat-o la 1634, cum spune inscripția, care s-a păstrat încă, pomenind și numele celor doi protopopi de atunci. Candelele de argint de la iconostas sînt tot din acea vreme, și una a fost dăruită de un sluger de la Munteni. Aceiași zugravi de la 1635 au împodobit și catapiteasma și toată biserica. Chipurile șterse ale sfinților s-au stricat și mai rău după nenorocita idee de a chema un jidan ca să le tămînjească, după un sistem special, cu ulei. Turnul cel puternic de la intrare e adaus de curînd, ca și pridvorul. Erau odată numai un naos și un pronaos, despărțite prin stîlpi cari sprijină un turnuleț sclijelat, acoperit astăzi cu veche țiglă înnegrită. Clădi-

[1] Intelectualitate (n. ed.).

rea e așa de bine făcută, încît ea poate să mai ție multă vreme fără să se atingă temeiurile ei.

Chiar lîngă cetatea lui Matiaș Craiul cu broboadă tricoloră se înalță uriașele coșuri ale unei topitorii de fier a statului, pe lîngă care cea de la Calan e numai o jucărie. Piatra de fier se aduce din Ghelmar, spre care duce pentru aceasta o linie ferată deosebită. Ici și colo se află în jurul orașului, pînă în margenea pădurii, așezări de lucrători ocupați la această mare muncă metalurgică. Numai în Inidoara se află vreo 2.000 de unguri, de slovaci ungurițI, de italieni cari deocamdată se dau și ei drept unguri [...]. Primarul, bunul bătrîn Dănilă, e încă în fruntea comunei cu majoritatea de alegători români. Dar în strada tinoasă, cu case fără nici un stil, care, ca la Petroșani, face mijlocul orașului, se simte viața nouă a străinătății ; cîte un lucrător ispitit se pierde pentru neamul nostru, iar negustorimea trîntește, de hatîrul celor mai bănoși, firmă unguréască, ca d. Bretyán Miklós. Școlile sînt ungurești, și copiii cari le mîntuie trec la gimnàziul, la școala reală, firește ungurești, din Deva apropiată.

Urmăm cursul Cernei, ce freamătă supt aceleași sălcii dese, pentru a vedea un sat din împrejurimi, Teliucul. De la o vreme drumul îngust e strîns între ciudații pereți ruginii-negricioși, ca tămînjiți cu sînge, de unde ciocanele muncitorilor desfac piatra de fier pentru a o trimite prin vagonetele unui drum direct la Calan. Teliucul are și el o sumă de frumoase case ungurești și la capăt amestecul sărăcăcios al caselor de modă veche în care stau ai noștri, ținîndu-se mai mult cu cărăușia într-un ținut așa de sărac. În hanul de la drum zbiară săteni cu mantale de abă și cu pălăriuți ungurești răsfrînte drept pe lîngă fund. Biserica, înnoită, e încă din veacul al XVIII-lea, și însemnările de pe cărțile de slujbă dau nume de obîrșie

vădit ungurească, pe lîngă altele frumos românești, ca Zăvoian, Hîrban ; numele de botez se pune nemeșește, ungurește la sfîrșit. La întorsul, înnălbit din cînd în cînd de luna ce călătorește prin norii vineți, întîmpinăm șiruri de care ale pădurenilor tăcuți, cari aduc spre casă, pentru hrana în timp de iarnă, cucuruzul căpătat prin zeciuială din cîmpiile murășene pe care le-au lucrat în sama „domnilor".

CARTEA A IX-A

ȚINUTUL DEVEI

I. *SPRE DEVA*

Chemarea de la uzina de fier trezește odată cu ziua într-un lung urlet care modulează în coșurile înalte o arie sălbatecă.

De la Inidoara pînă la Deva se poate merge cu trăsura întorcîndu-te la Piski pentru a înainta cîțiva kilometri pe linia cea mare, spre apus. Drumul cu trăsura cruță încunjurul și lunga așteptare în acea gară măreață a tuturor răbdărilor. Ajungi în vreun ceas și jumătate, dar plătești pentru o zi întreagă : patru florini. Mai ales cînd ești „boier din Țara Românească", speță de oameni pentru care toți otelierii din Ardeal [...] au o îngrijire deosebită.

În dimineața foarte rece luăm strada prin care se iese din oraș, pe la „Dima Nikulae", „Heretik A." și alți maghiari tot așa de neaoși. Șoseaua se desfășură drept înainte pe lîngă apa Cernei și linia căii ferate, unde o locomotivă singură lunecă după sălcii, pufăindu-și fumul în urmă. Femeile din Peștiș, îmbrăcate ungurește cu toatele — tulpan pe cap și rochie scurtă de lînă cu flori — se întorc de la tîrg, unde au adus merindele de fiecare zi ale locuitorilor. Cîte un lucrător trece cu șăpcuța pe

ceafă. Dintre ai noștri cu port românesc, văd numai un moș cu pletele rare în vînt și un bărbat tînăr care-și duce încet în car nevasta bolnavă, culcată pe perna înflorită, supt cataveica de blană. Mulți români din aceste părți au fața străină, bălană, cu ochii șterși și nasul turtit. Chiar și pe cei ce nu se deosebesc prin aceste linii ungurești îi înstrăinează pentru cine nu e deprins, acea urîtă pălărie mică, cu margenele aduse în sus și încolțite la spate.

Pe un deal se ivește cel dintîi sat, Buitorul. E întreg de limbă românească. Peste puțin trecem prin Peștișul încunjurat cu largi grădini de verze, din care se hrănește orașul vecin. Foarte mulți săteni, mai ales pe unde sînt casele cele mai bune, au acele fețe bălane, cu ochii palizi, care vădesc obîrșia ungurească. Biserica ce se vede din drum nu poartă semnul crucii. Și aici ca și în satul vecin al Cristurului, foarte puține din casele, destul de bine clădite, au, ca în ținuturile adevărat românești ale Ardealului, numele gospodarului și leatul întemeierii.

Dealurile din dreapta înfățișează acuma cele două Bîrce. Cocișul, un ungur gras cu mustățile dîrzite a nemeșie și cu fireturi scîlciate pe roc (surtuc), lămurește că în Bîrca-Mare sînt români și în cea Mică unguri. „Dar, adaugă el fără durerea pe care ar simți-o un «patriot» de la orașe, ungurii vorbesc mai bine românește decît ungurește."

Dintre nemeșii români, de lege reformată, ai Bîrcei de iobagi din veacul al XVII-lea s-a înălțat la lumina vieții politice acel Acațiu, Akos Bîrceanul, Barcsai, căruia ai noștri de peste munte îi ziceau Barciai Acoș, cunoscîndu-l din atîtea solii împlinite la dînșii pentru Rákóczești, și care la sfîrșit ajunse, din voia turcilor, crai ardelean. Un jalnic crai de puține zile, care și-a pus capul pentru această cinste trecătoare. Nimeni din neamul său nu s-a gîndit apoi la principatul Ardealului. Astăzi încă de ai lui stau în castelul înnoit al Bîrcei, și unul a fost spanul Devei. Tocmai întîlnim într-o trăsură foarte lu-

xoasă, cu vizitiul în uniformă neagră, pe soția și sora lui ducîndu-se la moșie, spre acel vechi leagăn de crăie nenorocită.

Intrăm acuma în satul pe care românii noștri îl numesc Sînthalm, după un nume unguresc care înseamnă : dîmbul plugarului. Dîmburi sînt destule, și plugari iarăși, dar ungurii ce vor fi fost la început n-au mai rămas cu însușirea de ființe care vorbesc ungurește. Sînt astăzi numai și numai români în case care aici poartă totdeauna însemnarea îndătinată pe tencuiala podului. Ba românească e și proprietatea mare a cîmpilor de grîu și cucuruz din margene ; îi stăpînește văduva marelui proprietar Șerban, soacra avocatului Marghita din Geoagiul de Jos. La dreapta se mai vede mulțimea de case a Sînt-Andrașului, pentru limba ungurească pierdută a căruia spune o vorbă tristă cocișul nostru.

Acum se văd bine Munții Apuseni, albaștri, în fund. În față, deasupra Murășului, ascuns într-un fald de vale, se desfășură o perdea de înalte predealuri cu cîte o rămășiță de pădure deasupra și, jos, o salbă frumoasă de sate. Cel din urmă la dreapta e cel de la Piski, cu acea mare mușcătură pe care i-au făcut-o rîndurile de lucrători cari, din cele mai vechi timpuri, au scos de aîce piatră roșie. Mai aproape, cam în fața noastră, se deslușește un vîrf stîncos, purtînd pe dînsul o cetate sfărîmată, cu liniile dărăpănate, dar foarte ușoare de înțeles, colț de stîncă istorică deasupra stîncii sălbatice.

II. *DEVA*

Aceea e vestita cetate a Devei, dincoace de Mureș. Poate că ungurii năvălitori în veacul al XI-lea au găsit-o în mînile unui voievod al românilor, cu numele și fap-

tele pierdute, ca ale unui învins. Dar clădirea așa cum se deslușește astăzi, e, neapărat, mult mai nouă. Ea a fost pusă din nou în stare de luptă de către acel general al ferdinandiștilor, sprijinitorii craiului austriac Ferdinand în Ardeal, care a fost spaniolul Ioan Baptist Castaldo. De aici s-au hotărît atîtea mișcări de oaste împotriva zápolyenilor, cari țineau cu craiul ungur, și din acest loc s-au trimes chiar feciori de domni pribegi pentru a căuta, cu haiduci din aceste locuri, stăpînirea asupra Moldovei și Țării Românești : un Radu Iliaș, un Alexandru Aron. Apoi cetatea și-a pierdut cu totul însemnătatea, ajungînd numai un adăpost la vreme de nevoie al locuitorilor satului de jos, al Devei. Pînă ce la 1849 un căprar din oastea moților, se zice, s-a furișat aici jertfindu-și viața, și a făcut, prin praf de pușcă, să izbucnească pietrele sure ale vechiului cuib de tiranică stăpînire.

Astfel ea stă pe munte, cu vîrfurile ei ciunte și dislocate, ca un *memento mori*, ca o prezicere de peire prin aceleași puteri uriașe ale țărănimii „valahe" ce nu mai poate răbda [...]

De la ai noștri cei vechi se păstrează în muzeul comitatului, care mi se arată, de alminterea, cu cea mai mare bunăvoință, inscripții romane din Grădiște, bucăți de piatră împodobite cu lei, cu cocori frumos desfășurați, cu flori, culese toate din acel cîmp de moarte al Sarmizegetusei, al Ulpiei Traiane. Cei noi, vreo mie, două de locuitori ai margenii, toți de lege neunită, au un protopop și un preot la o biserică nouă, foarte încăpătoare și bine ținută. Lîngă ea o școală păcătoasă se ascunde în fundul curții ; cît timp se vedea firma din stradă, toți patrioții tineri cari treceau o acopereau de murdării și de batjocuri ; acum ea își îndeplinește misiunea acolo, în ascunzătoarea ei de prigonire, în care se pregătește astfel prin lumină viitorul.

Iarăși întîmpin cea mai bună primire, în casa avocatului Hossu Longin, a cărui soție e fiica bătrînului „badea Gheorghe", căpetenia partidului național

În dimineața rece văd biserica noastră. A fost odată în Deva o bisericuță de lemn, din care au mai rămas numai cîteva scînduri în cimitir. Ea pare să fi fost înălțată pe la 1700 cînd nu se pomenea nici picior de străin în sătuceanul românesc al Devei, de generalul împărătesc și ban al Olteniei cucerite de austriaci, Gheorghe Cantacuzino, cum se pare a dovedi o însemnare de pe *Evanghelia* lui Șerban-vodă, păstrată în biserica nouă. Cea veche i-a lăsat acesteia și cîteva icoane, care datează de la sfîrșitul veacului al XVIII-lea și poartă nume, cu sunet unguresc, de locuitori români ai tîrgului ce se alcătuise, cu meșterii și negustorii săi, printre cari și cîțiva „companiști". Biserica de astăzi are între poporenii ei destui meșteșugari, cari nu desprețuiesc întîmplător încuscrirea cu străinii, cum se vede din unele nume neașteptate ale femeilor (Cserey — evreu botezat — Schuster ș.a.). Sînt mulți credincioși, dar zidirea aceasta, începută în stil mare și încheiată răpede și ieftin cu un biet turnuleț, se lămurește prin gîndul ce avuse Șaguna de a face din Deva, încă neînstrăinată, o nouă reședință de episcop al românilor și din zădărnicirea acestui gînd.

III. *DOBRA ȘI ÎMPREJURIMILE EI*

Linia ferată duce spre apus la Arad, prin valea Mureșului, care e de o frumuseță sălbatică deosebită. Începi pe malul stîng, lîngă vărsarea Cernei grăbite, care a pre-

lins marginile orașului. Ești între dealurile mărginașe în această parte și între înălțimile, de peste apă, ale Munților Apuseni, cari arată printre modîlcile înalte, acoperite cu pădure tînără, depărtatele culmi albastre ale moților, vecinii Devei, pe care o înspăimîntă. În stînga se vede un singur sat, pe cînd în dreapta vin în șir Șoimușul, curat românesc, Mintia, unde o bisericuță de lemn de a noastră se ridică lîngă o biserică mare a popei calvinesc cu căciulița de catifea, rămîind însă tot al nostru satul : tot bune căsuțe curate cu acoperămîntul de șindilă, țuguiat ca în Moldova. Branișca are și coșuri de fabrică. Acolo se trece Murășul, larg, desfășurat între sălcii. Spre munte vine acum satul românesc fără amestec ce poartă însă ciudatul nume de Gothadia, care dovedește că și în acest loc noi am înlăturat sau am înghițit pe alții. Dar trenul se oprește în gara de legătură a Iliei ce-și răsfiră casele după arbori. Ilia e locuită numai de români și are un protopop de lege neunită.

De aici o ramură laterală a căii ferate apucă înapoi spre Mureș și merge la centrul mai mare românesc al Dobrei. La stație nu așteaptă nici o trăsură, și pornim în sus pe drumul umed, lîngă apa Dobrei, care spumegă învîrtind roțile negre ale morilor. Tot case gospodărești în curți mari, bine împrejmuite, ca ale unui sat model. Banca românească se vede în curînd : birourile-i sînt pline, pe cînd mai departe sucursala băncii maghiare din Orăștie tînjește cu totul goală. O piață mare cuprinde o biserică a catolicilor străini și un otel numit „La husariu".

Căci Dobrenii au fost pe vremuri catane împărătești, grăniceri călări, husari din neam în neam. Biserica frumoasă pe care au înălțat-o ei la 1815, supt protopopul Iosif, are sfeșnicare cu vulturul bicefal, și pe tabla de marmură neagră se amintește și caracterul „nemeșesc și

preveleghiat" al orașului. Pînă astăzi locuitorii „comunei mari" au o fire mîndră și războinică. Puțini străini s-au așezat între ei : cîte un meșteșugar ungur, cîte un evreu, ba chiar un sîrb [...] E ciudat să întîlnești într-un astfel de loc românesc numai firme cu numele schilodite : Musztécz pentru Musteață ș.a. Se zice că fără aceasta nu s-ar da negustorilor concesia de nevoie. În biserică am mai văzut frumoase sfeșnicare nouă, lucrate de un bătrîn cantor, păstrător aspru al tipicului și care dă în gura satului pe cine ar cuteza să calce sfînta slujbă, vechea datină.

Protopopul Dobrei e soțul unei vere a poetului Iosif. Răpede, el face rost de o trăsură, luată de la sîrbul ovreit care face acum „ziua lungă", cînd nu se lucrează și nu se vorbește, și ne întovărășește chiar, în drumul spre Gura Sadului.

Străbatem iarăși piața, unde ne întîmpină bănățeni din vecinătate, cu căciuli țuguiate, mantii verzi lungi, cu fireturi ca ale oltenilor noștri și cu opinci întoarse fudul la vîrf. Înaintăm pe un drum de scară între cucuruzele tîrzii și marile grădini de verze pe care le lucrează bulgarii, cari pleacă înapoi acasă, cu cîștigul anului și uneori cu o nevastă luată dintre românii de aici, din jurul Devei. Sătișorul Stretia sau Strechia are o frumoasă biserică nouă, clădită din datoriile țăranilor către preot, dintr-un ajutor de la „rege", ba chiar și dintr-o subvenție a statului. Lîngă el merge Murășul, și-l trecem a treia oară la un „brod" ținut de un străin, dar mișcat de români vînjoși.

Dincolo, se varsă un riuleț de nimica, al cărui nume, Sadul, amintește Sadul de lîngă Sibiiu, al neamului Clainilor. De la el se cheamă Gura Sadului un sat mă-

ricel, cu școală bună și cu o biserică vrednică de toată luarea-aminte.

Era în ruină, și statul, aflîndu-i vechimea, pe care învățații lui o socot cu mult mai mare, a brevetat-o monument istoric și a luat asupră-și reparația. Ea se face încet, cu un antreprenor italian, care o cam uită, și cu lucrători străini, cari au mîntuit abia să o aștearnă cu un cătran care ne încleie de pămînt.

Biserica, foarte mică, are în față un mare turn cu cerdac făcut în timpuri de tot nouă. Pe o ușă laterală se intră într-un pronaos, odinioară pridvor, pe zidurile căruia un zugrav din Pitești României și altul din Deva au zugrăvit acele scene din iad și rai, cu muncile dracilor și cetele senine ale fericiților, care împodobesc toate bisericile noastre. Zugrăveala aceasta și a întregii biserici e relativ nouă, abia din anul 1765.

Din acest pronaos se desfac trei intrări, dintre care cea din mijloc e a unui naos, boltit la străini și la altar, și rotunjit sus pentru un turnuleț, pe cînd celelalte duc la două cripte, menite desigur pentru înmormîntarea ctitorilor. În săpăturile ce s-au făcut la reparație a fost găsită o piatră sfărmată, pe care se cetește o rugăciune pentru mortul ce s-a odihnit supt dînsa și data de 1618 pentru răposarea lui ; numele celui îngropat a perit însă cu totul. El trebuie să fi fost însă din neamul ctitorilor, și aceștia n-au putut fi alții decît iarăși boieri sau domni pribegi de-ai noștri. Bethlenii au stăpînit la urmă moșia, și nu e cu putință să se urmărească pînă departe domnii cari au avut acest pămînt înaintea lor. Biserica a stat fără îndoială mult timp în ruină pînă s-au înlesnit a o drege sătenii din 1765, cari n-ar fi avut altfel mijlocul de a o clădi din piatră.

Cînd ne întoarcem, noaptea, către casa notarului care ne-a ospătat, săteni, care se întorc de la lucru, trec lin în zeghele plouate care-i acopăr. Un băiețaș aleargă căutînd ceva :

— Un'te duci, băiete ?

— Mă duc pe drum...

Între lucrurile bisericii, păstrate acuma la școală, găsesc niște sfeșnicare cu vulturul împărătesc, lucrate tot așa de bine ca și acelea din Dobra.

Trenul accelerat mă aduce răpede înapoi la Deva.

CARTEA A X-A

MUNȚII APUSENI

I. *SPRE BRAD*

Las orașul a doua zi, pe o vreme de mocneală tristă, îndreptîndu-mă spre Brad, centrul de cultură românesc din Țara Moților. Acuma n-am nici un tovarăș de drum, și birjarul, care slujește la un român, se vede a fi un țigănaș care nu știe și nu pricepe nimic. Încotoșmănat în zdrențele albastre ale unui palton bătut de multe ploi, coborît în niște cizme mari care nu sînt ale lui și încununat cu o pălăriuță verde, el stă mut patru ceasuri întregi înaintea mea.

Pe lîngă crîșma cetățeanului Blum se iese din Deva conaționalilor săi, în umbra cetății, al cării deal se ridică uriaș, căptușit cu tufișuri dese, de pădure tînără. De la zidurile sparte, din care se înțelege mai bine o tablă sură străpunsă de ferești deschise în două șiruri asupra norilor, se întinde o coamă de înălțimi care se surpă în jos. În dreapta, foarte departe, culmi înalte se înfățișează în mari pete albastre. Iar în față satul Șoimuș scoate la iveală vechea biserică a calvinilor.

Aceasta e ca un fel de poartă de intrare spre strîmtorile românilor din Munții Apuseni, ale căror cătune și sate se ascund în acele văi înguste, în acele păduri rare ce cu-

prind zările. Aici iarăşi muntele, şi toate adîncurile, toate adăposturile, tainiţile şi locurile lui de pîndă vorbesc despre o înverşunată luptă pentru viaţa şi libertatea unui neam nenorocit. Şi aici stîncile au fost înroşite de sînge, şi aici apele au spălat trupurile celor căzuţi, şi aici din freamătul pădurii se desluşeşte o veche poveste de jale, plîngerea necurmată, duioasa chemare a morţilor cari n-au fost răzbunaţi. E încă unul din locurile noastre de mucenicie glorioasă. Ca Decebal din pragul Carpaţilor, Horea, craiul fioros al ţăranilor scoşi din minţi de suferinţile iobăgiei la străini, a luptat îndărătnic şi nemilos, pînă ce arma i s-a frînt în mînă şi cununa de spini a morţii silnice i s-a coborît pe fruntea brăzdată de osteneli şi nenorociri. Se arată chiar în margenea Devei, din jos de cetate, moşinoaiele scunde supt care zac cîţiva dintre ai lui, culeşi din grămada pentru a fi tăiaţi şi aruncaţi în şanţul călăului. Din aceste biete morminte fără cruce se desface mai multă durere decît din acele monumente de piatră greoaie cu slovele de aur pe care ungurii şi le-au ridicat morţilor neamului lor din 1848. Şi, în ziua cînd am putea ridica şi noi monumente, ei nu vor cere de la noi pentru suferinţa lor nedreaptă decît una din crucile de lemn care înfloresc cimitirele noastre, putrezind şi ele pe încetul asupra rămăşiţelor putrede pe care le pomenesc.

Cum ai ieşit din Şoimuş, eşti la Mureş, pe care-l înjugă un mare pod de lemn. Aici apa e într-adevăr măreaţă, lată aproape ca Nistrul, şi, ca dînsul, curgînd mîndră şi liniştită între malurile moi în care se înfig rădăcinile sălciilor albe. Un biet om palid, amorţit în zeghe, cere la capătul podului „libra" de zece creiţari, căreia-i zice „vamă". E întîiul sol al marii sărăcii din aceste locuri.

Drumul merge o bucată de vreme pe malul Mureşului, deasupra rîndului de sălcii care se apleacă asupra riului. El înaintează pînă la Branişca, trecînd apoi şi în Banat. Pentru Brad însă se apucă spre stînga, peste podeţul ce acopere o scursoare de apă.

Cea dintîi comună în cale e Beşanii. Casele sînt bune, cu înaltele lor coperişuri şindilite ce se razimă pe stîlpii cerdacelor încunjurătoare. La cucuruzul ce se culege, la strîngerea dovlecilor aurii lucrează sătenii cu pălării uşoare de munte, pieptare albastre şi iţari, femeile în rochii de cit cu flori, înfăşurate la cap în tulpane întunecate. Cîte o fetiţă cuminte păzeşte corfa, panerul cu rufele mamei care lipseşte.

De la cel dintîi cătun ce urmează, Căinelul, sau mai bine de la adunătura de căsuţe ce se cheamă Fornădia, se intră apoi în pădure, ascunzătoarea „pădurenilor" săraci cum nu mai sînt alţii.

— E munte de o parte şi de alta, o stîncă negricioasă, urîtă, pe care o pătează uneori vîrci galbene ca nişte stîlpi. Pădurea e făcută numai din tufişuri slabe. În fund curge un biet rîuleţ fără nume, care hrăneşte însă o strajă de sălcii cu lungile ramuri molatece.

Din loc în loc apar cîteva locuinţe, alcătuind un cătun uitat de bogăţie şi de lumină. Mai mult colibe de bîrne cu ochii strîmbi şi chiori, dintr-un singur geam prins în lut ; căciula de paie cade posomorîtă asupra cerdacului cu stîlpii şubrezi. Cîteva împletituri de nuiele aşteaptă cucuruzul din ogorăşul de pe coastă ; cîte un porc se tăvăleşte în tină. Copii goleşi aleargă sălbatic în răceala umedă a dimineţii de toamnă. Nu lipseşte şi cîte un colţ de ţigănime, care înfăţişează ce e mai grovaz în viaţa omenească din părţile noastre : supt miţele zdrenţuite ale coperişului plouat, într-un coteţ de nuiele aproape fără lut pe dînsele şi cu deschizături bătute de vînturi, care se cheamă că sînt fereşti, viermuiesc la pămînt, aproape cu totul goi, bătrînii, tinerii, puzderia de copii, aşteptînd pare că moartea de foame, ca o binefacere.

Apoi iarăşi merge înainte hotarul de copăcei sălbateci, din cari se ivesc boabele de mărgean ale măcieşului şi hurmuzul negru al porumbrelelor brumate. Pe drumul de

pădure trec drumeți în zeghe, și mai ales căruțele moților cari duc cofe și budăie umplute cu fîn, sau se adăpostesc și ei de ploaie și de frig în cuprinsul larg al căzilor pe care le cară la vale.

Căci e vremea cînd din belșugul de prune al muncelelor se face țuică, în toate ochiurile de pădure. Cîte douăzeci, treizeci și mai multe căzi de acestea se înșiră, pline pînă în gură de prune chifligite, care răspîndesc un miros acru, de putreziciune. Supt șopronul cel nou stau țărani și cîte unul în straie nemțești care supraveghează lucrul ; ba vezi și străini în haine de pînză albastră, lîngă aparatele lor de distilare. Felinare sînt înfipte alături, pentru paza în timp de noapte.

Apoi, după ce această insulă de viață a trecut, te afli iarăși în singurătatea presărată cu jalnicele colibe, cu petele veștede ale cucuruzului uscat, cu morile umile și cu ospătăriile care n-au altă încăpere decît același șopron pentru oameni și pentru vite și, ca firmă, un colac de fîn în vîrful unei prăjini.

De la o vreme, la Vălișoara, unde începe Dealul Mare, drumul se înseninează puțin. Urci o înălțime între case albe, vesele, în curțile cărora se mișcă oameni bine îmbrăcați și foarte curați. Cîte un pîlc de oi, de vite roșcate pasc în pajiști cu iarba nouă fragedă. O biserică de lemn îți răsare în cale. Și de jur-împrejur privirea cuprinde cel mai frumos vălmășag de înălțimi, pînă la acea linie albastră-închis a celor mai depărtate șiruri, care se vede pentru cea din urmă dată.

Te cobori încet în Luncoiu și Podele, printre gardurile de porumbrele și curțile pline de copii zburdalnici ai bunelor case albe, pe cînd zboruri de porumbei, foarte iubiți aice, se rotesc înaintea trăsurii care i-a tulburat de la ospățul lor din cale, și se lasă iarăși în urma ei. E aceeași pădurice ca și pînă acum, dar cu mai mult aer, cu mai multă viață și cu mai multă bucurie între oameni.

Drept în fund se văd acuma nişte vîrfuri albastre de o formă neobişnuită; unul pe care-l înveşmîntă negurile, e Găina, cel de la dreapta lui, cu două căpăţîni ţuguiate, se cheamă pentru aceasta Bulzii, iar şi mai departe moţul acela sucit e numit, pe dreptate, Strîmba. Casele de ţară între care întrăm fac parte din comuna Bradului, care urmează apoi, cu grădini de verze, cu bordeie în pămînt pentru provizii, cu zidiri mai mari ale străinilor şi cu o alee de prăvălioare ca ale oricărui tîrguşor. La o casă cu două rînduri se văd copii în bănci, şi profesorul se apleacă la fereastră pentru ca să poată vedea trăsura. Acesta e gimnaziul din Brad, întemeiat în anii de însufleţire ce au trecut, şi care a rămas totuşi pînă astăzi cu cele patru clase ale sale, unde învaţă cîteva sute de băieţi, copii ai „pădurenilor" săraci şi ai moţilor din depărtarea muntelui. Acesta e lucrul de căpetenie pentru noi în orăşelul risipit, de 2.000 de suflete, în care străinii sînt reprezintaţi prin meşteşugari unguri, funcţionari şi evrei. Bradul are, de alminterea, şi o protopopie ortodoxă, în aceste părţi unde biserica unită n-are credincioşi. Dăunăzi, protopopul de aici, energicul şi impunătorul părinte Damian, a fost ales deputat, şi, acuma tocmai, el se află la Pesta, unde iarăşi Camera e chemată pentru a zbiera şi a izbi pupitrele în năcazul împăratului-rege.

Acesta e însă şi un vestit ţinut de aur. Agatirşii au lucrat aici la scoaterea lui din pămînt, şi au ajuns astfel cei mai bogaţi, dar mai trîndavi şi mai afemeiaţi dintre barbarii acestor locuri. Apoi au venit romanii, scotocind pretutindeni după aur. Acuma o companie germană lucrează în gropi, cu lucrători români, cari cerce-

tează prin adîncuri sau pisează bolovanii cuprinzători de bogăție, și astfel se ofilesc zi de zi, pînă pier de greul unei munci strașnice, plătită cu mizeria unei coroane pe zi. La șteampurile aurarilor nemți se prăpădesc așa, în chip nevrednic, trudind și bînd, urmașii acelora cari au făcut din Horea un rege al țăranilor și din Avram Iancu arhanghelul răsplătitor pentru cruzimile, vechi și nouă, ale ungurilor stăpîni.

Numele amîndurora sînt unite în amintirile ce cuprinde cimitirul de la Țebea, spre care mă îndrept acuma pe lîngă gara trufașă a unei căi private, care vine de la Arad.

E un scurt drum, de vreo douăzeci de minute, între acești munți, impunători prin îngrămădeala și neorînduiala lor, dar, altfel, puțin înalți, așa încît, în aceste săptămîni de ploi reci, nu i-a stropit nici o zăpadă. Găina, Bulzurile, cu satul Bulzești, Strîmba cuprind fundul zării cu pereții lor scrijelat și sfîrtecat, ce se desface vînăt. Pe dreapta, se ivesc sate : Vaca, Ribița, Rișca, mai departe. Iar în stînga, de pe un deal, se ivește biserica nouă a Mesteacănului, arătînd locul unde țărănimea lui Horea a pus întîia oară mîna pe furcile răscoalei. În stînga, satul Caraciului se răsfiră supt culmea rotunjoară care poartă același nume.

Iată acum și Țebea, în fund. Iarăși un turn alb nou, de la o biserică mare, pe care o încunjură un zid mai vechi. Foarte puține case fac un cătun. Mai departe se vede biserica străină și acoperișurile Băii de Criș, unde mai ședе un solgabirău.

Țebea avea din vechi timpuri o biserică de lemn, și în cimitirul acesteia creștea un mare stejar vestit în împrejurimi pentru bogăția ramurilor sale. În umbra lui, zice povestea, s-ar fi strîns răsculații din 1784 și ar fi făcut jurămîntul lor de credință și frăție în luptă, în

graiul lor aspru care păstrează încă neatinsă limba celor mai vechi timpuri. [1]

Răscoala a cuprins ținutul întreg, flăcările au izbucnit de jur-împrejur deasupra curților de „domni", puternicii și bogații au perit cu sutele în chinuri și ocări pe care erau deprinși a le dărui acestor săraci. Apoi focul a fost stins cu sila, și Horea din Albac, Crișan și Cloșca din Cărpeniș periră în fața Bălgradului în vederea mulțimii de săteni nenorociți, chemați să vadă ce pate acela care nu mai vrea să sufere și ucide pe prigonitorul său. Dar gorunul din Țebea rămase, aruncînd ramuri nouă și înfigîndu-și tot mai adînc rădăcinile, ca un simbol al vieții îndărătnice care însuflețește acest neam al nenorocului și al suferinții.

Trecură șaizeci de ani, și aceleași flăcări izbucniră sălbatec ca să mistuie aceeași nedreptate. Cete de nobili fugare, ajunse în văi, fură nimicite. Ostașii revoluționari ai lui Hatvany, dușmanii împăratului, fură întîmpinați cu sulițe și bolovani și prăpădiți de oștile țărănești care aveau în frunte pe Avram Iancu, avocatul prefăcut în erou răzbunător. Colo, în dosul Pietrei, femeile au copleșit cu risipa stîncii rămășițele fugare ale ungurilor. Apoi iarăși se făcu pace. Ungurii fură învinși cu totul, iertați de împăratul împotriva căruia se răsculaseră, și la urmă răsplătiți prin Constituția de la 1867, cari li crea un regat deosebit.

Avram Iancu nebuni. El umblă multă vreme pribeag pe la casele oamenilor, ferindu-se numai de aceia cari-l iubeau mai mult. Pieri la 1872, în tinda casei unui sărac din Baia de Criș, a unui covrigar. De aici îl aduseră, ca pe atîția alții din Baia de Criș cari n-au o biserică și un cimitir acolo — la Țebea. El zace în locul unde ostrețe

[1] Se zice încă pe aici *să* în loc de *dacă* și perfectul simplu e de o întrebuințare zilnică ; viitorul cu *vroi, vrei, vrea* se întîmpină în gura oricărui țăran (n. a.).

negre încunjură o cruce verde purtînd inscripţia scurtă : „Avram Iancu, advocat, prefect legiunii gemene române. 1848—9—1872". Cununile ce i s-au adus, uneori cu zgomot, totdeauna cu o nemărginită pietate, au fost adăpostite de confiscări, de batjocuri şi sfîşieri, în acea biserică din tot Ardealul care poartă mai mult pe catapiteasmă, pe bolţi, în panglici acele trei colori de amintire, şi de speranţă de care nu se mai satură privirile acelor cari nu le pot desfăşura ca steag. Mormîntul în care se odihneşte învingătorul învins şi nebunul care nu mai avuse de ce să rămîie cuminte e acesta, sărac şi umil cum e şi soarta poporului care-l păstrează ca urnă a unor sfinte moaşte. Şi lîngă dînsul vechiul stejar cu trunchiul mîndru îşi mai răsfiră crengile puternice ce cad pe rînd şi se înnoiesc într-una, vuind în vîntul serilor cîntece de taină, între crucea mortului din groapă şi crucea suferinţii învietoare de pe lăcaşul românesc al credinţii.

Dimineaţa începe cu un zîmbet sfios al cerului de toamnă. La această lumină neobişnuită văd piaţa de bucate unde trei negustoraşi de covrigi şi de jimble vînd supt firme ungureşti. Peste cîteva case răzleţe răsare albăstrind coama muşcată a muntelui.

Întrebuinţez aceste ceasuri ca să văd biserica şi gimnaziul. Cea dintîi e aşezată în capătul tîrguşorului, pe un dîmb, încunjurat cu un zid jos de bolovani. A fost clădită în 1783, puţin timp înaintea răscoalei celei strașnice, şi o frumoasă inscripţie pe piatră pomeneşte, după împăratul Iosif al II-lea, pe „fişpanul varmeghii măria sa Ladislau Marafi", care era să fugă şi el îndată de frica cetelor de iobagi pedepsitori.

Gimnaziul se află într-o casă de tîrgoveţ, cumpărată anume pentru acest scop. Văd un muzeu bunişor, o bibliotecă adunată cu gust şi pricepere. Sălele de clasă sînt

încăpătoare și luminoase, înzestrate cu pupitre de cel mai nou model. E o plăcere să vezi șirurile de copii frumoși, curați și deosebit de cuminți, cari învață carte românească în acest unghi de pămînt strămoșesc stăpînit de străini. Un astfel de așezămînt face mai mult pentru interesele cele mai mari ale neamului nostru decît două duzini de deputați naționaliști în Camera din Budapesta.

III. *SPRE ABRUD*

Vremea s-a posomorît iarăși, și pe încetul tot cerul înălbește de ploaie. Cu astfel de prevestiri plec spre Abrud.

Data aceasta, am iarăși ca vizitiu un secui, băiat frumos de altfel și bine îmbrăcat [...]. Dar, cu toate asigurările lui, nu știe mai deloc românește, așa încît în tot lungul drumului de cinci ceasuri nu voi putea stoarce nici o lămurire, nici măcar un nume de sat spus limpede, de la dînsul. Astfel e îndatoritor și ar voi să vorbească.

La ieșirea din Brad, apucăm mai departe de-a lungul Crișului Alb, mărginit o bucată de vreme de copaci înalți. De fapt rîul „alb" e galben, dar nu de un galben lutos, ci de unul curat, plăcut la vedere. Într-o lunecare înceată trec apele galbene, desfășurate larg.

Cel dintîi sat în cale e Țerețelul, împărțit de amîndouă laturile șoselei, într-o neorînduială de cătun negru, cu biserica aruncînd un turn în felul celor de la Orăștie. Cum ai trecut înainte, vezi șteampurile : înaintea locuinților de țară, lucrători cu ochii adînciți în fața posomorîtă izbesc cu ciocanele în piatra moale din care se va face tina pentru alegerea aurului.

Iată și „fabrica“ nemților, cu două rînduri de clădiri uriașe purtînd ca un steag coșul înalt. Deasupra drumului trec pe sîrme, încoace și încolo, ciubărașele în care se duce piatra sfărîmată. În margene, se înșiră albe case încăpătoare, învelite cu iederă sprintenă ; în ele locuiesc lucrătorii străini ai minelor.

Mai departe cotim pentru a întra în satul care se cheamă Crișcior, după un rîuleț al Crișului mic, ce se varsă în cel mare. Se văd cîteva case ale minerilor români, foarte bine alcătuite și ținute, avînd — ceea ce e foarte rar în Ardeal — grădină cu flori și umbrare cu iederă. Din ele apar femei în haine de tîrg și copii bine îmbrăcați ; mi se spune că lucrătorii „fac lux“ și nu prea strîng pentru o bătrîneță în care nu mai pot face munca grea de supt pămînt. Dar patima românului pentru brazda și gospodăria lui se păstrează și la acești țărani cari nu-și mai fac meșteșugul, îndătinat, de plugari ; ei n-au alt gînd mai aproape decît acela de a cumpăra, de a se așeza tot mai larg în satul lor.

Chiar lîngă întrarea în sat, se văd dărîmăturile unei curți de „domni“. Lîngă biserica reformaților, abia cercetată, și cea destul de veche, a românilor, cari alcătuiesc parohia cea adevărată, se înnegresc de umezeală ruinele unei biserici catolice. Și biserica românească însă, și cea calvină au stat un timp fără coperișuri, cu pereții prelinși de flacări, căci anul 1848 a suflat și aici distrugere și măcel. Cele două neamuri, [...] s-au prigonit pînă și în lăcașurile de închinare către același Dumnezeu. Dar ele s-au întruchipat iarăși, una pentru nevoile sufletești ale atîtor săteni, iar cealaltă pentru ambiția din urmă a cîtorva din seminția de români maghiarizați a Kristsorilor, vechii „domni“ ai locului, cari se stîng. Însă curțile de unde porneau hotărîrile de stoarcere și chinuire, și cealaltă biserică, acelea nu se vor mai ridica niciodată,

ci vor aminti încă multă vreme în ce chip cumplit se răzbună nedreptățile istorice.

Și de la Crișcior sau Criștor înainte, drumul urmează pe lîngă Criș, care scade răpede în această înaintare către izvoarele lui. Șoseaua se lucrează acum, și, în movile, stau încă bolovanii și pietricelele, verzi, negre, roșcate, străbătute frumos de vinișoare albe, care s-au fărîmițat din înaltele stînci cu luciul întunecat. La mijloc e însă numai mîlul galben, sămănat cu băltoace în care roatele se îngroapă întregi. Ploaia, care se întețește tot mai tare, a oprit lucrul, și lucrătorii și femeile lor se oploșesc în colibele înjghebate-n pripă, unde fumegă coșurile grosolane și, în locuri deschise, pîriie vreascurile, săgetînd limbi de flacări roșii, ca la un mare sălaș de țigani.

Între multele dealuri rotunde, pătate pe alocuri numai de copaci răzleți sau de tufișuri sărăcăcioase, pe care le pasc caprele, pe cînd oile se rostogolesc la vale ca niște bulzi albi, satele sînt de tot rare. Ele se desfășură în frînturi de cătune, care abia se pot uni prin slujba aceleeași biserici, dar n-au nici o îndemînare de școală. Casele de bîrne se razimă adesea pe un rînd de jos care cuprinde pivnița. Sînt șindilite de cele mai multe ori, dar nu lipsesc nici căciulile de paie aspre ca roata de țepi a unui arici. Astfel se urmăresc mai mult timp locuințile împrăștiate ale Zdrapțului. Bisericuța e numai un șopron de lemn în curtea unui sătean.

Valea s-a îngustat tot mai mult în măsură ce drumul a început să se urce. Crișul se desfășură totuși încă lin, întortochind supt stînca neagră cursul lui galben. În locul unde suișul pornește și mai răpede, secuiul oprește la un han de drumul mare.

[...] O fetiță cochetă privește din cerdacul înalt, două femei îmbrobodite lucrează la o masă încărcată de rufe, într-o odaie goală. Intru morocănos, năcăjit că trebuie să

caut un astfel de adăpost. Dar una dintre femei începe a-mi vorbi în frumoasa românească veche și scurtă din aceste locuri, și pe încetul ne trezim stînd de vorbă, cu acea bună frăție cuviincioasă pe care totdeauna o au unul față de altul românii cari trăiesc în obiceiurile neamului lor. Ei cred că sînt un preot și întreabă pe „domnul părinte" de unde vine.

— E! de departe.

— Și unde mergeți?

— La Abrud.

Și așa, din una în alta, aflu că pînă mai dăunăzi crîșmarul a fost un bătrîn care-și lăsase notariatul din vremile absolutismului fiindcă nu știa limba cea nouă a statului: ungurească, apoi că bătrîna e văduva lui, că, din mulți copii cari i-au venit — și-mi spune lung, duios, ca unui vechi prieten, cum i s-a stins fiecare — i-au rămas numai doi copilași ce învață la Brad, după ce un „adiunct" de notar i-a făcut să prindă un an, smomindu-i la ungurii lui, apoi un altul mai mare, și această fetiță, învățată la Abrud, în școala românească, și cari o ajută amîndoi la gospodărie. Dar negoțul merge rău, căci în coaste i s-a așezat un italian, un „talian" de pe la șosele, a cărui ospătărie vine drept la nivelul trecătorilor, de cînd cu drumul cel nou. Satul e sărac: abia ține o școală confesională cu un învățător, fost „jăndar", care începe în decembre și mîntuie în martie. Mai e o nădejde cu lucrătorii ce vor veni cînd se va începe tăierea pădurii bătrîne din adîncul văilor de la Făget. Pînă atunci casa se ține cu crăițarul pentru sarea, păharul de vin, pacul de tutun al sărmanilor și cu ce dă grădina, în care se culeg nuci și mere frumoase.

Pe drumul înecat de șiroaiele ploii nu vin decît carele mînate de moți în abă cu șnururi albastre, cari duc cercurile, doagele și ciuberele lor. Cîte unul se coboară în crîșma

bătrînei, și e o plăcere să vezi cu cîtă cuviință cere fiecare ce-i trebuie, cu cîtă răbdare așteaptă să i se dea și cu cîtă omenie pleacă. Cîte unul stă de ascultă vorba noastră, puind din cînd în cînd un cuvînt la locul lui. Cînd se face tăcere, bătrîna înșiră fetei, ca și cum numai ele două ar fi, un catastif de lucrurile ce trebuie aduse pentru prăvălie, de la Brad, și se sperie cînd vede că socoteala a întrecut un zlot.

Trăsura pleacă în ploaia nemiloasă pe drumul unde opincile moților frămîntă lutul muiat. Pe margene, tufe de porumbrele, boabe roșii de măcieș. Cîte o cruce de piatră sau de lemn acoperită cu umbreluța de șindilă. Copaci singurateci se cațără pe înalta stîncă neagră din care zbucnesc izvoarele cu capace de lemn, care țin locul fîntînilor de la cîmp. Crișul e acuma numai o șuviță galbenă care se zvîrcolește în patul său adînc de bolovani tărcați. Din toate părțile, șiroaie albicioase, șiroaie gălbui aleargă crescute de ploaie, pentru a se arunca în prăpastia ce-l cuprinde.

Caii urcă din greu, și singurătatea se face tot mai mare. În fund se vede deodată un vîrf de stîncă înaltă, ca un părete zimțuit la o cetate cenușie a uriașilor. Spre dînsul se încolăcește necontenit unul din drumurile cu frumusețea mai îndrăzneață. Ici și colo sînt răspîndite colibe, prin care se tot poartă săteni ce strîng cînepa, cioplesc pentru car sau grijesc de vitișoarele casei, pe cînd frumoasele femei, care încep a se găti aici cu ie și catrință, trebăluiesc pentru mîncare, încunjurate de droaia copiilor udați de ploaie. Rînd pe rînd, coperișurile de șindilă și stuf se înfundă în valea unde Crișul dispare și el. Printre pîlcuri de ferigi cu foile dințate, printre pajiști stropite cu floarea tîrzie a brîndușii vinete, printre mănunche de copaci tineri se ajunge pînă sus de tot, pe același plan cu înălți-

mile cele mari de împrejur, drept supt picioarele stîncii sure. N-avem alți tovarăși decît lucrătorii cari, pînă sus, sfarmă piatră, cîte un colibaș în pragul căsuței sau moți ce coboară iute cu ciuveiele lor de lemn, certîndu-se cu secuiul meu, care cutează să-i poftească în lături.

Apoi, de pe culme, drumul începe a se cobori încet. E acum o pădure deasă de copaci tineri, printre cari sînt sămănați și cîțiva, foarte puțini brazi. Un șivoi de apă galbenă se aruncă dintre trunchiuri și altul, alburiu, și mai mărișor îl ia cu dînsul. Apoi altele se mai adaugă, unele gălbii, altele limpezi, albe-surii, pînă ce la urmă, într-un adevărat rîu iute, care vîjîie cînd la dreaptă cînd la stînga, coloarea cea mai curată învinge.

În mijlocul pădurii sînt strînse căsuțe lîngă o biserică. Întreb ce sat e acesta, pe o femeie ce vine din jos.

— *Tesśék* [1] ?

— Ce sat e ăsta ?

— Bunîngine este.

— Și de ce-mi spuneai pe ungurește ?

— ?

— Ești unguroaică ?

— Iè.

— De unde ?

— De la Abrud.

Nici o româncă n-ar vorbi mai bine.

De vale întrăm între căsuțele Abrudului-sat. Și aici în margenea apei, un om se desface de la o frumoasă trăsură ce așteaptă.

— Domnul e din România ?

— Dar de ce ?

— Apoi atunci vă poftește domnul dr. Laurențiu Pop, să găzduiți la dînsul.

---

[1] Poftim (magh.).

Domnul Laurențiu Pop e avocat, director la „Banca Auraria", și pentru întîia oară cineva are pentru mine o atenție așa de delicată. [1]

IV. ABRUDUL ȘI ÎMPREJURIMILE PÎNĂ LA VIDRA

Abrudul se desfășură bine, de la stîlpul unde se ia vamă lîngă o casă cu un leu verde pe părete. Pavajul de prund vechi se ține încă bine, deși e foarte aspru. Casele sînt dese și se potrivesc între ele. Străzile, care se proclamă Attila, Tuhutum și cum se mai cheamă acești eroi ai Asiei, sînt drepte. Totul face o impresie prietenoasă. În piața largă, bine încunjurată de ziduri — una e tocmai „Auraria" — stau una lîngă alta trei biserici : cea calvină, cea catolică, amîndouă mari, trufașe, și biserica noastră neunită, în care slujește un protopop. În dos e o alta, unită. Ele ajung abia, cu toată mărimea lor, pentru o populație de peste 1.000 de români cari biruie cu vreo trei sute pe meșteșugarii și funcționarii unguri din centru.

Le văd pe rînd, cutreierînd străzile goale la lumina unui lămpaș sau felinar, căci pentru iluminat se așteaptă luna, care întîrzie. Biserica unită e plină de panglici tricolore : de curînd s-a făcut acolo, cu o deosebită însuflețire, slujba de îngropare a lui Matei Nicola, unul dintre căpeteniile de luptă din 1848—1849. Amîndouă sînt mari și curate. Cea ortodoxă, mai nouă, era totuși zidită prin anii 1780, pe cînd cealaltă ființă încă de pe la 1730. Attila și Tuhutum nu numeau pe atunci nici o stradă a orașului „liber și preveleghiat", și, dacă le numesc astăzi, aceasta

[1] De mult nici el, nici soacra, așa de primitoare. Ana Filip, pe care apoi am găzduit-o, o clipă, în casa mea din București, nu mai sînt printre cei vii (1939) (n.a.).

n-are nimic a face şi nu împiedecă desfăşurarea firească a lucrurilor. Toată lumea ungurească din Abrud vorbeşte perfect româneşte. Şi, deoarece minele de aur au cam stinchit [1] aici, alţi străini nevenind, se înţelege lesne care va fi soarta acelor ce au rămas printre noi.

Pornesc spre Cîmpeni şi Vidra, cu trăsura de casă a domnului Pop. Cu încetul vremea se deslueşte şi, pe la amiazi, munţii toţi sînt cuprinşi de lumina curată şi rece a toamnei.

Cum ieşi din Abrud, de-a lungul Arieşului care mînă iute unde sure printre sălcii — rîu vioi şi larg în aceste părţi — ajungi între căsuţe sămănate pe înălţimi, care se ţin şi ele de acest Abrud, risipit ca toate aşezările de munte. Îndată eşti la alt şir de şteampuri pentru aur : pilugele de lemn lovesc zgomotos şi îndărătnic în piatra sfărîmicioasă, şi valuri de apă, pornind ca din scocul morilor, iau cu dînsele fărîmele fără preţ, pe cînd aurul greu cade la fund, de unde e cules la sfîrşitul fiecării săptămîni. Pe margenea unui şivoi, lucrători cu pălăria ţărănească pusă pe ceafă aleg acum şi acest aur tulbure, rămas pe fundul şteampului. Ceva mai departe se văd clădirile vechi ale „fabricii" de aur „împărăteşti", care lucrează aici încă de prin anii 1850. Odată era un mare cîştig, şi abrudenii cari aveau locuri cu aur în ele se îmbogăţeau foarte răpede, cheltuind de cele mai multe ori fără nici o grijă sau alegere această bogăţie uşoară. Astăzi însă, folosul minelor ar fi cu mult scăzut, deşi pînă astăzi căutarea de aur ocupă şi hrăneşte atîtea din aşezările vecine.

Cel dintîi sat e Cărpenişul, ceea ce înseamnă desişul de carpeni (compară : Păltenişul de lîngă Sibiiu, Stejărişul Braşovului, Perişul din România). Aici s-au născut Crişan şi Cloşca, cele două căpetenii ce au stat alături de Horea, vechiul „crai" românesc al acestor munţi. Şi din acest loc

[1] *A stinchi* — a înceta, a conteni (n. ed.).

de plecare al cruntului nimicitor de „domni", a pornit și neamul Șuluțeștilor, care a dat bisericii unite pe unul dintre cei mai blînzi și mai curați arhierei ai săi, iar „Asociației" pe actualul ei președinte. Familia nemerească Șuluțiu poartă predicatul nobiliar „de Cărpeniș", care se scrie ungurește „Kerpenyes". Ca în multe din aceste părți, satul are și biserică neunită și biserică unită, una în fața celeilalte, pe picior de război.

Drumul de vale, pe lîngă Arieș și între margenele de stîncă mai mult goală, se înfundă în Cîmpeni. Acesta e mai degrabă un tîrgușor, în care multe prăvălii și case ale românilor din „inteligență" se află la mijloc între casele dese ale țărănimii. Un foc strașnic, purtat răpede prin izbucnirile pucioasei ce se ținea pentru facerea pe furiș a prafului de pușcă, a prefăcut această frumoasă comună într-o Sodomă și Gomoră care și-ar fi ispășit păcatele. Piața a fost cuprinsă întreagă în vălvătaia grozavă. Bisericile n-au scăpat nici ele pe dîmburile ce le poartă : cea unită a fost mai ales pusă la cale foarte rău, și, în mijlocul pocnirilor focului întețit, al zarvei de oameni ce strigau de spaimă sau se îndemnau la munca de combatere a nenorocirii, răsună, ca un urlet de triumf al iadului, căderea clopotelor, care se prefăcură iute într-o grămadă de aramă topită. Negustorii, meșterii, avocații se adăpostiră în casele țărănești, cruțate în cea mai mare parte a lor. De multă vreme, un loc din Ardeal n-avuse să îndure o pedeapsă dumnezeiască așa de cumplită.

Biserica ortodoxă a fost făcută la loc, într-o formă poate prea gătită. Neînțelegerile confesionale, care aici n-au nici un frîu, nici o, rușine și nici măcar o hotărnicie a cuviinții, au împiedecat ca și biserica unită să se trezească din ruinele-i negre. Căci aici e locul unde preoții români de cele două confesii se spionează necontenit și nu pierd nici un prilej pentru a se jigni prin vorbe aspre și glume proaste sau a-și face rău prin ce fapte pot săvîrși numai.

Și, pe cînd se poartă fățiș și zgomotos această rușinoasă și dăunătoare dușmănie, ungurii țin cu multă cheltuială bune școli primare, „normale", la care vin și atîția români din împrejurimi ca să se poleiască și ei cu limba statului sau să se gătească pentru rosturi de stat.

Cîmpenii aceștia de ruine, de case cu cerdace, de prăvălii care încep a se clădi din nou, a fost numit așa după cîmpul foarte îngust ce se deschide aici între namilele de piatră neagră înfoiată. Încă de pe la 1600 acești locuitori ai cîmpului frumos din mijlocul munților își aveau biserica și nemeșimea, precum dovedește frumoasa însemnare din 1631, din care se află că „pan (domnul) Pașcul din Cămpeani" și soția lui Acsa au dăruit „bisericii din Cămpeani" un *Octoih* slavon, luat de la mănăstirea Ștefanca (de mult dărîmată), unde stătea pe atunci ca egumen un Atanasie, venit din Moldova — altă legătură cu țara pînă și în aceste locuri. În luptele de la 1848—1849, orășelul își are o parte însemnată, pe care localnicii n-o uită.

Din ce în ce mai sus, deasupra Arieșului ce se strecură tot mai îngust prin vale, drumul se desfășoară drept înainte. Frumusețea lui se face tot mai mare, între culmile înalte, pe care le acopăr, pe lîngă păduricile obișnuite, și petece negre de brădet. Pe alocurea piatra stîncii se vădește în subțiri foi negricioase sau se coboară pînă pe țermul apei în mari bolovani de marmură albă. Sate nu se văd, rareori trec drumeți călări și în care, cari poartă abaua cu cusături albastre a moțului, femei în tulpane și rochii de tîrg (catrința, șorțul, iia nu se prea întîmpină nici aicea). Fețele sînt deosebit de frumoase, albe, prelungi, cu niște ochi mari de lumină pe fruntea dreaptă; nu lipsesc chiar copilași cu părul foarte bălan și ochii de un albastru limpede. Cîteva oi și vite rătăcesc pe coastă tocmai sus, și păstorelul, copil frumos ca o păpușică, face

să răsune aerul muntelui de doine cîntate cu căldura unui adevărat voinic.

De la o vreme, case prind a se ivi, lîngă biserici de zid cu coperişurile lungi, de fel orăştian, învelite cu tablă sau acoperite cu şindilă, care cuprind frumoase zugrăveli de păreţi şi de catapiteasmă, mai ales de la meşterul abrudean Simion Silaghi, de la sfîrşitul veacului al XVIII-lea. Cruci de piatră şi de lemn şubred se grămădesc în cimitirele neîngrădite şi călcate de vite pînă şi deasupra gropilor proaspete ; locul unde dorm flăcăi sau fete îl arată brazi ciopliţi în jos şi purtînd în crengile lor, ce se usucă zi de zi, ca şi amintirea morţilor tineri, năfrămi roşii.

Casele din care se ivesc ţărani cu pălăriuţe şi foarte frumoase femei în cojocele, cu chipuri de fetiţe din idile şi de madone senine, au o construcţie deosebită. Sînt făcute numai din lemn — afară de vreun sălaş al birăului sau altui fruntaş — au pivniţe supt ele, înalte ţuguiuri de şindilă şi supt dînsul un cerdac sau tîrnaţ, gang, tăiat în mari arcade ce nu se mai văd aiurea. O scară meşteşugită suie la dînsele. Astfel vin pe rînd Ponorelul, căruia-i zicea odată Ponorul, cu două biserici şi vechea bisericuţă de lemn adausă la şcoala confesională, care mai înfăţişează astfel atîtea chipuri de sfinţi a căror chemare s-a mîntuit. Urmează prelungirea nesfîrşită, pe vreo zece kilometri, a Vidrelor : Vidra de Jos, care începe cu părţile Tămăşeştilor şi Goieştilor, avînd de toate două biserici ortodoxe, şi Vidra de Sus, care se înfundă în munte. Între ele se înalţă cîteva culmi rotunzite, foarte negre ; copiii frumoşi culeg necontenit jucăriile lor din ele. Căci de sus pînă jos sînt făcute numai din străvechi melci împietriţi şi umpluţi cu ţesătura aspră a cremenei. Supt munţii de la dreapta ţîşnesc din stîncă două izvoare puternice, care cad şi se zdrumecă de piatra ce le primeşte. Arieşul freamătă dedesupt, iar în margenea drumului, unde la cîmp se înalţă gîtul de cocor al fîntînii cu cumpănă, apa curată,

rece, picură din jgheaburi, făcînd ceea ce se cheamă aici, în loc de izvor : un „țirău".

Poposim tocmai în acest loc, la birău. Birăița, gătită de sărbătoare, își duce fetița la școala ungurească de la Cîmpeni, și e o adunare de frați, de surori, de bătrîne, cărora li se zice „neni", de rude și de „dregători", între cari „pandurul" sau paznicul. Copila are tricolorul în codițe și, cînd atrag, în batjocură, luarea aminte a mamei asupra nepotrivirii între această mărturisire românească și școala de înstrăinare unde merge să-și jertfească odrasla, ea mulțămește pentru sfatul cel bun și înlocuiește panglicile tricolore cu altele albastre. Conștiința națională ar fi puțin trezită la acești munteni, și nu numai la „biraie". [...]

Neputînd înainta așa de mult, ne ducem deocamdată să vedem, în marginea Vîdrei de Sus, căsuța lui Avram Iancu. E la capătul unei livezi întinse, în fața unei clădiri mai mari, cu cerdacul nou. Acoperișul greu cade pe pereții de lemn înălțați, străpunși de trei ferești mărunte. Însoțiți de un moșuleț pitic, de un alt moș trecut cu vîrsta, care vorbește, mai mult din deprindere față de oaspeții naționaliști decît din prisosul convingerii și căldurii, despre „regele românesc" ce a fost acolo, precum și de două fetișcane cu zestrea de frumuseță obișnuită aici, trecem din cerdacul cu bolți în cele două încăperi goale, pline de iscălituri și de cărți de vizită.

Și icoana sufletească a celui ce s-a sălășluit dintru început aice, mersul gîndurilor sale se deslușește pe încetul. În jos pînă la Cărpenișul lui Cloșca și al lui Crișan, în sus pînă la cuibul de munte în care a copilărit, a muncit și a suferit Nicolae Ursu, căruia i s-a zis Horea, tot căsuțe de sărăcie ale românului robit în țara munților de aur pentru străinii lumii întregi, căci moțul își cîștigă cu greu

pînea din veşnica vînzare pribeagă a bietelor unelte de lemn ce se pricepe să cioplească. Pe margene, şirul înaltelor virfuri pietroase : Vîrful Sloiului, Struţul, Miţul, Munducul, uriaşă catapiteasmă pentru biserica libertăţii, a căreia boltă e cerul însuşi, cu mîniile şi înseninările lui. Iar în vale spumegătoarea curgere a Arieşului, cu apa negrie, ca şi cum fiecare picătură din el ar fi o lacrimă de durere, rîu trist şi neodihnit, vuind a răscoală şi a ruină. Astfel din copilărie se plămădi o fire de visător aspru, de credincios îndărătnic, de viteaz milos : adunînd în el toată moştenirea de durere şi de amintiri a trecutului, el şi-a ascuţit sabia de cremenea tare a acestor munţi.

La întorsul pe care-l tulbură accidente de trăsură, se iveşte în margenea din codru un ochi de lună, luminos şi sălbatec. Apoi luna se înalţă micşurîndu-se, înfăşurîndu-se în cearcăne de umezeală, pe cînd Arieşul se poleieşte de argint. Pe încetul zăbranice albe acopăr munţii, şi peste ei plutesc neguri uşoare, ca stafii neodihnite din vremile fără izbîndă. Ele par a rătăci uşor din loc în loc asupra tuturor suferinţilor de astăzi, cerînd puterilor tainice ale lumii răzbunarea, dreptatea, care li-ar da, în sfîrşit, liniştea supt brazda mormintelor fără cruce în care s-au zvîrlit trupurile măcelărite şi s-au cufundat acelea din care suferinţile goniseră sufletul eroic al luptătorului.

V. DE LA ABRUD LA ZLATNA

Cea mai urită vreme ploioasă, sosită pe neprevestite la mijlocul nopţii, ne întovărăşeşte în drumul de patru ceasuri şi mai bine spre Zlatna, „mina de aur" a celei mai depărtate vechimi. Avem pe capră un sărăntoc de omuleţ, cu mustăţile mari şi ochii mici, trişti, care mînă în tăcere.

Știe românește foarte bine, dar se declară ungur, fiindcă „așa a fost născut, tată-său va fi știind de ce", și pentru că merge la biserica „legii ungurești", calvine.

La ieșirea din străzile cu caldarîm aspru al Abrudului, care în multe privinți are înfățișarea unei cetăți, e cazarma unde stă pe cîte doi ani un detașament de „armată comună". În valea ce se deschide îndată, străbătută de un răpede rîu galben care se izbește de pietre și lunecă furios pentru o cădere nouă, sună iarăși înăbușit pilugele de lemne ale șteampurilor. În toate părțile se văd grămezile de urîtă piatră sură și noroiul cenușiu care rămîne pe urma alegerii aurului. Proprietarii mașinilor de lemn, cu forma veche, sînt în mare parte români, și cîte unul și-a clădit lîngă roata ce se învîrte în fîșiitul veșnic al apei cîte o frumușică locuință de țară cu flori în grădiniță. Mai încolo sînt clădirile așa-numitelor „șteampuri împărătești", pentru că ele sînt în stăpînirea fiscului.

Cel dintîi sat, adică tot un cătun de munte ca și toate cele de pe aceste coaste și din aceste văi, se cheamă Corna. După dînsul încep înainte, și tot așa și la stînga, Buciumii, cele șase sate care poartă acest nume și dintre care ni se înfățișează întîi Buciumul-Cerb.

Drumul s-a îngustat, strîns de marile înălțimi întunecate și înviorat numai de freamătul, de săriturile nebunatice ale rîului cu fața galbenă. Aici însă muntele nu e golaș sau sămănat numai pe alocuri cu arbori răzleți, ci pădurea, o veche pădure de fagi, stropită pe alocurea cu brădet, îl îmbracă întreg. Pînă în vîrful Dealului Mare, cel mai vestit suiș din aceste părți, e aceeași împrejurime, de măreață taină, a codrului vechi.

Ploaia rece a gonit orice viață și, ca și pădurea, drumul însuși e pustiu și mort. Numai din cînd în cînd vezi vreun car acoperit cu covergi, vreun călăreț înfășurat în abaua albă cu margenile albastre, vreo biată femeie săracă

năcăjindu-se spre casă prin tina galbenă, sau vreo țigancă nenorocită care, zgribulită în rochia-i de cit ruptă, cară spre colibă o mînă de vreascuri ude.

Atingem vîrful Dealului Mare, unde năfrămile negurilor se împleticesc în jurul brazilor întunecați, pe cînd ploaia cade și mai înviersunată. De aici începe o țară deosebită în multe privinți de acest regat românesc al moților, a cărui coroană de mucenicie și-au trecut-o pe rînd Horea și Iancul, în așteptarea unui al treilea, care va veni desigur.

Pămîntul e albicios, și de pe vîrf se răpede în aceastălaltă parte, spre Zlatna, un alt rîu de munte, alb și el ca și țărîna și tina din preajma lui. E Valea Dosului, după care se numește și un cătun care îndată-ți răsare în cale. Dar, altfel, și de aici înainte e aceeași bogăție a copacilor cu frunzele înroșite și îngălbenite de frig, aceleași covoare ruginii ale potecilor de codru, aceeași pustietate tristă pe care o întrerup numai mersul încetinel al carelor acoperite, moții călări și femeile zgribulite.

Mă opresc să văd bisericuța de la Valea Dosului. În aceeași îngrăditură se află și școala. Tocmai e vremea de după amiazi, cînd se încep iar lecțiile, și din toate părțile se grăbesc copilașii foarte frumoși, băieți și fetițe, dintre cari unii n-au decît o cămășuică udă bleașcă peste bietul lor trup năcăjit. Învățătorul, care vine cu multe temenele, poartă haina de abă, fără cusături albastre, a țăranilor din aceastălaltă parte a munților ; din vorba cu dînsul aflu că acum treizeci de ani și-a început viața ca... farmacist la Abrud.

Acest ținut, presărat abia cu cîteva cătune, cuprinde în stînca lui plumb și argint-viu, care se și exploatează. Iar mai în jos Zlatna datorește aurului faima pe care a avut-o în toate timpurile.

Atingem întîi Trămpoielele, al căror nume vine de la „trămboi", trîmbă — o biată comună risipită prin toate poienele și ascunzătorile. Aici Matei Nicola, tribunul de la 1848, care a murit dăunăzi ca avocat foarte bătrîn, cu trecutul uitat de toți aproape, a turtit o ceată de unguri năvălitori, cari zoreau prin acest pas către cetățuia primejdioasă a moților.

VI. *ZLATNA*

Zlatna începe printr-un șir de căsuțe de-a lungul rîului albicios care e acum Ampoiul însuși. Mai departe ai prăvălii și o piață. Un han e ținut de românul Moldovan, iar celalt de un evreu. Nemerim la acesta, plătim 60 de crăițari porția de purcel ucis fără nici un folos pentru foamea drumețului, și sîntem trimeși pe jos, cu lucrurile, într-un cărucior de mînă, dus de un secuiaș, spre gară.

[...] Din vreo 4.000 de locuitori, 3.000 sînt români, locuitori ai multelor case răzlețe ce se cațără pe coaste supt adăpostul pădurilor. Notarul e român, și tot așa vicejudele, un prea frumos țăran, îndatoritor și cuviincios care, îmbrăcat în cojocul și zeghea lui, albe ca într-o zi de joc, ne poartă pe la cele două biserici vecine, dintre care cea unită are în fruntea ei un protopop.

Pe cînd marea biserică a ortodocșilor — majoritatea — nu se deosebește decît prin întindere și prin zugrăveala nouă, în stil secesionist, în care sfinții au și aureole roșii și albastre — care zugrăveală se datorește bătrînului pictor bavarez, ce lucrează și la reședința din Sibiiu — cealaltă are mai mult element istoric. Ea păstrează cărți vechi, dintre care o *Evanghelie* a fost a vlădicăi Atanasie, cel care a iscălit actul de Unire cu Roma și, pe lîngă

aceasta, pe o tablă din părete, amintirea că în 1817 împărăteasa Carolina însăşi a venit aici de a ascultat „liturghia în limba românească". Dintr-o pînză văpsită cu slove se mai află că aici odihnesc tatăl şi fiul lui Petru Dobra, „director al cauzelor regale" şi traducător al *Pravilei* muntene pentru austriecii din Oltenia. Acest neam a fost amestecat în amîndouă răscoalele româneşti din aceşti munţi. Cimitirul are pe cruci multe inscripţii latine, pentru familia Anghel, a vlădicăi Atanasie, de loc din Ciugud, în comitatul Albei, şi pentru familia Neagoe, scrise însă Anjgyal şi Nyágoi. E interesant să se pomenească şi aceea că pe una din cărţi un popă fricos a scris în aceste cuvinte vestea despre Horea, a cărui umbră cruntă pluteşte şi aici ca şi umbra lui Iancu, pedepsitorul în chiar aceste locuri : „Să să ştie cînd au spart ţara Horea era văleatul 1784, atuncea s-au scris. Scris-am popa Ioanăş din Feneş, 1784."

Trenul mic şi încet pleacă spre Alba Iulia prin valea Ampoiului. E mai largă decît strîmtorile de pînă acum şi pătată cu cîte un pîlc de cucuruz uscat. Pădurile sînt mai puţine, şi din mijlocul lor se ridică aici bucăţi de stîncă, tăiate în chip neobişnuit, pe care poporul le numeşte „culmi" şi „bulzi". Rîul se vede numai o clipă, şi apoi el se iveşte iarăşi acolo unde linia-l trece pe un pod măricel.

Casele, înnălbite sau în negreaţa lor de bîrne goale, sînt joase şi mici, fără frumuseţea de grinzi întreţesute pe care o au cele din strîmtorile moţilor. Se vede cîte o ţărancă purtînd catrinţă şi legătură de tulpan în jurul capului, dar mai des descoperi ca singur locuitor şi domn ciobănaşul cinchit pe iarba plouată.

Numele satelor, stîlcite în firma staţiilor, sînt curat româneşti. După Pătrunjeni vin Galaţii şi Feneşul, apoi Prisaca, numită după o veche stupărie sau „stupină", Poiana, Piteşti-Găureni şi Tăuţii, toate în munte încă.

Dar la Ighiu, botezat Magyar-Igen — *lucus a non lucendo* — înălțimile pier în linii moi. Lanurile se ivesc de amîndouă părțile. După un scurt drum pe la un sat cu numele unguresc, ești în Bălgradul lui Mihai Viteazul, care a fost și locul suferinții ultime a lui Horea. Acuma însă, la lumina unor chioare becuri electrice, prinse pe un fel de spînzurători, străbați cu dezgust străzile [...] cu oteluri mari și locuri de petrecere pentru ofițerii din cetate.

CARTEA A XI-A

ÎN ŢARA VINULUI

I. *DE LA ALBA IULIA LA GEOAGIUL DE SUS*

La sfîrşitul unei zile de tîrg, în care s-a ţinut şi o adunare poporană pentru votul universal, cu discursuri ale deputaţilor români, plec din Alba Iulia spre Teiuş şi acele sate de vii, mai bogate decît oriunde în Ardeal, care au creat ţinutului numele îndreptăţit de „Ţara Vinului". Un evreu din Bălgrad a dat pentru cinci florini trăsura lui de piaţă şi un cociş ungur, care habar n-are de locuri, dar se dovedeşte un om de o desăvîrşită omenie. Îngrijeşte, spune el, de dobitoacele sale mai bine de cum se îngrijeşte jidanul lui de dînsul, care primeşte pe lună cît am plătit noi astăzi şi o hrană din care nu se satură niciodată. E sărac şi dezbrăcat în vreme de toamnă, şi-i e drag şi dor de România, unde cinstita muncă se plăteşte cinstit şi Bucureştii sînt „tocmai ca Viena".

— Cine vorbeşte rău de România, acela nu ştie ce spune.

Drumul, foarte bine zbicit de vîntul tare ce bate de către munte, lasă să se vadă foarte limpede întregul şir al culmilor din care m-am coborît abia : un lung zid albastru cu fruntea zimţuită, din care se desfac deslușit stîncile singuratece. În fund se zăresc, de tot şters, Carpaţii Haţe-

gului. Iar la dreapta, în margenea unor înălțimi domoale, dunga de argint a Murășului apare, în largi șerpuiri printre sălcii — mare rîu lin al cîmpiei ardelene.

La o răscruce, coborîm în vale, de către Mureș, pentru a vedea satul Sîntimbrului, vestit prin biruința veche a lui Iancu-vodă Corvinul, care printr-însa a mîntuit Bălgradul voievozilor și episcopilor de rușinea prădăciunii turcești. Îndată ce ai intrat între gardurile de răchită ale gospodăriilor țărănești, vezi pe o culme biserica pe care el a ridicat-o în amintirea acelei zile de vitejie cu noroc. Clădirea gălbuie, nevăruită, se razimă pe contraforturi și are ferești gotice, și mai mari și mai mărunte. Ea seamănă destul de bine cu bisericile lui Ștefan cel Mare, alt biruitor în numele lui Hristos, care și el obișnuia să-și pomenească faptele prin creștinescul prinos al lăcașurilor de închinare.

Această biserică, odinioară catolică, a fost cotropită apoi de calvini. Pe atunci erau încă în sat unguri, pe cari i-a măturat însă cu totul revoluția de la 1848. Acuma biserica din deal, cu globul în loc de cruce, nu mai are credincioși, și la dînsa vin numai din cînd în cînd, o dată pe lună, ungurii din Oieșde. Și aceștia însă sînt mai mult români după grai.

Poate că mîne legea noastră se va muta sus în clădirea Iancului-vodă. Pînă atunci noi avem numai o bisericuță de lemn, cea mai săracă ce se poate închipui, cu zugrăveala căzută și cu pămîntul gol, fără lespezi, cărămizi sau scînduri. Totuși această bisericuță golașă are o proprietate, cîrciuma. [...] Altă cîrciumă o ține un anume Popa Partenie — ciudată potrivire de nume : acolo vînd români.

Trăsura înaintează pe un drum cu totul pustiu, pe cînd pe cel mare se tot strecoară oaspeții tîrgului și publicul adunării pentru votul universal : țăranii cu sumane albastre și femeile legate la cap, cu catrințe sau cu cămășoaie largi peste cizmele înalte.

Satul vecin, cu o biată bisericuță umilă, văruită, e Cojărul. Căsuțele lui sînt stăpînite de o curte cu poarta veche și de o alta, nouă și frumoasă, tare închisă cu ziduri, care cuprinde pe „domnii" de astăzi. E un sat de iobagi scăpați din lanțuri.

Mai departe, acest drum lăturalnic, puțin cercetat, e străbătut de linia ferată care duce spre Blaj. Apucăm spre stînga ca să prindem drumul cel mare, și îndată, pe margenea lanurilor veștede de cucuruz, sîntem la Teiuș, sau, cum zice poporul pe aici : Tiuș.

Călătorii cu trenul, care străbat Ardealul în drumul dintre Europa apuseană și România, știu „Tövisul", stația de legătură între două linii ferate și temutul punct de îndelungată oprire pentru cei cari iau din greșeală trenul ce nu merge pînă la Predeal. Ei bine, *acesta* e Tövisul, satul românesc înstărit, cu case mari, frumoase pe stîlpi de cerdac, cu vii în curțile largi, cu muncă și mulțămire pretutindeni. Această „mare comună" e mai cu totul a noastră, în ciuda calvarului catolic din piață, a marii biserici calvine și a trufașei sinagoge ce se ascunde pe lîngă dînsa, în sfîrșit în ciuda gării, cu tot rostul ei de conductori și de hamali. Din vechi timpuri avem aici și o biserică de zid, dar nu acea biserică gotică din celalt capăt al satului, care se vădește de departe cu pereții ei goi, sprijiniți pe contraforturi ciudate.

Tot în sus, pe lîngă un rîuleț destul de larg, întrăm acuma, la stînga pieții, în valea lungă a viilor îmbielșugate. Satul Stremț, pe care de mult ungurii îl numesc Diod, e cel dintîi. Un sat cu „domni", cari sînt astăzi unguri cu stema nobiliară sculptată pe porți, români chiar; dar unul dintre cei dintîi „domni" n-a fost altul decît Radu-vodă de la Afumați, îndărătnicul luptător împotriva turcilor, care a fost dăruit cu acest domeniu de către regele unguresc pe care, ca pribeag, mersese să-l caute pînă la

Buda. Acuma şi alţi străini decît proprietarii de vii se sălăşluiesc aice, şi într-un colţ descopăr cu uimire un cimitir evreiesc care slujeşte şi Teiuşului [...] Cînd merg să văd biserica unde s-a închinat Radu-vodă, găsesc un fel de vilă cu obloanele verzi, ridicată, spune inscripţia, „din temelie", lîngă turnul cel vechi, dărîmat. [...]

Peste puţin ajungem în alt sat de vii multe, Geoagiul de Sus. Proprietarii sînt aici numai români bogaţi de pe la oraşe, şi unul dintre ei e domnul Vasile Bologa, directorul şcolii de fetiţe din Sibiiu şi fiu de sătean de aici. Geoagiul îşi are evreii săi (trei familii), şi unul dintre ei a fost birăul satului pînă ieri. Şi aici biserica ortodoxă e zugrăvită de evreul din Bălgrad [...]. Dar Geoagiul n-o are numai pe aceasta, ci încă două, şi biserica unită a fost chiar reşedinţa unor vlădici ai românilor din veacul al XVI-lea. Pînă să le vedem, petrec noaptea în casa învăţătorului Ciora, cumnatul domnului Bologa.

II. *LA MĂNĂSTIREA RÎMEŢILOR*

O nouă ploaie a prefăcut în tină toate drumurile satului de vii care se desfăşură cale de mai mulţi kilometri de-a lungul *văii* cu apele crescute. Prin ştioalme şi prin urîtul aluat cleios, în care nu s-au făcut încă urmele, mă sui la biserici.

Pînă mai dăunăzi, era în vîrful dealului o biserică ortodoxă din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, clădire cu pereţii tari şi zugrăvitura întreagă şi frumoasă. Fiindcă însă bolţile crăpate se aplecau a ruină, s-a rostit asupra ei osînda, şi în locu-i a fost înălţată altă biserică, a cării podoabă de căpetenie e întocmai, ca la Stremţ, opera evreului din Bălgrad, zugrav bisericesc al satelor noastre.

O a doua parohie ortodoxă se află departe în valea pietroasă, și iarăși te întîmpină fereștile cu obloane verzi, ca de la o vilegiatură. Această biserică e însă cu totul nouă.

„Mănăstirea" de la Geoagiu a fost zidită pe o culme ceva mai înaltă decît vechea biserică a ortodocșilor. Răzbați la dînsa numai peste un deal lutos, în care, pe o astfel de vreme, la fiece pas luneci și te înclei. Suișul supt soarele cald al zilei de duminecă, spre culesul viilor, e și mai obositor. Întîlnești mai întîi pereții negri, de bolovani îngrămădiți grosolan, ai unor chilii părăsite. Biserica stă încă lîngă aceste dărîmături : un turnuleț se ridică deasupra pereților împodobiți cu linii de zimți și cu ciubuce șerpuitoare ; fereștile, în cadre de același fel, se văd numai de o singură parte. Înuntru, stîlpi despart pronaosul de un naos întunecat, unde doi, trei țărani mormăie încetinel slujba dinaintea liturghiei, pe cînd preotul se înveșmîntă în altar cu odăjdii sărace.

Dar în pajiștea dinaintea ușii sînt rostogolite pietre vechi, dintre care una, cu înfloriturí săpate, poartă de o parte scutul cu trei dungi, iar de alta crucea cu două ramuri din coroana Ungariei. Acest capitel al unui stîlp sfărîmat a făcut parte, desigur, din vechea clădire, cu mult mai încăpătoare și mai frumoasă, care a fost dărîmată în anii 1760, pe vremea stîrpirii mănăstirilor românești în numele împăratului. Într-un astfel de lăcaș slujea un egumen căruia i se zicea vlădică și care hirotonisea preoții din Ardealul de Jos, un vlădică recunoscut de regii unguri după stăruințile domnilor români cari-și avuseră pe aici adăposturile pribegiei. Vlădicia lui s-a contopit însă pe vremea lui Mihai Viteazul cu Mitropolia nouă din Bălgradul apropiat, și biserica rămase în sama unor bieți călugări necărturari. Cînd hotărîrea împărătească îi goni din umedele lor cămăruțe de piatră, reparația stîngace a zidurilor bisericești dădu celor cîteva familii unite din sat locul în care puteau să asculte o dată pe săptămînă slujba dumnezeiască.

Pe cînd clopotul din turnuleț cheamă limbut, cu un glas supțirel, săteni în haine de sărbătoare suie dîmbul spre biserică, ținînd în mînă mănunchește de flori, între care se răsfață vîzdoaga galbenă. Femeile, cu catrințe roșii și legături lungi la cap, salută cu „să fiți sănătoși". Acești credincioși nu se țin însă toți de legea ortodoxă, ci mulți dintre ei fac parte din parohia cealaltă, din vale, unde nu s-a ținut însă slujba pe ziua de astăzi. Astfel ei merg, fără să stea pe gînduri, la preotul *celalt*, care se ține însă de altă ierarhie. „Unit" și „neunit" sau *nou* nu înseamnă deci mare lucru aice. Se zice însă că nu de mult între preoții neuniți ar fi fost mari învrăjbiri, care au împărțit și pe poporeni în două taberi înverșunate. Geoagenii ar fi oameni porniți, cu sîngele iute, și se arată lîngă rîu, după sălcii, locul unde nu demult s-ar fi pus capăt într-o noapte vieții răufăcătoare a unui cămătar. Acela strînsese banii săi în România, dar de un timp și sătenii de aici au deprins un drum mai greu, dar mai sigur, spre îmbogățirea răpede : al Americei.

Pe celalt țărm al rîului cu mersul pripit, pe care-l poți trece, tot așa de neplăcut, pe un bețigaș așternut sus deasupra lui, sau în cîrca unui sătean, ori, în sfîrșit, cu picioarele goale pe prund, merge drumul spre altă mănăstire bătrînă a noastră, cea din Rîmeți, „în rîpă". *Drum* e numai un fel de a vorbi, căci, ca să ajungi acolo, trebuie ca, timp de vreo trei ceasuri, să te furișezi pe după sălcii, să întri peste gardurile rupte în livezile oamenilor, în curțile morarilor și piuarilor, cari fac ca rîul să piseze zi și noapte la sumane, trebuie să urci un alt deal cleios, supt arșița soarelui tîrziu, să străbați lungi potece de pădure, între crengile prietenoase ale stejarilor tineri. Numai la capătul acestor rătăciri obositoare, te afli sus, spre culmi, avîndu-ți deasupra numai păreții cenușii ai stîncii goale, la dreapta, la stînga, înainte. Tocmai în valea, spre care te cobori prin pietriș, supt această întreită cunună sălba-

tecă, vechea mănăstioară vorbește despre un lung trecut de sărăcie și primejdie.

Chilii sfărîmate, din aceiași bolovani negri ca la Geoagiu, apoi un mare turn, strivitor pentru o bisericuță mică și umilă; deasupra, o căsuță de paznic, cu pereții de o grosime de cetate, căreia i se zice „baște" (bastion). Cantorul care stă acolo, cu un frate și două femei, se gătea tocmai să plece la bîlciul de la Aiud, cînd sosirăm la dînsul. Căsuța are două încăperi: cea cu hornul și odaia de locuit, cu laviță, clădării de lucruri de mînă și farfurii, străchinuțe, „tăiere" de tot felul atîrnate în cuie. E foarte curat. Tot așa de îngrijit e și portul celor de casă și al cîtorva vecini ce s-au adunat pentru calea împreună. Toți sînt oameni vioi și de toată omenia. Sînt așa de îndatoritori, încît îți place, din mînile lor, pînea neagră, brînza cu miros de lînă și nucile uscate pe care ți le pun înainte, cu tot felul de vorbe bune. Vin, „vinars" nu se pomenește pe aici; oamenii din parohia de vreo douăzeci de case mocănești a mănăstirii nu beau decît apa rece a izvoarelor muntelui.

La biserică se vede în frunte inscripția mai nouă, care mărturisește că întîia zugrăveală s-a făcut încă din 6987 (1479), supt bunul Craiul Matiaș, al cărui neam corvinesc a stăpînit aceste locuri. Numele de Rîmeți, care înseamnă în ungurește: ermiți, pustnici, ar dovedi că și mai demult a fost aici o mănăstire catolică. E deci cea mai veche mănăstire ardeleană încă în ființă, și Radu de la Afumați, din Stremț, a apucat-o cînd a luat în stăpînire moșia vecină. O piatră cu inscripția slavonă, zgîriată nedibaci, pomenește pe un călugăr din anii 1670, călugărul Simion care a lăsat „șase boi" la mănăstire. Mănăstirea peri peste un veac, de aceeași osîndă ca și cea din Geoagiu, și aflu pe o foaie de carte veche însemnarea tînguitoare a unui călugăr care dă ziua cînd s-a săvîrșit fapta „necredincioșilor". Din ruine sătenii își făcură, în sfîrșit, la 1809, biserica, zugrăvind pe pereții ei, la chinurile sfinților și

mncenicilor, ostaşi în veşmîntul ungurilor din veacul al XVIII-lea. Antimisele de pînză, pe care se face în altar sfînta jertfă, arată şi aici strînsa legătură cu noi, cei de peste munţi, pe care au avut-o toţi clericii şi cărturarii ardeleni, în toate locurile şi în toate timpurile : unul e de la mitropolitul muntean Teodosie, al lui Constantin Brîncoveanu, iar celalt de la arhipăstorul moldovenesc Gavriil Calimah. Se mai păstrează şi o frumoasă săpătură în metal, desigur din al XV-lea veac, desfăcută dintr-o carte sfîntă.

La crucea de lemn înfiptă lîngă poartă, sătenii noştri se despart ca să suie pe stîncă în calea spre Aiud. Iar noi, eu şi învăţătorul din Geoagiu, mai privim o dată priveliştea aspră şi tristă a celor trei munţi din fund, şi apucăm calea, tot aşa de grea, a întorsului.

Un sătean cu căruţa mă duce înapoi la Teiuş. A fost în România, ca băiat de prăvălie, a plecat de acolo la patrusprezece ani şi-i pare rău, iar acum e econom în satul său de naştere. Vorbeşte mult, ales, şi mă crede ardelean aşezat în ţară. Cu el nu te ureşti lesne şi, fiindcă în aceeaşi noapte merg mai departe spre Blaj, îi propun să mă ducă pînă acolo. Atîta frig vine însă din muntele nins, cu vîntul ce se înteţeşte tot mai mult, încît îmi pare rău de cuvîntul ce am spus. Omul însuşi mă dezleagă însă îndată ; pentru că n-a lăsat vorbă nevestei, întîi, pentru că nu s-a gătit de drum mai lung, apoi, şi în sfîrşit, pentru că n-are cu ce mă înveli pe mine într-o aşa de aspră noapte de 1-iu octombre.

Voi merge deci mai departe cu trăsura evreiască din Teiuş. În noaptea căzută răpede, „comuna mare“ e de o jale şi de o scîrbă care-ţi strîng sufletul. Nu-s felinare, şi jos băltăcăieşti în noroi. Hanul la care ne-am oprit pentru luarea altui vizitiu e mai mult o cîrciumă, şi de la altă cîrciumă vine, cu o putere pătimaşă, cîntecul unei

femei de la țară, care s-a îmbătat și hăulește doine deznădăjduite. La urmă, trăsura cea nouă apare, cu un singur cal ce-și sucește capul cu mîndrie și cu un biet băietan de secui, cu pălăria pleoștită și surtucul umflat, care pornește tăcut pe calea de întunerec. Cînd i se dezleagă limba, aflu că e plătit în rîs ca să mîne zi și noapte pe toate drumurile, dormind uneori — ca în noaptea aceasta — trei ceasuri, iar alte ori nici atîta. Neputînd fugi în America [...] i-i dor și lui de România.

CARTEA A XII-A

ŢINUTUL TÎRNAVELOR

I. *SPRE BLAJ*

De la o bucată de loc, trăsura cîrneşte la stînga, pe linia ferată ce duce tot la Blaj. Noaptea e cu totul pustie. Numai din cînd în cînd o mare flacără roşie, ce pare că umblă să aprindă adîncurile înalte, arată în filfîirea ei nebună, răpede, un tren ce lunecă. Acceleratul din Romînia zboară ca o săgeată cu toate fereştile aprinse. Trecem Murăşul pe un măreţ pod cu vamă, lîngă obişnuita cîrciumă, unde zac cară aşteptînd, apoi iarăşi ne înfundăm în întunerec.

Dealuri în dreapta ; în stînga, foarte departe, munţii hotarului, deslușindu-se în lumina lunii pline ce se iveşte în cearcăn, plînsă. Din loc în loc luceşte argintul mişcător al Tîrnavelor unite, ce călătoresc spre Murăş.

Tăind pe rînd dealuri mai joase, trecem prin două sate româneşti, în care mai ard cîteva lămpaşe, se mai întîlnesc flăcăi cîntînd prinşi de spate, ciobani în sarice, vecini cari sfătuiesc la gardurile de nuiele. Apoi înaintăm spre şirul învălurat al marilor dealuri din fund.

De pe vîrful lor se vede în acea mare lumină de taina apa de argint despicîndu-se în două şuviţe care pornesc pe drumuri deosebite, perind fiecare după alte dealuri :

Tîrnava Mică și Tîrnava Mare, ape singuratece, fără alt semn de viață pe maluri decît slaba lumină verde a vreunui brudariu. Trei mari focuri ard în fund, la vreo gară desigur. Un pod sună supt picioarele mîndrului cal care se mlădie și acum, după trei ceasuri, ca și la plecare, și trecem pe lîngă vameșul somnoros, învelit în țoale. Îndată sîntem în Blaj, spre care drumeții cu trenul se coboară din sus, la Kükülösszeg, lîngă unghiul unde se întîlnesc — acesta e și înțelesul cuvîntului unguresc — Tîrnavele.

II. *BLAJUL*

La început e un sat ca oricare altul, poate cu case mai bune și mai strînse. Cîteva familii de unguri, cari au și o biserică bună, și mulți români locuiesc în el. Suim în tină, printre îngrăditurile de lemn. Apoi iată o stradă de tîrgușor, largă, cu copaci de bulevard și locuințe mărunte. Din ea poți trece în ulicioare mai strîmte, unde la cutare clădire din colț se văd afișe albastre, de teatru, și o firmă de cafenea. Case cu mai multe rînduri se descopăr ici și colo. Apoi te afli deodată într-o piață neobișnuit de mare, fără pavagiu, fără lumină, împrejmuită cu un șir de gospodării orășenești bunicele, peste care se ridică palate școlare într-un stil simplu, solid și cam trist și o mare biserică făcută după cele apusene din veacul al XVIII-lea. Mai în lături e un castel, o curte boierească mare în care pînă tîrziu se mai văd lumini.

Un străin, rătăcit aice, n-ar înțelege nimic din toate aceste nepotriviri. E această întinsă așezare întunecoasă de la împreunarea Tîrnavelor argintii un sat sau un tîrgușor, și de ce tîrgușorul să aibă această înfățișare neobișnuită ?

Sat a fost aici, din vechi timpuri; satul lui Balász — Balászfalva — sau al lui Blaj, al lui Vlasie. În curtea aceea cu luminile au stat mult timp, lungi veacuri, domni unguri răi și dregători ai crailor ardeleni. Dar o mare parte din românimea țării se uni cu Biserica Romei și episcopia unită se putu răzima pe stat, pe noua cîrmuire împărătească a austriecilor, în nevoile și străduințele ei. I se dădură moșii, în locul celor luate înapoi de vodă-Brîncoveanu, pentru părăsirea legii vechi, dar i se luă reședința din Bălgrad, unde aceiași austrieci aduseseră alt episcop, „curat" catolic, pe „pișpecul" încărcat de onoruri. Biserica unită pribegi la Făgăraș. Apoi un gînd al Vlădicăi-mucenic, al învierșunatului luptător pentru drepturile românești, Inochentie Clain, îi căpătă prin schimb alte moșii mai potrivite, pe Tîrnave, și atunci el o și strămută, pe această nesigură episcopie a Făgărașului, aici, într-unul din satele domeniului, la Blaj. Biserica răsări, castelul fu prefăcut și îmbogățit, cea dintîi școală pentru preoți, cea dintîi școală mai înaltă pentru mireni își căpătară pe rînd sălașuri umile; o mănăstire a Sf. Treimi, alta a Bunei Vestiri cuprinseră în ele călugări învățați, dascăli de școală, dintre cari mai tîrziu, supt Vlădica Bob, răsări ceata aleasă a canonicilor. Episcopia se făcu mitropolie supt Șuluțiu, după acea zi mare din anul 1848 cînd pe acest cîmp din marginea Tîrnavelor iobăgimea românească de amîndouă legile, supt ochii amînduror episcopilor, înfrățiți o clipă, ceruse lui Dumnezeu să coboare din ceruri Libertatea asupra unui neam nenorocit. Și mai aproape-n sfîrșit, hărnicia mitropolitului Vancea așează școlile în aceste clădiri așa de mici și goale pentru puterea statului, așa de mari pentru nevoile și jertfele noastre.

Petrec noaptea la bunul și vechiul meu prieten, istoricul cel mai priceput al Ardealului, canonicul Augustin Bunea, colo în marginea acestei pieți pustii și negre, în șirul de căsuțe unde mulți ani de zile a licărit neîntrerupt

ca o veșnică stea a învățăturii românești ferestruica lui Timoteiu Cipariu.

La amiazi vizitez pe mitropolitul Mihályi, asupra căruia trec anii fără a slăbi vioiciunea mișcărilor și a privirilor, fără a-i lua acea frumuseță aristocratică a feței fine, supt calota viorie. Castelul unguresc din vremuri are o curte înverzită, o frumoasă grădină mare și trei rînduri de odăi fără nici un lux. Mitropolitul primește, prînzește și locuiește în cele din mijloc.

De la Blaj înainte sînt, pe dealuri și în vale, tot moșii ale bisericii unite, posesiuni ale mitropolitului însuși sau ale școlilor. Prietenul Bunea mă poartă prin ele. Pe dealul din dreapta se urmează, în dîri albe, lungi, sătucene : Petrifalăul, de unguri pe cari i-a adus „domnul" din vremuri, Iclodul, numai de români, și Sîncelul.

Satul din urmă are într-o biserică obișnuită picturi de Smigelschi, plătite din fondurile unei societăți de femei. Căsuțele se înșiră apoi pe întortochiate drumuri de tină. La capăt e via seminarului, și se lucrează tocmai la culegerea ei. Flăcăii dănțuiesc în buți, iar printre butuci desfac struguri femei și fete cu catrințele înfocate și mari legături de cap cu vîrfuri fluturîndu-li pe iile albe. La facerea nopții, se împart struguri fiecăruia și chipurile albe se pierd răpede, pe toate drumurile, peste care se cerne acum cenușa umbrelor.

Întrebuințez ziua ca să văd bisericile Blajului și acele școli de preoție și de învățătură a mirenilor, care, venind tocmai la ceasul lor, cînd se închideau izvoarele de lumină mai umilă ale mănăstirilor, au dus mai departe grija pentru cartea românească și, statornicind legături nouă cu cultura conștientă a Apusului, au deschis largi orizonturi cugetării neamului. Aici e pămîntul sfînt al Blajului, în locurile unde au scris cu sîngele inimii lor și au învățat pe alții cu toată căldura credinții ce stătea întrînșii acei înainte-mergători ai culturii naționale românești cari au

fost blîndul călugăr Samuil Clain, asprul muncitor fanatic Şincai şi cumintele alcătuitor de teorii Petru Maior. Aceşti trei oameni mari ai unui popor mic trăind în împrejurimile cele mai grele au plecat pe rînd din această reşedinţă episcopală unde ei nu puteau fi înţeleşi pe deplin, şi nici măcar îngăduiţi, cu întregimea firii lor, dar asupra Blajului fără recunoştinţă din timpurile vlădicăi Bob se întoarce totuşi o rază din marea lumină ce se înalţa necontenit deasupra mormîntului lor.

Biserica din piaţă era odată mult mai mică decît astăzi ; deasupra pereţilor înalţi se ridica un singur turn. Vlădica Leményi, din anii 1830—1840, e acela care a înădit faţada lată cu cele două turnuri. Din trecut i-au rămas numai puţine lucruri acestei zidiri care, de alminterea, n-are nici două sute de ani. Nu sînt odoare ale vechimii, nici cărţi rare, nici zugrăveli pe pereţii, care sînt mîzgăliţi provizoriu cu colori şterse. Inscripţia din faţă e nouă şi redactată în latineşte. Numai în boltă se văd picturi foarte bune, din timpurile întemeierii, şi ar fi un mare păcat ca ele să fie înlocuite, pentru cine ştie ce motive de moralitate fricoasă. Iar catapiteasma e desigur cea mai impunătoare prin întindere şi bogăţie din toată românimea ; de sus pînă jos o singură desfăşurare de săpături aurite, a căror strălucire e umbrită delicat de vreme. Icoanele prinse în acest măreţ cadru poartă iscălitura unui zugrav sîrb de la Arad, din anii 1760, dar nu e nici o îndoială că acesta n-a fost şi sculptorul ce a dat bisericii blăjene podoaba ei de căpetenie.

Lîngă biserică, la dreapta, era mănăstirea cea mare a Sfintei Treimi. Şi astăzi te plimbi încă prin coridoarele ei boltite, fără mult aer şi lumină, în care se deschid uşi de chilie. Dar, afară de un singur basilitan, vechii monahi ai rugăciunii necontenite s-au dus, şi în alt fel se face astăzi în mănăstirea Blajului închinarea către Dumnezeul luminii. Gimnaziul ce s-a dezvoltat din învăţămîntul călugărilor de odinioară a luat în stăpînire odăile celor două

rînduri ale clădirii, şi pentru el s-a alipit şi o aripă nouă, zidită supt mitropolitul Ioan Vancea. O grădină botanică mărişoară îşi întinde copacii deşi spre acel ţărm al Tîrnavelor unde o cruce, oropsită de cîrmuirea străină, arată şi astăzi loçul unde miile ţărănimii noastre s-au strîns în acea zi de mai a lui 1848, pentru a primi solia de libertate şi chemare la lupta prin care ea se întăreşte şi rămîne. Este şi un mic muzeu şi o bibliotecă destul de bună.

În faţă, aceiaşi copii puternici, cuviincioşi şi harnici ai satelor noastre au un internat, ţinut cu o deosebită îngrijire. Şi el e o zidire nouă, deşi tocmai prin acele locuri au făcut şcoală pentru mireni vechii apostoli ai culturii blăjene. În acelaşi şir se află preparandia de învăţători şi şcoala „normală" sau primară a băieţilor.

La stînga catedralei, vine la rînd seminarul, în care intră tineri cari au făcut gimnaziul întreg şi au dat examenul de „maturitate", asemenea cu bacalaureatul nostru. Ei au odăi curate, bune săli de studii şi o frumoasă grădină de primblare, unde cutare frasin bătrîn aminteşte pregătirile, în convorbiri aprinse, de tineri visători, a întîmplărilor de la 1848. Crescuţi în respectul unui trecut cultural care a fost mare, însufleţiţi de amintirile înălţătoare pe care le deşteaptă aici orice unghi, amintind de oameni săraci şi prigoniţi cari au cheltuit toate puterile lor pentru trezirea şi înaintarea unui biet popor despreţuit, teologii aceştia nu pot fi decît nişte adevăraţi rivnitori ai neamului lor, nişte închinători călduroşi ai idealelor româneşti şi nişte cetitori plini de înţelegere şi de iubire ai scrisului nostru. Ce inimi bune şi cinstite bat supt lungile reverende negre ale viitorilor preoţi de sate, aici ca şi dincolo, la fraţii lor de altă confesiune din Sibiiu! Numai de nu i-ar cuceri pe încetul, coborîndu-i spre o bărbăţie luptătoare pentru agonisită şi spre o nevrednică bătrîneţă închinată plăcerilor lumii mediul, de multe ori foarte trist, în care vor fi chemaţi să lucreze, sfaturile reale şi îndemnurile spre rătăcire pe care le vor afla de

atîtea ori și în atîtea locuri ! Cum sînt astăzi, ei nu pot fi însă decît o binefacere pentru frații lor săteni, către cari vin cu o misiune creștinească și cu o misiune națională.

Tot pe timpurile lui Vancea s-a întemeiat și institutul de fete de lîngă seminar. El n-are nici pe departe instalația celui din Sibiiu, dar nimeni nu poate tăgădui marea bunăvoință ce domnește și aici, multa străduință ce se cheltuiește zilnic, în cele mai grele împrejurări, pentru a da românimii din Ardeal femei luminate și de oarecare distincție.

Palatul mitropolitului s-a format, prin cîrpeli, înnădiri și prefaceri, dintr-un castel sau „coștei" de vînătoare înălțat puțin timp după 1500 și care a fost și adăpostul unora din principii ardeleni veniți în călătoriile lor de cercetare și petrecere pînă aici. Se mai vede încă inscripția latină care pomenește această obîrșie străină. Astăzi, fără nici un lux, el dă o locuință cuviincioasă mitropolitului unit. În rîndul de sus, el are și o capelă particulară, și într-una din odăile de lîngă dînsa se înșiră pe pereți chipurile arhiereilor uniți, între cari deosebești energia întunecată a lui Ioan Inochentie Clain, luptătorul pentru drepturile neamului, cuviosia stoarsă a lui Petru Pavel Aaron, întemeietorul școlilor, frumusețea cam șireată a lui Atanasie Rednic și greutatea fără expresie a bogatului Bob cu păstoria lungă, supt care fruntașii literaturii românești și-au luat toiagul în mînă și au părăsit, cu vorbe aspre, acest Blaj în care nu mai era loc pentru dînșii. Un Șuluțiu cu liniile fine stă lîngă chipul de tinerețe, cu mitra scumpă peste fața rasă, săpată de hotărîre, a lui Vancea.

În curtea castelului birourile și arhiva sînt așezate în încăperile fostei mănăstioare a Bunei Vestiri, o ctitorie a vlădicăi Aaron. Aici și-a așezat el seminarul, și aici a început să lucreze iarăși tipografia episcopală, oprită încă de supt înaintașul lui Aaron, Atanasie.

Bisericuța de alături, cu turnul alb, care se vede de departe, a fost întîi un lăcaș de închinare al calvinilor din

castel. Odată cu acesta, ea şi-a schimbat rostul. Astăzi în cuprinsul ei îngust se văd icoane de catapiteasmă lucrate frumos, pe la 1760, de un zugrav craiovean, şi un chip al Maicii Domnului, adus de la mănăstirea dărîmată a Prislopului. Supt lespezi se deschide cripta în care zac rămăşiţile episcopilor Bisericii Blajului, pînă la mitropoliţii ultimelor timpuri. [1]

„Parohia" are, în sfîrşit, o altă biserică, tot aşa de micuţă, cu o catapiteasmă bună, împodobită cu zugrăveli din anii 1770. Cea mai mare podoabă pentru dînsa sînt însă mormintele ce o încunjură şi între care se deosebesc al lui Timoteiu Cipariu şi al lui Şuluţiu mitropolitul.

Dacă adaugi o şcoală fröbeliană şi o casină, un medic al reşedinţii şi un avocat, ai înfăţişarea întregii vieţi româneşti a locului neobişnuit şi în atîtea privinţi scump nouă care e Blajul.

III. *ÎMPREJURIMILE BLAJULUI*

Încă odată iau, cu părintele Bunea, drumul prin valea Tîrnavei Mici, pe lîngă dealurile ce înfăţişează pe rînd acele dîre albe de case care încep cu Petrifalăul. Dincolo de Pănadea lui Cipariu, se ivesc pe acea costişă bogată în lanuri, iar altă dată şi în vii, Sîn-Miclăuşul lui Bethlen şi Bia, apoi Căpîlna. În cel dintîi sat era odată o reşedinţă de protopop român, şi pînă astăzi locuitorii sînt numai români. Sîn-Miclăuşul s-a ţinut de patrimoniul marii familii ungureşti Bethlen, care a dat Ardealului doi povestitori ai întîmplărilor sale şi un principe, cu visuri înalte şi faimă mare, pe Gavril. Mormintele acelui neam care a

[1] S-au făcut mari schimbări de atunci (1939) (n. a.).

stăpînit aici se văd pe deal, în margenea brazdei negre de colo. Dar „iosagul", moșia, s-a împărțit în două bucăți, care au întrat deopotrivă în mîni străine. Casa cea mare din față, cu două rînduri de ferești, a fost făcută de vestitul baron de Bruckenthal, care și-a lăsat cumpărătura bisericii săsești; acolo șede arendașul armean al acestei biserici. Iar partea de către Pănade o are, nu demult, biserica noastră din Blaj, și, astfel, printr-o derîdere a timpurilor răzbunătoare, românii stăpînesc astăzi locurile unde ai lor au fost priviți multă vreme ca robii fără nici un fel de drepturi ai pămîntului domnesc. În sat sînt foarte puțini români, cărora numai acuma administrația de neamul lor li-a dat loc de biserică și de școală, dar ungurii de acolo, dintre cari întîlnim pe cîțiva cu carăle, de vale, vorbesc românește întocmai ca ai noștri. În port chiar, ei samănă foarte bine cu aceștia, și numai cunoscătorii îi pot deosebi prin înfloriturile de la gîtul cămeșii, scurtimea poalelor acesteia și prin cîte un alt amănunt fără însemnătate.

În celelalte sate de pe acest mal mai înalt al Tîrnavei locuiesc numai și numai români, în case mai sărăcăcioase, acoperite mai ales cu stuf, înverzit deseori de catifeaua, cu răsfrîngerea adîncă, a mușchiului bătrîn. Dincoace, pe unde merge drumul, avem, după Sîncel, unde, în curtea școlii, copiii s-au prins să joace hora, în așteptarea învățătorilor, Spinul și Șona. Cel dintîi e românesc, alcătuit de sărăcimea și argățimea sașilor din cel de-al doilea, de unde totuși, cu toată cedarea unui nou hotar, țăranii noștri n-au putut fi goniți cu totul și pentru totdeauna. Deosebirea între cele două așezări bate la ochi mai mult decît orice altă deosebire între locuințile sașilor și ale românilor : la iobagii și slugile de demult tot căscioare povîrnite și buhoase, aruncate cum se întîmplă ; la „domnii" trecutului, cari au rămas bogații de astăzi, se întind într-un rînd desăvîrșit marile ziduri de piatră, acoperite cu țigle roșii.

Săseşti mai sînt, tot în acest unghi din marginea Tîrnavelor, alte două sate : Bălcaciul, mai departe la dreapta, după dealuri, şi Jidveiul. Cel dintîi are numai cîţiva români, cari formează aceeaşi parohie cu cei din Şona (Schönau) ; celalt, foarte bine închegat, pare să fi înlocuit vreun cătun de români, căci numele lui aminteşte pe jidovii, adecă pe uriaşii de demult, în sama cărora se pun în românime toate vechile zidiri puternice ; ungurii şi saşii îi zic Jidve, Zsidve.

Şi aici linia ferată merge de-a lungul Tîrnavei întortochiate. O trecem pe podul de lemn unde vama obişnuită o ia un sas care vorbeşte fără greş limba noastră. Acum trăsura străbate o mare luncă verde, prin bielşugul de păşune al căreia s-au răzleţit cirezile albe ale tuturor satelor şi „domnilor" de pămînt din vecinătate. La capătul ei sîntem în sătucelul Sîntă-Măria, unde stau amestecaţi unguri şi români, cari, aceştia, au şi o bisericuţă, fără paroh de cîtva timp.

De la Sîntă-Măria se vede foarte bine în faţă, supt dealuri, pe o mică înălţime ce se ridică deasupra Tîrnavei desfăşurate în inele de argint, satul Cetăţii de Baltă, pe care prin traducere ungurii o numesc Küküllövár („Cetatea Tîrnavei"), iar saşii, prin stîlcire, Kokkelburg.

Numele acesta-i vine de la o cetate veche, de mult părăsită în mijlocul unui sat de români săraci, atunci cînd ea a fost dăruită lui Ştefan cel Mare al Moldovei de către Matiaş Corvinul însuşi, care nu putea să şi-l facă prieten fără de o asemenea jertfă. Dregătorii moldoveni, cei doi pîrcălabi, se aşezară deci între aceste ziduri, drese cu îngrijire şi pregătite pentru orice întîmplare. Cetatea trebuie să fi fost asemenea cu cele din Neamţ, din Suceava sau din Basarabia ; un mare adăpost de ostaşi între patru turnuri groase sau bastioane. „Balta", apa lină, înceată, foarte deseori revărsată pînă departe, a Tîrnavei Mici cu malurile de lut joase şi insulele de buruieni şi copaci o încunjura din toate părţile. Aşa au ţinut-o

Ştefan, cei doi urmaşi ai lui şi în sfîrşit neastîmpăratul său fiu, Petru Rareş, care mulţi ani de zile a tulburat Ardealul de la ún capăt la altul, de la Bistriţa pînă la Braşov, întrebuinţînd toate prilejurile şi toate mijloacele unei politice de dibăcie.

Dar după dînsul Moldova se apleacă încet spre ruină. Peste vreo zece ani numai, Alexandru Lăpuşneanu trebui să primească raderea cetăţii, de mult ocupate de unguri, pentru a păstra măcar moşia. Zidurile fură date la pămînt, şi multă vreme sătenii culeseră din ele piatră pentru locuinţile lor, aşa încît o mică înălţătură a pămîntului, la vreo sută de paşi în dreapta gării, arată numai unde au stat timp de trei sferturi de veac apărătorii steagului moldovenesc în mijlocul ţărănimii româneşti din Ardeal.

Petru-vodă desigur trebuie să fi fost şi întemeietorul unei frumoase biserici de piatră, care şi-a avut pe urmă alte suferinţi. Şi astăzi se vede pe marginea dîlmului, din care necontenit se scurg prin lutul sfărîmicios vechi oase ce se tîrăsc prin noroi sau sînt cronţănite de porci, clădirea trainică, făcută după datinile arhitecturii moldoveneşti. Faţada se sprijină pe două contraforturi ; pe laturi aleargă altele, în număr de şase, pînă la altarul pentagonal ; între ele se deschid ferești cu înflorite cadre de piatră săpată în stil gotic ; o mare uşă gotică, tot astfel împodobită, dă întrarea prin laturea din dreapta. Înăuntru, stîlpi despart pronaosul de un larg naos.

Calvinii hrăpiră această clădire îndată după peirea cetăţii, cu toate că o carte bisericească de pe la 1550 s-a mai aflat rătăcită printre ale bisericilor noastre de astăzi. Încă din 1585, cînd moldovenii nu mai aveau nici moşia, se îngropa în altarul părăsit o „doamnă" din partea locului. Alta, Sofia Meinhard, îşi are mormîntul de piatră, cu chipul săpat al adormitei, în stînga naosului. Rămăşiţele-i înfăşurate în stofe scumpe s-au aflat, cu altele multe, la reparaţia din 1895—1896. Şi în cursul aceloraşi lucrări au ieşit la iveală zugrăveli româneşti ale

sfinților, un Petru și Pavel la ușa din stînga, supt data de 1526, un Hristos pe cruce în partea de către turn — destăinuiri neplăcute pe care amîndoi preoții români le-au văzut, dar pe care ungurii s-au grăbit să le radă fără întîrziere. Astăzi biserica are un turn prost cu cerdac de lemn, în locul celui ce va fi fost deasupra naosului, un acoperemînt de țigle care se coboară peste altarul ce fusese dărîmat sus, și magazii de producte, de cînepă, și morminte părăsite, și praf nemilostiv în acel vechi altar, de taină al slujbei noastre.

Ne poartă pe acolo o femeie care vorbește limba noastră ca o româncă. [...] Totuși, pe lîngă cei vreo 2 000 de români, sînt și cîteva sute de unguri. „Știu românește ungurii ?“ întrebai pe unul din conducătorii mei. „*Ungurește* nu știu, domnule.“ Nu numai în căsuțele de vergi și stuf de la margene, dar și în trainicile clădiri de piatră acoperite cu țiglă din ulițile de mijloc se vorbește limba noastră, și de unguri, și de evrei. Avem două biserici mari : una a uniților, mai puțini, și cealaltă a ortodocșilor, amîndouă cam din același timp, ridicate în locul unor vechi șuri de lemn putred. Școala confesională, pentru amîndouă legile, ține piept școlii de stat și contribuie la asigurarea viitorului, care e al nostru.

Totuși un reprezintant al rasei stăpînitoare, un german maghiarizat, contele Haller, stăpînește aici pămîntul. El a cumpărat de la Bethlenești, plecați și de aice, marele lor castel de pe deal, făcut în stilul vechilor cetăți, de contele Nicolae, un înalt dregător al Ardealului împărătesc, la 1769.

Odată, în vîrful multelor scări de lemn era reședința comitatului, și românii își amintesc cu mîndrie că acolo au stat în fruntea trebilor de-ai lor, ca Ioan Pușcariu de la Bran și Iosif Șuluțiu, care e astăzi președintele Asociației. Dar de mult timp reședința s-a strămutat la Dicio-Sînmărtin, în sus spre Mureș, sat mare de secui, cari l-au

numit după „strălucitul" sfînt național al lor. Acolo sînt astăzi mulți evrei, și „domnii" unguri de prin împrejurimi vin să-și dea timpul și averea în cărți. Românii au totuși un protopop unit, și unul din fiii tîrgușorului cu numele foarte străin a fost Petru Maior însuși.

Pe drumul în preajma căruia zburătăcesc din aripioarele galbene graurii beți de struguri, ne întoarcem spre Blaj, care ni se desfășoară din vîrful dealului din urmă, cu multele case ce se întind pînă-n cîmpul Tîrnavelor, stăpînite de biserica Mitropoliei. Mai departe peste apă, satele Vezea și Ciufudul adaugă petele lor albe.

IV. *PE TÎRNAVE: DE LA BLAJ LA SIGHIȘOARA*

Aș fi vrut să fac două drumuri. Unul — o cale de un ceas și jumătate — la Cergău, satul de schei luterani cărora li se predică românește în slujba la care vin îmbrăcați românește, adăugindu-se numai la urmă un *Tatăl nostru* slavon, în limba „părinților" lor. Nici într-un chip nu pot crede că ei ar fi toți bulgari, aduși și seduși de sași, căci aceasta ar fi împotriva oricării logice și nu se poate sprijini pe nici o dovadă istorică. Dar în această ploaie de octombre pînă la Cergău e tină...

Iarăși mă gîndeam să merg, prin cele două Șeice săsești, la Buia, unde Mihai Viteazul însuși și-a avut moșia și s-ar mai vedea încă urme de zugrăveală bizantină pe o veche șură părăsită care a fost biserică. Dar lumea de acolo are de lucru cu viile și nu mă poate ajuta a face acest drum.

Apuc deci cu trenul calea spre Mediaș, Ibașfalău și Sighișoara. În dimineața nehotărîtă, Blajul își ține tîrgul. Încă de cu seară au venit mărgineni cu carăle, aducînd

briie și cîte alte mărunțișuri trebuie pentru îmbrăcămintea și gospodăria țăranului. Am văzut lumina arzînd la covergile lor, într-un colț al pieții negre. Acești negustori iefteni de multe lucruri sînt mărgineni din cei săraci ; bogații, tot mai mulți, cu Iosof, un Herta și alții, țin în arendă moșiile mitropoliei blăjene. Tîrgul e așa de cercetat, încît abia poate răzbate printr-însul trăsura care mă duce la gară. Boii mari, frumoși, albi, din vechea rasă sarmatică, se încurcă în coarnele lungi ; valuri de mulțime se poartă în lunecări încete peste tot cuprinsul pieții, care se pare prefăcută, înveselită și îmbogățită. Catrințele de tot felul, în colorile cărora biruie roșul aprins, fac ca o pajiște de flori.

La gară, în capul satului, numai străini : evreice gătite și vărsite ca regina Iezebel, sași lungi, molii, în cîte o teacă de pardesiu nou-nouț, prunci de sas cu colorile germane pe o șapcă tăiată ca a ostașilor din imperiu. Căci aici în Blaj sînt iarăși între dînșii, în laturea unde ei, desfăcuți de românime, se razimă pe marea mulțime săracă a secuilor din munte, revărsați pînă la Mureș, unde au Mureș-Oșorheiul, și pînă la Tîrnave, în preajma Sighișoarei.

Linia ferată urmează cursul Tîrnavei Mari, pe care o taie de cîteva ori pentru ușurință. E un frumos ținut roditor, mărginit de dealuri ce se apleacă lin. Îl locuiesc români amestecați mai ales cu sașii, și iarăși vezi pe dealul stăpînitor, deasupra coperemintelor de țigle și de stuf, vechile ziduri ale bisericii-castel, păstrătoare de averi și apărătoare de oameni, care, sprijinită pe cîrjele contraforturilor, înalță vîrful ascuțit al turnului. Cea dintîi stație poartă însemnarea Hosszuaszó; românii îi zic Hususău [...]. Tot așa și la Micăsasa, care se desfășură de cealaltă parte, foarte frumos, cu o înfățișare de vechime înaintată. Din jos un rîu vine să se piardă în apele liniștite ale Tîrnavei. Trenul se oprește îndelung la locul unde un turn vechi cu

vîrful roşu şi unul nou, alb se privesc pe deasupra apei. Acolo e Copşa Mică, de unde se desface linia către Sibiiu. Peste puţin eşti la Mediaş, care se vesteşte prin cîteva fabrici şi prin înalta suliţă a vechii biserici care ţîşneşte din mijlocul coperişurilor bătrîne ale pieţei.

A. MEDIAŞUL

Oraşul e destul de mic. La gară aşteaptă însă omnibuzuri de otele, trăsuri de „domni" şi o singură birjă, cu un vizitiu ungur, care, în loc să mă ducă la protopopul român ortodox, mă bagă în casa unui doctor sas „*universae medicinae*".

Eşti îndată în piaţă, care e de o mărime şi de o frumuseţă deosebită. De două părţi o încunjură case de modă nouă, dar, de celelalte două, acoperişurile de ţiglă veche se înalţă în mai multe şiruri. Deasupra lor răsar puternic două vîrfuri de bastioane, şi încă mai sus turnul verde al bisericii predomneşte toate. Aici e nodul de clădiri istorice al cetăţii săseşti, o amintire şi un îndemn veşnic pentru urmaşii de astăzi ai vechilor „Bürgeri".

Pînă mai încoace, piaţa şi stradele strîmte cu casele de părete gros erau încunjurate de un înalt zid de cărămidă, întrerupt de bastioane puternice. Acest simbol al privilegiilor a fost însă sfărîmat, nu atîta de avîntul nou al cetăţii, cît de năvala supuşilor din suburbii, cari nu mai puteau fi ţinuţi la o parte. Astăzi numai ici şi colo se vede cîte o zdreanţă roşie a dărîmăturilor, şi turnuri, porţi singuratece nu mai apără şi nu mai închid nimic. Am văzut şi eu ce harnic se lucrează la prăbuşirea şi înlăturarea trecutului de piatră.

Saşii au aici un gimnaziu, a cărui disciplină e mult lăudată ; o clădire pompoasă din margene se dovedeşte a fi

numai casa de gimnastică a școlarilor. Dar numărul populației săsești a scăzut la vreo 3.500.

Aici poate să fi fost de la început un sat românesc, căci Mediasch nu înseamnă nimic în săsește, precum nici Medgyes n-are nici un înțeles bun în ungurește, pe cînd cu o obîrșie românească el ar veni de la Meadia, Media, nume ce se întîmpină, cum se știe, și aiurea. Ar fi deci tot așa ca și cu Brașovul, Sibiiul, Sebeșul, întemeiate ca cetăți săsești peste desființarea, înlăturarea unor vechi sate de români.

Cetatea Mediașului a fost în legături destul de slabe cu alții din ai noștri decît locuitorii domeniului de supt ascultarea ei. Dar odată Petru Rareș, Petru-vodă cel cu dregătorii așezați în Cetatea de Baltă, a venit aici, cu oastea sa moldovenească, amestecîndu-se hotărîtor în luptele pentru stăpînirea Ardealului. Ludovic Gritti, copil din flori al unui doge venețian și bunul prieten al atîtor turci mari din Constantinopol, visa pentru sine coroana Ungariei și tronuri românești pentru copiii săi. Rareș, venit spre a se uni cu oastea sultanului, momi cu vorbe pe acest rîvnitor de măriri, îl prinse în mîna sa și-l dădu unor dușmani cari nu erau să-l ierte. Odraslele veneția-nului intrară în robia moldovenească pentru a nu mai ieși niciodată la lumina zilei. Și, cînd mergi astăzi supt acele ziduri de cărămidă care se farmă și se desfac, simți un fior de mîndrie românească gîndindu-te că aici unde ai tăi au robit și au suferit atîta, aici de unde se vede „dealul furcilor", menit mai ales bietei noastre țărănimi, pe care nevoile o îndreptau spre fapta rea, eă pînă și aici a trecut, cu șaizeci de ani înainte de cucerirea lui Mihai Viteazul, ca năvălitor îndrăzneț, în fruntea unor oști temute, încă un domn român călărind sumeț pe drumurile mari ale Ardealului nostru.

În acea margene care se cheamă și aici, ca și la Sibiiu și Bălgrad, maierii, românii, veniți de prin satele vecine,

îşi avură foarte de demult biserici de lemn. Uniţii îşi putură face din piatră cei dintîi, la 1826, o frumoasă şi încăpătoare clădire. Rîndul ortodocşilor a venit mai tîrziu, abia în zilele noastre, prin 1860. Nici unii, nici alţii nu erau încă primiţi în cuprinsul de privilegii al zidurilor.

Astăzi însă nu mai e aşa. Ai noştri, cari au trecut de mult de mie şi pot fi chiar vreo 2.300, au „rupt zidurile" şi au întrat în cetate. Acolo stă unul din cei doi protopopi şi avocaţii, cari sînt în număr de patru. Cele două căpetenii bisericeşti trăiesc bine laolaltă, şi puterile nu se pierd în mici rivalităţi confesionale. Înaintarea se face şi aici, încet, dar sigur.

B. IBAŞFALĂU [DUMBRĂVENI]

De la otelul „Traube", căruia ai noştri îi zic „Strugure", iau o trăsură spre Ibaşfalău. Firește, iarăşi am pe capră un secui, plin de toată bunăvoinţa, dar prost cunoscător al locurilor şi abia în stare să mîrîie cîteva vorbe româneşti. Va fi deci iarăşi un drum tăcut, fără lămuriri asupra celor ce se văd în cursul lui.

Şi la Mediaş a fost tîrg în această zi de joi, şi din maidanele pline de tină frămîntată cu paie se întorc spre satele de aproape şi mai de departe vînzătorii şi cumpărătorii. Cîţiva ţigani, foarte mulţi români, pe jos şi în cară, şi, de la o vreme mai ales, destui saşi, cari rumegă adormiţi cine ştie ce socoteli şi planuri în căruţele lor trase de cai.

Calea e de o mare frumuseţă fericită. Dealuri mari de amîndouă părţile nu alcătuiesc şiruri impunătoare, ci se rup în movile rotunde, în căpăţîni ţuguiate, în şire ascuţite. Jos, ele se tivesc cu cîte un petec de vie sau cu mi-

rişti şi cucuruze uscate ; sus, aleargă o bucată de vreme pădurea. În stînga, Tîrnava Mare lunecă între sălcii, mai mult nevăzută. Soarele care se luptă lesne cu nouraşi albi, scămoşaţi pe tot cerul, înveseleşte această privelişte felurită şi vioaie ca puţine altele.

De la un timp se deslueşte în faţă un castel vechi, înalt, în mijlocul greoaielor platoşe roşii de ţiglă care deosebesc casele săseşti. Biserica-cetate e în adevăr, şi de aproape, vrednică de luare-aminte. Vizitiul, întrebat, îngînă un nume unguresc, pe care nu-l înţeleg. De la nişte flăcăi unguri şi români cari se îngrijesc de nişte buţi pline, în acest timp de cules al viilor, aflu că sînt în Bratei, pe care saşii îl numesc Pretai.

Superintendentul săsesc a stat mult timp prin aceste părţi, la Ghertan (Birthalm), şi de aceea s-au şi păstrat aşa de bine vechile ziduri. Satul mi se pare, în mijlocul său, mai puţin amestecat cu români decît cele mai multe din ale saşilor. El se păstrează deci bine pentru dînşii şi are o înfăţişare înfloritoare. Tot case mari trăinice, purtînd în triunghiul de sus anul zidirii sau al refacerii *(„renowiert")*, numele proprietarului, sentinţele obişnuite şi podoaba de linii în lung, de frunze de trifoi şi de struguri, toate văpsite foarte tare. Supt streşine atîrnă ca brîie de aur ştiuleţii, „tuleiele" porumbului strîns de curînd.

Tot aşa pare şi Şaroşul, unde la 1848 ungurii revoluţionari au fost bătuţi rău de ostaşii împărăteşti, ajutaţi şi de români. I se zicea de dînşii pe atuncea şi „Şaroşul unguresc", dar astăzi pe lîngă unguri şi saşi se află şi mulţi dintre ai noştri, cari au şi două biserici.

Alt sat nu se mai străbate, şi cea mai apropiată aşezare e deci Ibaşfalăul. De demult era numai unul din satele lui Apaffy craiul, ca şi Blajul : pe atunci el se chema pentru ungurii din el Ebesfalva, „satul cu cini", şi din

acest nume românii, cari li se tot înmulţeau în coastă, au făcut pe acela, destul de urît, de Ibaşfalău. Supt austrieci însă, guvernul a voit să înalţe satul de pe Tîrnavă la o mai mare însemnătate, chemînd în el pe armenii veniţi din Moldova, cari trecuseră la Unirea cu Roma. Ei au zidit o mare biserică şi lîngă ea s-a întemeiat un gimnaziu; acesta e unguresc şi ritul armenesc abia se mai ţine în samă la biserică; armenii aproape nu-şi mai ştiu limba. Iar tîrgusorul, botezat pompos, cu acest prilej şi după o rea tălmăcire a numelui vechi, Elisabethstadt, a rămas un sat mare cu o piaţă de clădiri orăşeneşti — un fel de Blaj fără viaţa şi caracterul naţional din acesta.

Ibaşfalăul-Elisabethstadt se vede de departe prin turnurile bisericii armeneşti, prin clădirea cu trei rînduri a gimnaziului şi prin vechiul castel apaffian de lîngă dînsul. Tîrnava se trece pe un pod de lemn, şi de celalt capăt cei cu trăsuri au să dea o vamă a podului însuşi şi o alta pentru pavagiu, pentru „floaşter", spune românul care aşteaptă acolo. Printre case ca ale Şaroşului şi Brateiului, ajungi îndată în piaţă. E mare şi pavată; biserica samănă cu cea din Blaj, decît care e însă ceva mai încăpătoare şi are o faţadă mai bună. Castelul apaffian se ascunde într-o grădină umbroasă, care cuprinde şi turnul ce slujeşte de închisoare preventivă, căci în castelul însuşi a fost aşezat un tribunal. Gimnaziul pare tăcut şi mort, cu cele trei linii de ferești ce încunjură păreţii goi.

Români sînt vreo mie în Ibaşfalău, faţă de îndoit mai mulţi străini. Sînt tot oameni săraci, la cari se alipesc ţiganii, încă mai despoiaţi. Aceştia din urmă se ţin de biserica unită, care-şi are o clădire frumoasă, în vecinătatea bisericii calvineşti, cu care se întrece din turn. Ibaşfalăul e şi reşedinţa unui protopop greco-catolic. Ortodocşii şi-au căpătat mai de curînd o căsuţă de închinare, fără turn. Cea mai veche biserică a noastră a fost însă la cimitirul de astăzi, şi acolo slujea între păreţi de

lemn de la 1730 popa Pătru, al cărui nume e pomenit în cărțile bisericești ce se mai păstrează încă la uniți.

Între înlesnirile orășenești ce se pot afla în acest Elisabethstadt sau pe ungurește Erszébetváros e și o cupea în toată forma, ba încă una cu trei cai. Am tocmit-o pînă la Sighișoara, și călătoria cu acest aparat mă face două ceasuri întregi uimirea țărănimii de toate limbile, din sate și de pe drumuri. Pare că ar fi plecat din Ibașfalăul său însuși vlădica armenilor supuși Papei.

Drumul trece înapoi cursul lat și lin al Tîrnavei Mari, care merge în sus, îngustîndu-se. În satul care poartă pe tăbliță din capăt numele unguresc de Holdvilàg, românii s-au așezat de mult, prefăcîndu-l [...] în Hoghilag [...]: supt această formă l-am aflat într-o notiță din 1732 pe una din cărțile de la Ibașfalău, mulțămită „finului Andrei, ficiorul lui Comșe și soției sale Petcăi", cari au ajutat cu zece „florinți ungurești" la cumpărarea ei.

După un lung drum printre dealuri tot mai încurcate și mai bine acoperite cu păduri, străbatem satul „Dános", care e Daneșul nostru, mai mult românesc. Aici se vede lesne cît de mult am înaintat. După șirurile caselor săsești cu podoabele de tencuială obișnuită se văd alte locuințe în aceeași uliță de căpetenie, tot așa de mari și de bune, cu zidul lor de piatră și acoperișul lor de țigle nouă, dar care poartă într-o firidă a triunghiului de sus crucea noastră, cu o singură ramură în lat sau cu două, văpsită în toate chipurile și purtînd la mijloc o aureolă de altă coloare. Astfel de gospodării triumfătoare, care merg pînă departe, și le fac cei ce lucrează în America, de unde trimet bani necontenit, sau se întorc ei înșiși pe la neveste, aducînd o însemnată agonisită, ce-i pune într-un rînd cu sașii. Iar lîngă aceste case-model, la care se lucrează și acum, vechea viață a sătenilor noștri se vede în acele nenorocite adăposturi acoperite cu mițe de stuh care măr-

genesc stradele înguste și întortochiate ce suie la deal, spre biserică.

După Daneș, dincolo de un deal înalt și greu, te afli pe buza de sus a unui circ prins din toate părțile de înălțimi învălmășite, sămănate cu copaci răzleți sau îmbrăcate cu pădure. La capătul unei strîmtori ai deodată în față Sighișoara, unul din centrele mari ale săsimii.

C. SIGHIȘOARA

Nici unul nu se poate asămăna cu dînsa ca frumuseță a orînduirii, ca păstrare bună a străzilor și caselor de odinioară, ca liniște și curățenie în împrejurările de astăzi. Copaci deși sămănați cu acoperișuri roșii de țigle suie un deal ca o căpățînă de zahăr. Trei turnuri mari de biserici străpung mulțimea caselor vechi, iar sus de tot pe vîrful țuguiului împădurit stă o biserică medievală, cinchită fricos, cu un turnuleț ce cutează abia să privească. Intri peste un pod cu obișnuitele taxe de trecere și de „floaș-ter", te înfunzi din dosul culmii aceleia a cetății, printre casele curate ale unor „Maieri", ai la dreapta o biserică românească, și ea din alte vremuri, și se răsfiră acum în toate părțile ulicioare de tot strîmte, în care oamenii se lipesc de părete cînd trece cu sunet și răsunet cupeaua de Ibașfalău purtînd ifosul unui echipagiu de vlădică armenesc. Casele, mari, păstrează toată înfățișarea înaltei lor vechimi, în acoperișurile clădite foarte sus, în ferestile mici, în bolțile de poartă și în umbroasele curți pietruite. Din toate părțile scările de piatră duc la cetate, ca în orașele Italiei sau ale Dalmației, săpate în stîncă. Apoi, cînd te-ai descurcat din hudicioarele bătrîne ale acestui Nürnberg săsesc, te afli într-o stradă largă, cu case moderni-

zate, cu prăvălii strălucitoare, care taie întreg orașul, încheindu-se de o parte în buruienile de către gară, iar de alta într-una din cele mai frumoase piețe din Ardeal. De aici începe suișul de căpetenie către biserica în care se făcea odată slujba catolică, apoi către gimnaziul sașilor și casa nouă a comitatului.

Sighișoara, încunjurată de fabrici, se ține mai mult din negoțul cu secuimea, care se înfundă pe apa Tîrnavei Mari pînă la Odorhei și pînă în munții Moldovei. Acest negoț e destul de însemnat pentru ca să-i poată da înflorirea ei de astăzi. Nici un semn de decădere nu se vede aici, și e ca un fel de tinereță sigură de viitor în acele curate clădiri ale vechimii strînse pe coasta dealului, în străditele înguste și întortochiate.

Ea nici n-a avut să sufere cît surorile ei din alte ținuturi săsești. Drumul mare al oștilor nu trecea pe aici și primejdia nu s-a abătut deseori asupra cetății, care, de alminterea, avea tot ce trebuie pentru a o putea respinge. De aceea în trecutul acestui oraș e mult mai puțină tragedie decît în al celorlalte, dar și cu mult mai puțin interes.

Numele săsesc al Sighișoarei e „Schässburg", cetatea „Schäss"; ungurii îi zic Segesvár, „Cetatea Seges". „Sighișoara" românească nu pare a fi luată de la vreuna din aceste numiri străine, și pare că-ți vine a crede că ea pornește de la vreun Sebeș, Segheț. Oricum, românii au fost totdeauna aici, și astăzi, fără să poată însemna mare lucru într-un așa de strîns și înfloritor oraș săsesc, ei nu sînt un element de desprețuit, căci întrec mia. Biserica pare să fie veche, mai veche decît 1808, data de pe fațadă, și poate chiar decît 1796, cea scrisă în jurul turnului. E clădită după datina de arhitectură cea bună, cu abside la strâni și la altar, și face cea mai bună impresie. Comunitatea e ortodoxă, uniții făcînd parte mai ales din „inteligență". În cetate chiar stau protopopul și un avocat.

Mă întorc cu trenul de noapte la Blaj.

A doua zi fac înapoi drumul spre Teiuș, în lumina veselă a soarelui de octombre, care pare să vestească o adevărată „vară de Sîmedru", Blajul se desfășoară foarte frumos din vîrful dealurilor, cu biserica Mitropoliei în frunte și multele case ce se risipesc pînă la șesul unde Tîrnavele-și unesc argintul în verdeața întinsă, înviorată de ploi. Ciufudul, Tiurul se ivesc albe pe dealurile de peste apă, iar dincoace o cruce mare de lemn negru arată locul unde furcile au purtat în bătaia vîntului trupurile spînzuraților de la 1848, pe cari-i pomenește astăzi semnul creștinesc al răscumpărării și păcii.

Pe drumul zbicit de soare trec moți săraci, cari vin să încarce bucate supt covergile lor mari, albe, mărgineni din Tilișca, ce ajung prin aceste locuri depărtate, unde însă tot ai lor țin crîșmele și arendele, pentru a strînge de pe la case toalele pe care le spală apoi la ei, în apa de munte, și le aduc albe acelor ce li le-au încredințat cu acea siguranță fără înscris ce domnește în toate legăturile dintre țărani ; unguri cară pietre pe sama șoselelor.

Casele de stuh ale celor două sate trec răpede, și îndată sîntem la mărețul pod întins peste Murăș, de unde apoi Teiușul e aproape.

În satul grăniceresc, pe care locuitorii, urmași ai husarilor de odinioară, îl numesc și Teuș, merg, cu prietenul Bunea, să vedem biserica românească. Un turn greoi e alipit la o bisericuță cu un caracter vădit de vechime. A clădit-o, cum spune o inscripție grosolană, în cirilice cursive, un Rat Mihali, dintre acei locuitori de la Șiria Crișurilor, nemeși unguri cei mai mulți, cari au fost aduși aici pe la 1660 și au făcut din Teiuș un sat mare, un „oraș", cum i s-a zis pînă dăunăzi. Zugrăveala frumoasă e din 1790, și pare a fi fost plătită de cei doi ctitori în haine de negustori cari se văd zugrăviți pe pereți.

Ne abatem și pe la biserica catolică, înălțată de Corvinul nostru, pe acest pămînt de biruință care a fost moșia

lui. Samănă bine cu bisericile lui Ştefan cel Mare şi ale urmaşilor acestuia ; numai cît păreţii de bolovani sînt mai inalţi şi cu totul lipsiţi de podoabe, iar turnul e pus într-o parte, răzimîndu-se şi pe clădirile văruite în care locuieşte astăzi preotul. Inscripţia gotică de pe uşa cea mare de la intrare poartă, supt corbul familiei, însemnarea că Ioan din Inidoara, guvernator al regatului Ungariei, a făcut biserica la anul 1449.

CUPRINS

Prefață V
Tabel cronologic XXXIII
Notă asupra ediției LXV

NEAMUL ROMÂNESC
ÎN ARDEAL ȘI ȚARA UNGUREASCĂ LA 1906

Prefață la ediția I-a 3
Prefață la ediția II-a 5

CARTEA I-A
ȚINUTUL BRAȘOVULUI

I. De la Predeal la Brașov 7
II. Brașovul 10
III. Împrejurimi ale Brașovului : Timpa, Rișnovul . . 20
IV. Împrejurimi ale Brașovului : Branul 24
V. Împrejurimi ale Brașovului : Tohanele, Zîrneștii . . 25
VI. De la Brașov la Făgăraș 27

CARTEA A II-A
ȚINUTUL FĂGĂRAȘULUI

I. Orașul Făgăraș 34
II. Împrejurimile Făgărașului : Cea dintîi călătorie . . 41
III. Împrejurimile Făgărașului : A doua călătorie . . 42
IV. Împrejurimile Făgărașului : A treia călătorie . . 48
V. Împrejurimile Făgărașului : A patra călătorie . . 51
VI. Împrejurimile Făgărașului : A cincea călătorie . . 57
VII. Împrejurimile Făgărașului : A șasea călătorie . . 63
VIII. Împrejurimile Făgărașului : A șeptea călătorie . . 66
IX. Împrejurimile Făgărașului : A opta călătorie . . 71
X. Împrejurimile Făgărașului : A noua călătorie . . 73
XI. Spre Sibiiu 76

CARTEA A III-A
ȚINUTUL SIBIIULUI

I. De la hotar la Sibiiu 79
II. Sibiiul 86
III. Satele românești din apusul Sibiiului 95
IV. Ocna Sibiiului 103
V. Rășinarii 107
VI. Țara Amlașului 110

CARTEA A IV-A
ȚINUTUL MIERCUREI ȘI SEBEȘULUI

I. Miercurea 116
II. De la Miercurea la Sebeș 119
III. Sebeșul și împrejurimea 122

CARTEA A V-A
IN JURUL ALBEI IULII

Alba Iulia 132

CARTEA A VI-A
ȚINUTUL ORĂȘTIEI

I. Orăștia 140
II. Împrejurimile Orăștiei 142
III. Peste Mureș, în preajma Orăștiei 145
IV. Spre Hațeg 151

CARTEA A VII-A
ȚINUTUL HAȚEGULUI

I. Pe Strei la Hațeg 155
II. Hațegul 159
III. De la Hațeg la Grădiștea și la cetatea lui Decebal . 161
IV. Pe Valea Jiiului 172

CARTEA A VIII-A
ȚINUTUL INIDOAREI

I. Spre Inidoara 177
II. Inidoara 180

CARTEA A IX-A
ȚINUTUL DEVEI

I. Spre Deva 187
II. Deva 189
III. Dobra și împrejurimile ei 191

CARTEA A X-A
MUNȚII APUSENI

I. Spre Brad 196
II. Bradul și Țebea 200
III. Spre Abrud 204

IV. Abrudul și împrejurimile pînă la Vidra 210
V. De la Abrud la Zlatna 216
VI. Zlatna 219

CARTEA A XI-A
ÎN ȚARA VINULUI

I. De la Alba Iulia la Geoagiul de Sus 222
II. La mănăstirea Rîmeților 225

CARTEA A XII-A
ȚINUTUL TÎRNAVELOR

I. Spre Blaj 231
II. Blajul 232
III. Împrejurimile Blajului 238
IV. Pe Tîrnave: De la Blaj la Sighișoara 243
A. Mediașul 245
B. Ibașfalău [Dumbrăveni] 247
C. Sighișoara 251

Lector : NICOLAE TEICĂ
Tehnoredactor : POMPILIU STATNAI

Bun de tipar 21.II.1977. Tiraj 32 110 ex. broşate.
Coli ed. 14,75. Coli tipar 10,25.

Comanda nr. 60 704
Combinatul Poligrafic „Casa Scînteii"
Bucureşti — Piaţa Scînteii nr 1
Republica Socialistă România

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen 2026